STUDIA Academica SLOVACA

18

PREDNÁŠKY XXV. LETNÉHO SEMINÁRA SLOVENSKÉHO JAZYKA A KULTÚRY

BRATISLAVA 1989

Vedecký redaktor Jozef Mistrík
Lektoroval Ján Horecký

Účelová publikácia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

Vydala ALFA, vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, n.p., Bratislava

Redakcia interných publikácií - vedúci redaktor Juraj Koutný

© ALFA, Bratislava 1989
ISBN 80-05-00302-1

Tento zborník textov vychádza ako účelová publikácia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského už po osemnásty raz. Obsahuje texty prednášok, ktoré odzneli v rámci vedeckého programu Letného seminára slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca, konaného v dňoch 1. - 25. augusta 1989 v Bratislave.

Zborník Studia Academica Slovaca 18 svojou koncepciou a tematikou organicky nadväzuje na predchádzajúce ročníky a obsahuje 37 textov najmä zo slovakistiky s orientáciou na najaktuálnejšiu súčasnosť v kultúrnopolitickom dianí u nás.

Do zborníka je okrem iného zaradený tematický ucelený cyklus 7 textov od autorov E. Horák, J. Kerďo, N. Milecová, G. Szabómihályová, E. Ružičková, J. Škultéty, J. Taraba, konfrontujúci predložkový systém slovenčiny s inými jazykmi. Tematika je súčasťou komplexnej rezortnej výskumnej úlohy, ktorú vedie Emil Horák.

Autormi textov v zborníku Studia Academica Slovaca 18 sú graduovaní vedeckí alebo vedecko-pedagogickí

pracovníci slovenských vedeckých, vysokoškolských alebo iných kultúrnych ustanovizní. Adresovaný je domácim i zahraničným slovakistom, ktorí sa zaujímajú o náš jazyk, kultúru, históriu a krajinovedu.

SNP – začiatok národnej a demokratickej revolúcie v Československu

Samuel Cambel

Už iba 11 rokov nás delí od okamihu, keď ľudstvo vstúpi do 21. storočia. Pre žijúcu generáciu to bude príležitosť na bilancovanie celého materiálneho a duchovného dedičstva, ktoré zanecháva svojim potomkom. Toto dedičstvo je rozporné: na jednej strane dve svetové vojny, masové vraždenie, bieda, utrpenie miliónov a atómový prízrak Hirošimy a Nagasaki, na druhej strane Veľká októbrová socialistická revolúcia a revolúcie v ďalších krajinách a svetadieloch, vyjadrujúce túžby a nádeje ľudstva v sociálne spravodlivú spoločnosť a mierový život.

Historická veda má pri tomto bilancovaní mimoriadne zodpovednú úlohu. Pri plnom rešpektovaní zásad marxistickej metodológie má v spleti protichodných rozporných pohybov a udalostí vyzdvihnúť tie, ktoré kliesnili cestu k národnej slobode, sociálnemu pokroku a kultúrnemu rozkvetu a ktoré naďalej pozitívne ovplyvňujú proces formovania vedomia človeka našej doby. K udalostiam, ktoré zohrali v novodobých dejinách Slovenska a Slovákov takúto vskutku historickú úlohu,

patrí na prvom mieste bezosporu Slovenské národné povstanie, ktorého 45. výročie si v tomto roku pripomíname. V histórii nášho národa má táto udalosť mimoriadny význam. Ako sa o SNP v predhovore ku knihe Gustava Husáka "Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní" vyjadril Ladislav Novomeský - "stalo sa žriedlom nového povedomia národa, ktorý sa ho zúčastnil; dobre dotovaným fondom, poskytujúcim mu posilu v citoch i bezpečnosť vo vedomí na neľahkých cestách doterajších, súčasných i budúcich".[1] Z tohto - pre nás Slovákov kľúčového historického dedičstva - prvoradý je jeho revolučný obsah a dosah. K nemu sa vraciame nielen ako k medzníku našich novodobých dejín, ale aj v snahe ukázať, čo naše povstanie ako revolúcia protifašistická a národnodemokratická prinieslo špecifického, osobitného, čím v meradle medzinárodnom prispelo k boju národov za porážku fašizmu a sociálny pokrok.

Slovenské národné povstanie sa začalo 29. augusta 1944 a stalo sa začiatkom národnej a demokratickej revolúcie v Československu. Povstaleckým silám sa podarilo zvrhnúť klérofašistický režim, oslobodiť tretinu územia Slovenska a vyhlásiť na ňom Československú republiku. Nositeľom všetkej moci na povstaleckom území sa stala Slovenská národná rada. Bol rozbitý starý mocenský aparát, rozpustené fašistické inštitúcie a organizácie.

---

[1] Novomeský, L.: Predhovor. In: Husák, G.: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. VPL, Bratislava 1964, s. 6.

Hneď v prvých dňoch povstania SNR uzákonila existenciu a rozsiahle právomoci národných výborov ako revolučných orgánov ľudovej moci. Začal sa vytvárať nový ľudový a skutočne demokratický politický systém. Jeho vedúcou, najorganizovanejšou politickou silou boli komunisti na čele s. V. ilegálnym vedením strany - K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský. Už v podmienkach ilegality a príprav ozbrojeného povstania komunisti úzko spolupracovali so sociálnymi demokratmi (I. Horváth, D. Ertl a i.) a tými buržoáznymi politickými skupinami, ktoré sa postavili za obnovu spoločného štátu Čechov a Slovákov, založenom na zásadách rovnosti (J. Lettrich, J. Ursíny, M. Josko, M. Kvetko), zväčša bývalí agrárnici a národniari. Po Stalingrádskej a Kurskej bitke prejavila londýnsky orientovaná buržoázia väčšiu ochotu k spolupráci s komunistami a na Vianoce 1943 podpísala s nimi dokument - Vianočnú dohodu o utvorení SNR. Na Zjednocovacom zjazde 17.9.1944 došlo k zjednoteniu komunistov a ľavicových sociálnych demokratov v KSS. V polovici septembra sa vytvoril pri SNR Demokratický klub - politická reprezentácia antifašistickej buržoázie v SNP. Jeho jadro tvorili ľaví agrárnici (J. Lettrich a i.), ktorí už v 30. rokoch mali diferencie s českými agrárnikmi a čiastočne i s Milanom Hodžom, už vtedy niektorí zemisti (skupina mladej agrárnej inteligencie zoskupená okolo časopisu Zem) veľmi citlivo reagovali na volanie po pozemkovej reforme. Okrem stúpencov Ursínyho a Lettricha do Demokratického klubu patrila i skupina Vavra Šrobára, ktorá v priebehu SNP opustila niektoré zásady politickej línie E. Beneša, vrátane jeho čechoslovakistickej pozície a postavila sa na stranu SNR. Demokratický klub, ktorý sa stal základom budúcej

Demokratickej strany, mal byť protiváhou ľavicových síl vedených KSS.

Takto sa postupne zásluhou V. ilegálneho vedenia KSS sformoval národný front - politický zväzok protifašistických zložiek národnooslobodzovacieho zápasu v jeho vrcholnom období, keď už prerástol do národnej a demokratickej revolúcie. Stal sa základňou neformálnej demokratickej jednoty slovenského národa, ktorá v podmienkach ozbrojeného povstania, ako aj v období preberanie moci SNR na území oslobodenom Sovietskou armádou, umožnila prekonať odpor protirevolučných a konzervatívnych síl. V SNP národný front nemal a ešte ani nemohol mať povahu vyslovene triedneho zväzku robotníckej triedy a ostatných pracujúcich. Predstavoval však politickú základňu, na ktorej mohol takýto triedny zväzok postupne v dôsledku praktických skúseností ľudových más v revolúcii vyrásť.

O tieto skúsenosti a tradície sa opieral Národný front Čechov a Slovákov po roku 1945, keď sa stal pevným základom politického systému ľudovodemokratického čs. štátu. Jeho súčasťou neboli však iba politické strany. Chápanie národného frontu ako partajníckej dohody politických strán sa zásadne odmietlo a vyzdvihla sa v rámci neho popri politických stranách aj účasť organizácií pracujúceho ľudu (odborov, roľníckych organizácií, zväzu mládeže a pod.) na činnosti národného frontu. Aj v tomto smere urobilo SNP významný krok zjednoteniu odborových organizácií, čím sa zároveň položil základ povojnovej odborovej jednoty v Československu.

SNP bolo bezpochyby významnou vojenskou akciou s nemalým medzinárodným dopadom, a je preto prirodzené, že revolučné orgány povstaleckej štátnej moci - SNR, národné výbory a závodné rady - museli plniť rozsiahle úlohy spojené s národnooslobodzovacím bojom slovenského ľudu. Mimoriadnu pozornosť sústredili na zabezpečenie obrany povstaleckého územia. Mobilizovali všetky ľudské a materiálne zdroje na pomoc ozbrojeným silám revolúcie, ale i povstaleckému zázemiu. Naša historiografia ešte stále dostatočne neukázala a nevyzdvihla úlohu ekonomiky v SNP, pracovné úsilie technikov a robotníkov vo fabrikách (Podbrezová, Harmanec, Likier, uhoľné bane v Handlovej, Sandrik atď.), dodávkovú disciplínu roľníkov, mravenčiu prácu zamestnancov dopravy a spojov, pracovníkov finančného rezortu, nadľudské úsilie zdravotníckeho personálu, operatívnosť sociálnych inštitúcií a ľudovej správy na všetkých stupňoch riadenia.

V odstupe uplynulých desaťročí treba nám vysoko vyzdvihnúť múdrosť a prezieravosť vedúcej povstaleckej reprezentácie, ktorá už pred vypuknutím SNP (presun zlata a zásob bankoviek v hodnote asi dvoch miliárd Ks na stredné Slovensko, najmä do filiálky Národnej banky v Banskej Bystrici), ale aj v jeho priebehu, dokázala zosúladiť vojenské a hospodárske úlohy, podriadiť hospodársky život potrebám povstaleckých frontov.

Väčšina kľúčových priemyselných podnikov bola za klérofašistického slovenského štátu v rukách nemeckých, zväčša patrili strojárskemu koncernu Hermann Göring-Werke. Už prvé nariadenia SNR zlikvidovali pozície nemeckých fašistov a ich pomáhačov z radov ľudáskej

buržoázie. Opatrením zásadného významu bolo nariadenie SNR č. 11 o "zaistení nemeckých a arizovaných podnikov" z 8. septembra 1944.[2] Podľa tohto nariadenia sa vo všetkých podnikoch, ktoré boli v rukách nemeckých fašistov a arizátorov, určilo nové vedenie, tzv. vnútená správa, ktorá mala usmerňovať chod podnikov v súlade s potrebami povstania. Vnútených správcov menovalo Poverenníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie, ktoré bolo tiež kompetentné vo všetkých zásahoch, akokoľvek meniacich majetkovú podstatu zaistených nemeckých a arizovaných podnikov. Nariadenie SNR č. 11 z 8. septembra 1944 nezmenilo síce vlastnícke vzťahy, ale i tak bolo radikálnym zásahom do situácie v priemysle, lebo ho razom vylúčilo zo služieb nemeckých koncernov a dosiahlo to, že priemyselné podniky na strednom Slovensku začali slúžiť vojenským potrebám SNP.

Vedľa základného pozitívneho významu malo nariadenie SNR o zaistení nemeckých a arizovaných podnikov aj niektoré medzery. Ponechávalo nedotknuté podniky kolaborujúcej časti slovenskej buržoázie (ak nearizovala židovské majetkové celky), úplne nechalo bokom banky, ktoré boli v rukách nemeckých spoločností alebo slovenských fašistov a obišla sa aj otázka súčinnosti závodných výborov a národných výborov pri menovaní vnútených správcov zaistených podnikov. Toto právo si vindikovala SNR. Ako vidieť z prípadu Podbrezovských železiarní, kde k ustanoveniu vnútenej správy došlo už 9. septembra, a to iba s vedomím okresného úradu

---

[2] Archív Múzea SNP Banská Bystrica AM SNP , F. VI/a. Pr.č. 330/59.

v Brezne,[3] sama prax túto nedôslednosť skorigovala. Osobitné smernice Povereníctva SNR pre hospodárstvo a zásobovanie z 12. septembra 1944 skúsenosť Podbrezovských železiarní legalizovali a uložili národným výborom, ako aj okresným úradom, navrhnúť SNR najneskoršie do konca septembra svojich kandidátov na vnútených správcov.[4] V priebehu SNP sa na základe týchto smerníc fakticky vo všetkých priemyselných podnikoch z rozhodnutia SNR, závodných a národných výborov ustavili nové vedenia, ktoré v spolupráci so závodnými výbormi usmerňovali celú výrobu.

Program KSS šiel, pravda, ďalej. Už na zjednocovacom zjazde Komunistickej strany Slovenska so Sociálnodemokratickou stranou na Slovensku 17. septembra 1944 formuloval K. Šmidke materiálny základ zväzku robotníkov, roľníkov a pracujúcej inteligencie ako komplex opatrení realizujúcich pozemkovú reformu, socializáciu kultúry a "socializovanie výrobných prostriedkov, fabrík, bánk a veľkých podnikov", čo bolo "predpokladom demokracie hospodárskej a dokonalejšej slobody človeka".[5] Za podporu tohto stanoviska sa vyslovila konferencia závodných výborov konaná 15. októbra 1944 v Podbrezovej. Konkrétne sa v nej požaduje, "aby boli poštátnené podniky a majetok, patriaci všetkým zahraničným i domácim nepriateľom štátu", a po druhé, "aby bol vydaný nový zákon o závodných výboroch, ktorým bude závodným

---

3 ŠOKA Banská Bystrica, pobočka Brezno, f. OÚ Br. čís. D 2832/44.

4 ŠOKA Rimavská Sobota, f. ONÚ Tisovec, č. 3902/44.

5 Pravda, 20.9.1944.

výborom ako rovnoprávnym partnerom s vedeniami závodov priznané právo spolurozhodovať o všetkých dôležitých veciach, týkajúcich sa správy závodu..."[6]

Bezprostredne v SNP sa po rokovaní Podbrezovskej konferencie nemohlo už nič zmeniť. SNR na svojom 14. plenárnom zasadnutí 20. októbra 1944 sa k rezolúcii tejto konferencie vrátila, rokovala o nej, avšak k jej zhodnoteniu a všestrannejšiemu posúdeniu sa SNR nedostala.[7] V diskusii odznel prejav zástupcu KSS J. Púlla, ktorý obsahoval stanovisko slovenských komunistov k obsahu rezolúcie, predovšetkým k obom hlavným požiadavkám: k otázke vlastníctva výrobných prostriedkov v oslobodenej republike a právomoci závodných výborov. Obidve otázky sa posudzovali v súlade so znením rezolúcie: pre závodné výbory sa žiada "široká kompetencia", a pokiaľ išlo o poštátnenie priemyselných podnikov, staval sa tento fakt proti súkromnému vlastníctvu prostriedkov výroby, individualistickému prisvojovaniu výsledkov práce a proti vykorisťovaniu robotníctva. Cieľom bolo spoločné vlastníctvo výrobných prostriedkov. Na návrh V. Šrobára sa ďalšie prerokúvanie Podbrezovskej rezolúcie odročilo a SNR sa k jej požiadavkám vrátila až v Košiciach. Avšak skutočnosť, že za SNR požiadavka poštátnenia závodov nepriateľov a zradcov slovenského národa odznela, mala svoj význam v ďalšej fáze národnooslobodzovacieho hnutia i po oslobodení; pri prebojovávaní Košického vládneho programu, ako aj znárodňovacích dekrétov v jeseni 1945.

---

6 Pravda, 17.10.1944.

7 Slovenské národné povstanie. Dokumenty. VPL 1965, Bratislava, s. 731-732.

V Slovenskom národnom povstaní sa na program dostala aj agrárna otázka. Jej význam vyplýval už z veľkosti podielu poľnohospodárskeho obyvateľstva na Slovensku, ktoré - podľa údajov z posledného predvojnového sčítania ľudu roku 1930 - tvorilo 56,8 % všetkého obyvateľstva.[8] Roľnícke Slovensko siahlo po zbrani, dedina pomohla vybudovať armádu a početné partizánske brigády, zásobovala front i zázemie. Sektárska doktrína o reakčnosti sedliaka prepadla a naopak, prv naoko bezduchá téza o potrebe robotnícko-roľníckeho zväzku, našla v SNP, po prvý raz v slovenských dejinách v masovom meradle, rukolapný výraz.

Antifašizmus dokázal vtedy eliminovať i potenciálne nebezpečenstvo ľudáctva a katolicizmu, ktoré tvorili organickú súčasť špecifík Slovenska. Vyskytla sa možnosť radikálne zmeniť vlastnícke pomery na slovenskej dedine na úkor veľkostatkov a cirkevnej pôdy. Vo Vianočnej dohode sa táto úloha formulovala ešte veľmi všeobecne, keď žiadala, "aby rozdelenie národného dôchodku medzi všetko obyvateľstvo bolo čo najrovnomernejšie ..."[9]

Idea sociálneho vyrovnania dominovala potom vo všetkých dokumentoch povstaleckého Slovenska a v podobe požiadavky "Pôdu musí dostať ten, kto na nej pracuje!" (rezolúcia Zjednocovacieho zjazdu KSS a Sociálnej demokracie) dostala sa i do vedomia roľníckeho ľudu. No na rozdiel od úvah zahraničných predstaviteľov čs. odboja, vrátane zahraničného vedenia KSČ v Moskve,

---

[8] Statistická ročenka RČS, 1934, Státní úřad statistický, Praha, s. 14

[9] Pravda, 12.9.1944. Z revolučného archívu.

čs. odboja, vrátane zahraničného vedenia KSČ v Moskve, ktoré brali do úvahy to, čo povie Veľká trojka - Roosevelt, Churchill, Stalin - a všetky hospodárske problémy zvažovali v súvislosti s otázkou sudetských Nemcov v českom pohraničí, ako aj z hľadiska medzinárodného postavenia obnovenej ČSR, domáci slovenský odboj stavala tvrdá sociálna realita pred radikálnejšie úlohy. Preto v Slovenskom národnom povstaní sa na riešenie roľníckej otázky, na vnútenú správu na majetkoch Nemcov a kolaborantov - podľa svedectva G. Husáka - "myslelo po triednej línii".[10] Istá nevyjasnenosť v roľníckej otázke medzi vedúcimi činiteľmi KSS sa netýkala otázky vyvlastnenia veľkostatkárskej pôdy (to vo všeobecnosti uznávalo i povstalecké vedenie Demokratickej strany), ale parcelácie a prídelu vyvlastnenej veľkostatkárskej pôdy. Roľnícka komisia KSS, ktorú viedol Michal Falťan, sa stavala za vytvorenie roľníckych výrobných družstiev na pôde vyvlastnenej veľkostatkárom. Vedenie KSS však k tomu nijaké určité stanovisko nezaujalo, najmä preto nie, lebo sa táto otázka na malom oslobodenom území, k tomu ešte uprostred bojov, nedala prakticky riešiť. Po diskusiách s J. Ševeromom po jeho prílete do Banskej Bystrice sa upustilo od myšlienky združstevňovania vyvlastnenej statkárskej pôdy a prijala sa zásada jej rozdelenia do súkromného vlastníctva malých roľníkov. Pokiaľ išlo o problém vyvlastnenia, v tom bolo stanovisko KSS jednoznačné: "Naša pôda je taká preťažená, že nemôžeme dovoliť, aby jej výnos používal niekto iný,

---

10 Husák, G.: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. VPL, Bratislava 1964, s. 305.

ako ten, kto je len na ňu ponechaný a ju obrába, t.j. roľník."[11] To bola triedna interpretácia hesla "pôdu tým, čo na nej pracujú" a s takýmto prístupom k riešeniu roľníckej otázky nastupovala povstalecká garnitúra aj na oslobodenom území východného Slovenska.

Medzi poľnohospodárskym obyvateľstvom nemohlo byť teda pochýb o charaktere sociálno-politických cieľov, ktoré SNR bojom za novú Československú republiku sledovala. Vplyv bratislavskej Tisovej vlády, pôsobiacej najmä na city katolíckej väčšiny slovenského roľníctva, upadal a v čase SNP bol nepatrný. Idey národnej a demokratickej revolúcie, ktoré na oslobodenom území povstaleckého Slovenska nadobudli veľmi konkrétnu podobu a pre tisíce roľníkov boli skúsenosťou naozaj životnou, narušili ideologickú záťaž slovenskej dediny, náboženský fanatizmus. Osobitne medzi bezzemkami a malým roľníctvom zavážila aj skúsenosť s ľudáckou pozemkovou reformou. Akcia, v roku 1939 hlučne ohlasovaná a propagovaná, sa nakoniec obmedzila na záležitosť rasovej diskriminácie, ktorá nemohla nijako podstatne zmeniť sociálno-triednu štruktúru slovenskej dediny a riešiť jej dedičný problém. Z celkovej výmery 1 619 008 ha pôdy, ktorá sa vzťahovala na zákon o pozemkovej reforme a mala prejsť do rúk slovenského roľníctva, dostalo sa drobným prídelcom 17 680 ha židovskej pôdy, čo predstavovalo v priemere na jedného prídelcu prídel okolo 3-4 ha. Naproti tomu 44 prídelcov z radov statkárov

---

[11] Nové slovo, 15.10.1944.

a bohatých gazdov preferovaných klérofašistickým režimom dostalo 20 741 ha pôdy.[12]

V priebehu SNP sa k realizácii agrárneho programu neprikročilo. Nešlo o to, že by sa mohla pozemková reforma v rozpätí dvoch povstaleckých mesiacov uskutočniť do dôsledku. Keď Jan Šverma v priebehu SNP naliehal, aby sa "aspoň jeden veľkostatok rýchle rozparceloval",[13] myslel na politický dosah tohto kroku medzi roľníctvom, na jeho revolucionizujúci vplyv po oslobodení. K takémuto riešeniu sa povstalecké vedenie KSS nedostalo. Spočiatku, ako sme ukázali, pre nevyjasnenosť v roľníckej otázke, neskôr na takéto riešenie už nebolo času. Vojenské otázky, situácia na povstaleckých frontoch a problémy s tým bezprostredne súvisiace (mobilizácia, doplňovanie partizánskych brigád čerstvými silami, zásobovanie, doprava a pod.) pútali sily povstaleckého vedenia KSS natoľko, že sa konkrétne riešenie agrárnej otázky odročilo na dobu po oslobodení.

Niektoré legislatívne opatrenia, ktoré SNR počas SNP prijala, nemenia podstatu agrárneho systému platného na Slovensku v rokoch slovenského štátu, viac-menej však zasahujú do hospodárskeho života alebo dočasne obmedzujú súkromnovlastnícke práva. Nariadenie o prechodnom opatrení pôdy roľníkom - utečencom vnútenou

---

12 Bauch, V.: Poľnohospodárstvo za slovenského štátu. SVPL, Bratislava 1958, s. 21-50.

13 Slovenské národné povstanie. Dokumenty. VPL 1965, Bratislava, s. 689-691.

krátkodobou árendou[14] predlžovalo platnosť árendy zriadenej zákonom z roku 1939 na ďalšie tri roky; a nariadenie o dočasnom zákaze scudzenia nehnuteľností, o obmedzení zaťaženia nehnuteľností[15] pripúšťalo zmluvne scudziť a zaťažiť nehnuteľnosti akéhokoľvek druhu (čiže i poľnohospodárske majetky) len so súhlasom Poverenníctva SNR pre veci hospodárske a zásobovacie. Malo sa tým zabrániť špekulatívnym právnym úkonom s majetkami, ktoré sa mali v duchu národnej, protifašistickej a demokratickej revolúcie v budúcnosti vyvlastniť a zabezpečiť pre riešenie sociálno-ekonomického programu SNR. Vyplývalo to i z rámcového nariadenia schváleného plenárnym zasadaním SNR 8. septembra 1944 o "zaistení nemeckých a arizovaných podnikov".[16] V medziach týchto troch zásadných právnych noriem sa uberala i ďalšia činnosť SNR na úseku poľnohospodárskom. Vzhľadom na dôležitosť dotkneme sa otázok zásobovania potravinami.

Už 1. septembra 1944 vydáva Poverenníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie pokyny pre výkup obilia z úrody v roku 1944.[17] Úloha bola neodkladná. Letné práce sa končili aj v horských a podhorských oblastiach stredného Slovenska a bolo treba urobiť všetko pre zabezpečenie zásobovania bojujúcej povstaleckej armády, ako aj civilného obyvateľstva oslobodeného Slovenska. Ako sa uvádza v smerniciach z 1. septembra "nešlo o rek-

---

14 AM SNP, F VI, Pr.č. 126/59.

15 Sbierka nar. SNR 1944, čiastka 5 z 20.9.1944, nar. č.15.

16 Sbierka nar.SNR 1944, čiastka 3 z 8.9.1944, nar.č. 11.

17 ŠOKA Rimavská Sobota, f. ONÚ, č. 3795/44 adm.

virácie, ale o normálny výkupný proces" za ceny ustálené vyhláškami Najvyššieho úradu pre zásobovanie (NÚZ). V platnosti zostávali i niektoré ďalšie zásady výkupnej politiky z obdobia slovenského štátu: kľúč k stanoveniu množstva povinného odpredaja obilia založeného na tzv. prebytkovom princípe, platnosť výmerov vystavených notárskymi úradmi pred vypuknutím SNP, výkup mali uskutočniť pobočky Obilnej spoločnosti pre Slovensko (OSS), naďalej platili i trestné sankcie proti pestovateľom obilia i mlynárom za ukrývanie neodovzdaných prebytkov obilia a podporovanie čierneho obchodu. Napriek tomu, že situácia na povstaleckých frontoch vyžadovala mobilizáciu všetkých síl a materiálnych zdrojov, národné výbory postupovali uvážilivo, zohľadňovali konkrétne podmienky kraja i sociálne pomery roľníkov (dôsledky živelných pohrôm a pod.).[18] Pokiaľ sa siahlo k radikálnejším opatreniam, akým bolo napríklad rozhodnutie o výkupe ovsa hlavne pre potreby armády, postupovalo sa podľa triedneho kľúča. Poverenníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie rozhodlo, aby potrebu ovsa pre povstalecké vojsko zabezpečili národné výbory na úkor statkárov, "ktorí majú viac ako 50 kat. jutár pôdy".[19]

V živočíšnej výrobe zostal v plnom rozsahu v platnosti povinný výkup dobytka podľa plánu, ktorý na rok 1944 vypracoval NÚZ.[20] Výška povinnej dodávky závisela

---

18 ŠOKA Veľký Krtíš, f. ONÚ HT, č. 1788/44.

19 ŠOKA Rimavská Sobota, f. OÚ Hnúšťa, č. 3476/44.

20 Pravda, 16. septembra 1944, č. 7.

od výmery obhospodarovanej pôdy. Kompetenciu v otázkach výkupu dobytka mali expozitúry Slovenského poľnohospodárskeho zväzu pre speňažovanie zvierat a živočíšnych výrobkov (Slovpol) vo Zvolene a Ružomberku. Sústredením vykupovačov Slovpolu z oslobodeného územia v týchto dvoch expozitúrach sa zabezpečila dôkladnejšia kontrola a operatívnosť na tomto citlivom úseku. Slovpol pri výkupe spolupracoval s okresnými úradmi (ONV), ale v otázkach prideľovania dobytka mäsiarom boli vykupovači Slovpolu viazaní "smernicami, vydanými po dohode s vojenskou intendanciou". Pri určovaní povinného výkupu dobytka sa dbalo na sociálno-triedny kľúč: napríklad pri výkupe ovčieho dobytka (oviec, baranov, škopcov, jahniat) chovatelia, ktorí vlastnili 10 - 100 kusov, odovzdávali pre verejné zásobovanie 10 % z chovného stavu, tí, ktorí vlastnili viac ako 100 kusov ovčieho dobytka, museli odovzdať 15 % z chovného počtu a chovatelia, ktorí mali menej ako 10 kusov, boli od povinného výkupu oslobodení.[21]

Pokiaľ išlo o ďalšiu živočíšnu produkciu, predpisy neboli také rigorózne. U ošípaných sa kontingent nepredpisoval, iba pri súkromných zakáľačkách Poverenníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie nariadilo[22] s okamžitou platnosťou odovzdávať časť slaniny od každej zabitej ošípanej v rozsahu a za ceny ustálené vyhláškami NÚZ. Pri dodávke mlieka platila pre roľníka zásada odovzdať pre verejné zásobovanie tú časť svojej produk-

---

[21] ŠOKA Rimavská Sobota, f. ONÚ Tisovec, č. 4331/44.

[22] Pravda, 16. septembra 1944, č. 7.

cie, ktorá presahovala nevyhnutné potreby jeho domácnosti. Výkup hydiny a vajec bol dobrovoľný a týkal sa prebytkov roľníka.

Sústredené úsilie pracovníkov SNR, národných výborov a inštitúcií, ktoré sa na výkupe a zásobovaní priamo podieľali, prinášalo svoje ovocie. Ako sa hovorí v komuniké zo zasadnutia Zboru povereníkov SNR, dňa 11. septembra uverejnenom v povstaleckej tlači, "po referátoch zo všetkých oblastí slobodného Slovenska sa konštatovalo, že zásobovanie všade prebieha hladko a sú všetky predpoklady, že tak tomu bude aj v budúcnosti".[23] Pokiaľ išlo o postoj najširších vrstiev roľníckeho obyvateľstva, v správe sa hovorí: "Roľníci odovzdávajú povinné prídely hospodárskych produktov, ba možno povedať, vo zvýšenej miere zachovávajú všetky nariadenia vo veciach zásobovania. Je dostatok mlieka, masla, syra, vajec a ostatných potravných článkov. Všetky problémy boli rýchlo a pohotovo zvládnuté, takže väčšie mestá na oslobodenom území nepocítili nijaké poruchy."[24]

Zasadnutie Zboru povereníkov SNR o situácii v zásobovaní obyvateľstva potravinami sa konalo ešte pred ústupom z Turca, ktorý patril k najúrodnejším a najproduktívnejším oblastiam oslobodeného územia. V polovici septembra 1944 sa vojenská situácia na povstaleckých frontoch neobyčajne zostrila, najmä na Hornej Nitre a v Turci: 14. septembra nemecké okupačné vojská obsa-

---

[23] Pravda, 13. septembra 1944, č. 4.
[24] Tamže.

dili Prievidzu, 21.septembra Martin a po ňom takmer celý Turiec. To sťažilo aj hospodársku situáciu v SNP a Poverenníctvo pre veci hospodárske a zásobovacie bolo nútené siahnuť k celému radu úsporných zásobovacích opatrení; 29. septembra uverejnila povstalecká tlač správu o obmedzení predaja mäsa a mäsiarskych výrobkov v živnostiach hostinských, výčapníckych a vo vývarovniach;[25] s platnosťou od 23. septembra platil zákaz výčapu liehových nápojov (okrem piva)[26] a 27. septembra poverenníctvo vydalo ďalšiu vyhlášku, ktorou vyslovilo zákaz spracovávať zemiaky na výrobu liehu, aby sa ich zásoby zabezpečili pre výživu obyvateľstva; 4. októbra určilo dávky cukru na október, len pre deti do 6 rokov, chorých a tehotné ženy uvoľnil sa prídel 500 g na osobu;[28] 12. októbra uverejnila Pravda správu o prechodnom zákaze dodávok piva pre civilnú spotrebu reštauráciám, hostincom a akýmkoľvek predajniam v malom. Pivo sa mohlo vydať len jednotkám československej armády a partizánom na osobitný príkaz alebo aj bez príkazu, ak šlo o jednotky z frontu.[29]

Viaceré opatrenia sa týkali výkupu ovčieho dobytka a hospodárenia s ovčím mäsom. Tu mali poľnohospodár-

---

25 Pravda, 29. septembra 1944, č. 18; Úradný vestník 1944, č. 3 z 30. septembra 1944, vyhl. č. 19.

26 Úradný vestník 1944, č. 3 z 30. septembra 1944, vyhl. č. 18.

27 Úradný vestník 1944, č. 4 zo 7. októbra 1944, vyhl. č. 20

28 Tamže, vyhl. č. 24.

29 Pravda, 12. októbra 1944, č. 29.

ske závody nemalé rezervy, lebo šlo o oblasť (trojuholník Brezno - Banská Bystrica - Zvolen a do polovice októbra tiež Gemer, Novohrad a Hont) typicky ovčiarsku. Dňa 2. októbra vydalo Poverenníctvo pre veci hospodárske a zásobovacie osobitnú vyhlášku, ktorou zaviedlo povinný výkup oviec a zároveň vydalo smernice pre výkup ovčieho dobytka.[30] Všetci chovatelia nad 10 kusov oviec, baranov, škopcov a jahniat boli povinní odovzdať pre verejné zásobovanie 10-15 % z chovného počtu. Výkup sa netýkal licentovaných baranov, ani oviec kontrolovaných štátnym ovčiarskym ústavom v Martine. Do úvahy naopak prichádzali ovce staršie, s chybnou vlnou, chybným pigmentom, jalovky a škopy. Úloha bola neodkladná, lebo prešiel sotva týždeň a 10. októbra Poverenníctvo pre veci hospodárske a zásobovacie opätovne urguje okresné úrady a žiada urýchliť agendu vo veci výkupu oviec.[31] Zároveň poverenníctvo prijalo i tu úsporné opatrenia: 3. októbra vydalo úpravu vo veci predaja a zabíjania ovčieho dobytka, určilo najvyššie ceny ovčieho mäsa a vyhradilo si právo pri stanovení povinných dodávok ovčieho mäsa pre verejné zásobovanie v každom okrese.[32]

Uvedené opatrenia si vynútila situácia na oslobodenom území. Nedokonalý výkupný systém z čias pred SNP ovplyvnil aj prax na povstaleckom území, čo umožnilo zámožnejším vrstvám roľníctva odpredávať časť svojej produkcie na čiernom trhu. Práca expozitúr obilnej

---

30 AM SNP, kr. 2, č. 287/61-2031/44.

31 AM SNP. F VI/A, č. 287/61-3163/44.

32 Úradný vestník 1944, č.4 zo 7.10.1944, vyhl. č. 22.

spoločnosti a Slovpolu sa uskutočňovala na zásadách, ktoré platili za slovenského štátu a SNR ich nemohla v krátkom čase podstatnejšie zmeniť. Išlo hlavne o výšku povinných dodávok a výkupných cien. Hoci Poverenníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie svojimi nariadeniami a vyhláškami stanovilo kritériá pre dodávky a výkup už v duchu národnej a demokratickej revolúcie, prax zostala často poplatná starému súkromnokapitalistickému systému. Jeho nedostatky roľníci vyvažovali vlastenectvom, všestrannou podporou zásobovacích opatrení SNR.

Národná a demokratická revolúcia v čase SNP mala teda na dedine svojrázne dimenzie. Svojimi zákonnými normami SNR ohlasovala prvú fázu vyvlastňovacieho programu, ale agrárneho systému, založeného na súkromnokapitalistických vzťahoch, sa tieto opatrenia ešte vo svojej podstate nedotkli. Inštitúcia tzv. vnútenej správy, ako forma štátnej kontroly, postihovala majetky Nemcov a arizátorov. Išlo tu bezosporu o dôležitý revolučný akt, ktorý - rovnako ako národné výbory v obciach a závodné výbory v priemyselných a živnostenských podnikoch - stelesňoval predstavu nového revolučného poriadku, ľudovej demokracie. Vnútená správa na hospodárstvach opustených občanmi nemeckej národnosti bola zárodkom budúcej pozemkovej reformy.

Slovenské národné povstanie vzbĺklo z vôle národa, vzišlo z lona spoločnosti, ktorá v rozpätí života jednej generácie prežila roky maďarizácie v starom Uhorsku, éru čechoslovakizmu a falošnej demokracie i obdobie klérofašistického slovenského štátu. Mohli sme teda súdiť, porovnávať a hľadať. Nastupujúca národná a demokratická revolúcia odvrhla prax prvej Československej republiky, ktorá síce dala priestor dokonštituovaniu

sa Slovákov v moderný kultúrny národ, ale zároveň zdržiavala snahy o štátoprávne vyjadrenie existujúceho stavu a rešpektovania práva Slovákov na sebaurčenie, povstanie odmietlo zároveň aj skúsenosť s ľudáckym režimom, jeho vazalský postoj voči hitlerovskému Nemecku, prehnitosť a reakčnosť systému a ideológie, z ktorej ľudácky štát vyšiel a o ktorú sa opieral.

Po rokoch hľadania a neistoty vrátil sa náš odboj doma i za hranicami vlasti k myšlienke československého štátu. K slovu sa čoraz viac dostávali sily, ktoré stavali na práve národov na sebaurčenie, u nás na tradícii česko-slovenskej vzájomnosti obohatenej o skúsenosti Mníchova a druhej svetovej vojny, na možnostiach, ktoré spoločnému štátnemu súžitiu dvoch bratských národov - Čechov a Slovákov, poskytovali tradície ich spoločného života, rečová príbuznosť, ich národné hospodárstvo a kultúra.

Právo slovenského národa na sebaurčenie proklamovalo SNP ako požiadavku zladiť riešenie štátoprávnych otázok s úlohami v hospodárskej, sociálnej a kultúrnej oblasti. Nešlo tu ani o "diktát Moskvy", ani o "zákulisnú hru českej politiky", myšlienka československej štátnosti logicky vyplynula z historických skúseností českého a slovenského národa, z obojstranného záujmu na spoločnom súžití v jednom štáte. Vyhlásenie Československej republiky v SNP bolo preto zákonitým dôsledkom celého predchádzajúceho vývoja a neoddeliteľnou súčasťou národnooslobodzovacieho úsilia slovenského ľudu.

Slovenské národné povstanie tvorí jednu z najväčších novodobých revolučných a bojových tradícií náro-

dov a národností socialistického Československa. Keď sa dnes, po 45. rokoch zamýšľame nad hodnotami, ktoré vyzdvihlo Slovenské národné povstanie, ukazuje sa, že sa v ňom uskutočnili sny a dávne túžby práve tých, ktorí mali k pracujúcemu ľudu vrelý vzťah a ktorí sa dávno pred povstaním zamýšľali nad cestou, ktorá smerovala k socializmu. Slovenské národné povstanie tento vývoj urýchlilo a hoci v ňom vývin objektívne nemohol ešte dospieť do štádia, ktoré nastoľovalo úlohy socialistickej revolúcie, urobilo krok, ktorým sa slovenská spoločnosť k tomuto cieľu už veľmi podstatne priblížila. Dnes, po 45. rokoch, vyzerá všetko inak. Veľký spoločenský pohyb, ktorý predurčil XVII. zjazd KSČ, vytvára priaznivejšie podmienky na riešenie hospodárskych a sociálnych problémov socialistickej spoločnosti v Československu. Myšlienka sociálnej spravodlivosti a dôsledného antifašistického demokratizmu z čias SNP stratila starú podobu a stáva sa integrálnou súčasťou riešenia naliehavých otázok našej súčasnosti.

O prostriedkoch perspektívy textu

Eugénia Bajzíková

Pri sledovaní výstavby textu sa v lingvistike primárne venuje pozornosť tým jazykovým prostriedkom výstavby, ktoré vytvárajú viazanosť textu na predchádzajúce jeho jednotky, teda retrospektívne, anaforicky. Uvedené konštatovanie vyplýva práve z toho, že pri tvorbe textu je anaforické nadväzovanie základné, neprízнakové, kým opačný smer nadväznosti patrí k príznakovým "v tom zmysle, že otvára text" (Mistrík, 1978), preto takáto nadväznosť, resp. jej prostriedky, patria k signálom neukončenosti textu.

V práci Štruktúra textu (1977) zaraďuje J. Mistrík k perspektívnym prostriedkom nadväznosti lexikálne prostriedky (napr. slová dicendi a sentiendi, častice), syntaktické prostriedky (napr. ukazovacie zámená, niektoré priraďovacie spojky) a paralingvistické prostriedky (neukončená intonácia, tabuľky a i.). Osobitne melódiou ako prostriedkom perspektívnej nadväznosti v hovorenom texte sa zaoberá E. Bajzíková (1985). Vo svojom príspevku rozoberáme otázky neukončenej melódie v opytovacích vetách zisťovacích a doplňovacích, potom pri

uvádzacej vete, ak predchádza priamu reč, a nakoniec pri istých typoch oslovenia.

Uviesť istú systematiku perspektívnych prostriedkov nadväznosti nie je jednoduché najmä preto, že pri výstavbe textu veľakrát ide o vzájomné prelínanie viacerých prostriedkov tejto nadväznosti dopredu. Napríklad pri doplňovacích opytovacích vetách:

"Kedy tam máme byť?" opýtal sa Ján Lotár, akoby ho nepočúval.

"O druhej v noci." (Mináč)

je opytovacia veta ako celok syntaktickým perspektívnym prostriedkom nadväznosti. Túto jej perspektívu v texte tvoria dva prostriedky. Jednak príslovkové opytovacie zámeno "kedy" ako morfologický prostriedok a jednak neuspokojivo ukončená melódia ako fónický prostriedok. Preto pri takomto type nadväzovania hovoríme o zdvojenej perspektívnej nadväznosti (Bajzíková, 1985).

Ako jedno z možných triedení jazykových perspektívnych prostriedkov nadväznosti možno uviesť:

a) lexikálne prostriedky, pri ktorých sa perspektívna nadväznosť realizuje významom (v sémantike) najčastejšie paralelne aj s intonáciou, napríklad:

slovesá dicendi a sentiendi v uvádzacej vete,
kontaktové slová,
častice,
frázy typu "sledujme ďalej, v ďalšom sa ukazuje...";

b) gramatické prostriedky, pri ktorých sa perspektívna nadväznosť realizuje morfologickými alebo syntaktickými prostriedkami, obyčajne spolu s inými prostriedkami, napríklad:

gramatická kategória budúceho času slovies,
zámená (vlastné zámená aj príslovkové),
číslovky,
oslovenia,
opytovacie vety,
dôvetky vo vetách,
elipsy,
apoziopézy;

c) paralingvistické prostriedky, ktoré v hovorenom texte tvoria fonetické prostriedky, kinetické a v písanom texte interpunkčné znamienka a rozličné grafické označenia.

Z uvedených perspektívnych prostriedkov si všimneme najprv niektoré zámená. M. Pfütze (1978) o nich konštatuje, že vytvárajú nepriamu nadväznosť oproti napríklad budúcemu času a otázkových slov, ktoré tvoria priamu nadväznosť v texte.

Pri zámenách rozlišujeme ukazovaciu (mimotextovú) funkciu a odkazovaciu (vnútrotextovú) funkciu, ktorá sa realizuje ako odkazovanie dozadu, anaforicky, retrospektívne, a dopredu, kataforicky, perspektívne. Pri klasifikácii zámen vychádzame z lexikálno-sémantických a funkčných rozdielov medzi jednotlivými druhmi zámen (Oravec - Bajzíková - Furdík, 1988), na základe čoho ich delíme na: 1. ukazovacie, 2. opytovacie, 3. osobné, 4. zvratné, 5. vymedzovacie a 6. neurčité.

Z hľadiska perspektívnej nadväznosti v texte k základnému typu zámen patria opytovacie zámená, keďže ich základným významom je pýtať sa na neznámu osobu, vec, vlastnosť, kvantitu a okolnosť, čiže identifikovať ich v nasledujúcej časti textu. Preto táto ich perspek-

tívna nadväznosť je primárnou funkciou pri výstavbe textu spolu s neukončenou melódiou. Napr.

"Prečo ste ustúpili, kapitán?" Janko Krap od rozčúlenia šušlal.

"Dostal som rozkaz," povedal nedbalo kapitán Labuda. (Minář)

"Kde si bola tak neskoro?" "Na stanici objednať tri vozy na zajtra." (Jaroš)

Najuniverzálnejšiu skupinu zámen tvoria ukazovacie zámená, keďže majú najväčší rozsah použitia, pretože ukazujú a odkazujú v texte dozadu aj perspektívne. Môžu odkazovať na osobu, zviera, vec, vlastnosť a pod., ale aj na celú vetu, resp. aj text (najmä ukazovacie zámená typu to, toto v strednom rode). Napr.:

Kardoš sa obrátil do miestosti. Prižmúril oči.

"Neviem, či to treba povedať... Ale ... štáb musí byť z ocele." (Minář)

"A ako to bolo s Augustínom?" spýtala sa Rozárka na Augustína.

"Augustína zajali zbojníci," odpovedal som, ale ona sa s takou odpoveďou neuspojila. (Šikula)

Vo význame ukazovacieho zámena sa často používa v slovenčine aj číslovka jedno, pričom si ponecháva číselný význam, ako to konštatuje Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 312). Napr.:

Spomenul som na jedno z otcových rozprávaní. O pašerákoch. (Dzvoník)

O neurčitých zámenách sme už písali (Bajzíková, 1983), že ich primárna sémantika - pomenovanie javov z objektívnej reality len všeobecne - môže sa v ďalšom texte identifikovať. Pri tomto využití sa realizujú neurčité zámená ako perspektívne prostriedky nadväznosti. Napr.

Nedovidel som na holohumnicu, ale zbadal som, že vrátka našej stodoly ktosi otvoril. Bol to chlapec, mal oblečené hrubé plátené nohavice a veľmi špinavú košeľu. (Dzvoník)

"Hneď odídem. Ale musím ti niečo povedať." Mlčky čakala.

"Videl som ťa, vieš? Čestné slovo, nemôžem zato." (Mináč)

Vymedzovacie zámená, ktoré ukazovaním alebo odkazovaním najčastejšie ohraničujú javy len všeobecným spôsobom s vymedzením ich kvality alebo kvantity, pri konkretizácii v nasledujúcom texte zaraďujeme tiež k perspektívnym prostriedkom nadväzovania. Napr.:

Jožo Solan je inakší človek, než bol Milan. Pevnejší, vie, čo chce, hoci mieri veľmi ďaleko, je to človek skôr umu než citu. (Bednár)

Bolo to zložité a stále to isté. Karla ho nechápe ... svokor ho nechápe ... dieťa nie je jeho ... a tak ďalej. (Sloboda)

K častým perspektívnym konektorom patria kontaktové slová, ktorých úlohou je upútať pozornosť počúvajúceho v dialógu. J. Mistrík (1985, s. 296) ich hodnotí ako výrazy tvoriace syntaktické konštrukcie, napr. pozri, dovoľ, počkaj, prosím?, ozaj (á propos) a i.

Takéto kontaktové slová - výzvy - majú funkciu primárneho signálu pre pokračovanie v texte, pretože po ňom nasleduje ďalší signál pre pokračovanie v texte, ktorým je opytovacia veta, neukončená melódia. Napr.:

"Počkaj," zamýšľa sa mať, "ktorí by to mohli byť..."

"Nuž Makovník a potom Sivko, Babjak, Petko ... aj tam ich je viacej." (Jarunková)

"Počuj, zašomre bratanec Peter, "čo je to za komín? Nevyvalí sa tu na nás dáky dym?" "Nie, kdeže," kývne Zuzka rukou, už sa dávno nepoužíva." (Jarunková)

Pri výstavbe dialogického textu sú ďalej charakteristické dôvetky. J. Mistrík (1985, s. 296) ich hodnotí ako elipsy smerujúce dopredu, teda v podstate syntaktické konštrukcie, resp. ako dôvetkové otázky (tamže, s. 182) v type: Si predsa tiež chlap, nie? Ich základnou funkciou v texte je pobádať počúvajúceho ku kladnej alebo zápornej odpovedi. Patria k nim slová: však̆že, nie, áno, čo, či nie, hej a i. Napr.

"Je nenapraviteľný, však?

"Je to solídny starší pán," povedala. (Mináč)

"V pondelok aj on musí ísť do školy, či nie?"

"Pravdaže musí," rozohnila sa Luca, "tak mu treba". (Jarunková)

Aj pri dôvetkoch ich perspektívnu funkciu opäť spolu vytvára neukončená melódia, teda ide opäť o zdvojenú perspektívnu nadväznosť.

V príspevku sme uviedli niektoré prostriedky vytvárajúce perspektívu textu. Ako z výkladu vyplynulo,

pri perspektívnej nadväznosti ide vo väčšine prípadov o zdvojenú nadväznosť, preto sa perspektívne prostriedky zložitejšie klasifikujú.

Literatúra

Bajzíková, E.: Melody with Prospective Linkage in the Text. In: Recueil lingustique de Bratislava. 8. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1985, s. 162-166.

Mistrík, J.: Štruktúra textu. Bratislava, Československý rozhlas 1975, s. 91

Mistrík, J.: Hypersyntax a štylistika. In: Československé prednášky pro VIII. mezinárodný sjezd slavistů v Záhřebu, Praha, Academie, Red. B. Havránek, s. 230.

Mistrík, J. Štylistika. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1985, s. 582.

Oravec, J. - Bajzíková, E. - Furdík, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk Morfológia. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1984, s. 227.

Pfütze, M.: Grammatika i lingvistika teksta. In: Novoje v zarubežnoj literature. Red. T. M. Nikolajevová, Moskva, Progres 1978, s. 477.

Poézia 1988

Jozef Bžoch

V minulom roku nebola na slovenskom Parnase veľká tlačenica, ale i tak: dvadsaťdva básnických zbierok - to je už len pri hrubom prepočte vyše šesťstostranová kniha poézie. Prečítať, porovnať, zhodnotiť, zvážiť a nakoniec aj zažiť takéto množstvo veršov by bola iste ťažšia úloha, keby každá z vydaných zbierok reprezentovala sama osebe vlastné neopakovateľné univerzum, prinášala nové poznanie, nový uhol pohľadu a nový výraz. Skutočnosť je však iná; ozajstných originálnych hodnôt sa čitateľovi v minulom roku ušlo menej, než očakával a menej, než si zaslúžil. Prečo to nepovedať otvorene? Chýbali nám literárne udalosti.

Lenže v literatúre to nie je tak ako v hospodárskom roku a bolo by naivné i smiešne žiadať práve od tejto mimoriadne individualizovanej činnosti to, čo nám vždy neposkytne ani príroda: úroda v literatúre podlieha iným zákonitostiam, ako je pravidelné striedanie ročných cyklov. Z takéhoto hľadiska sa zrod veľkého diela dá pokladať skôr za výsledok náhody a šťastných okolností než za splnenie vykalkulovaného cieľa. Na druhej strane

však predstavuje literatúra aj vôľový akt a má zistiteľné či predpokladateľné potencie - a to je bod, z ktorého sa môže začať naše bilančné zamyslenie a hodnotenie slovenskej básnickej produkcie za minulý rok.

V edičných plánoch našich vydavateľstiev sa vlani stretli predstavitelia viacerých generácií - od najstaršieho Svetloslava Veigla po najmladšieho Borisa Mihalkoviča, pričom je paradoxné, že Mihalkovič má dvadsaťsedem rokov a ďalší debutanti tridsať a štyridsať rokov. Chýba tu teda reprezentatívna generačná vzorka celkom mladých básnikov, hoci ich hlas je už niekoľko rokov počuteľný nielen edične (Urban, Kolenič a iní). Básnické programy by v takom prípade boli určite vyhrotenejšie.

Čo teda priniesla minuloročná slovenská poézia? Čo ju zaujalo, čím a ako zaujala, v čom prekročila a v čom neprekročila hranice známeho? Podobné otázky si vlani položil aj Valér Mikula, keď bilancoval slovenskú básnickú tvorbu za rok 1987 a došiel k zdrvujúcemu záveru, že naša poézia len opakuje, čo všetci dávno vedia, že sa odcudzila reálnym záujmom ľudí, rezignovala na spoločensky integratívne pôsobenie. Aj keď Mikula nedoložil svoje tvrdenia analýzou konkrétneho básnického materiálu, ba elegantne sa nad ním vzniesol, všeličo z jeho enamnézy platí aj o vlaňajšej básnickej tvorbe.

Poézia ako celok, no ani v jednotlivých svojich predstaviteľoch nezvládla a ani sa nepokúšala zvládnuť čerstvú národnú minulosť, ktorej najviditeľnejším vonkajším prejavom bol masový šok a najvnútornejším nezastaviteľný mravný úpadok spoločnosti, o čom čvirikajú

už aj vrabce na streche. Nemôže, nechce alebo nevie? Nie je v slovenskom básnikovi kdesi hlboko zakorenené to, čo tlmočil veršom Ján Buzássy takto? "Nič nie je. / Iba ak by sa malo ísť ďalej // Ale už v našej hlave je hradba. / Do seba uzavretý / akoby si blúdil v kruhu a hľadal škáročku. / Ale aj tam je stráž." Je aj poézia zasiahnutá stagnáciou ducha natoľko, že dokonca stráca spoločenský dych? Slovenský básnik neznepokojuje, alebo neznepokojuje naozaj, len zdanlivo, len škrabká po povrchu javovej skutočnosti namiesto toho, aby z nej strhol hrdzavú vrstvu a zle nasadenú masku. Nekladie si la bruyerovskú otázku o tom, aký charakter táto spoločnosť má, aký by chcela mať, aký si sama pripisuje a aký by chcela, aby sa je pripisoval, uniká mu, slovom, dialektika vzťahov medzi tým, čo bolo, čo je a čo bude, medzi mocou a jej výkonom, medzi zákonom a jeho uplatňovaním, medzi záujmami a možnosťami jednotlivca, teda uniká mu etická nadstavba spoločenskej prestavby alebo aspoň toho, čo sa tak tvári. V tomto zmysle nastala kríza spoločenskej angažovanosti a či, presnejšie, krach pseudoangažovanosti, pre ktorú je dobré všetko, čo robíme my, a od diabla všetko, čo robia iní; ktorá sa zdiskreditovala ešte predtým, než si ju slovenský básnik osvojil ako z nevyhnutnosti adoptované dieťa, a ktorá bola v našej literatúre iba obnovenou reprízou predstavenia, premiérovaného v päťdesiatych rokoch. Je až neuveriteľné, že napriek tomu sa v dnešnej našej poézii tvrdohlavo držia pri živote dávno prekonané maniery básní vojnových, proti vojnových a mierových. U jedného básnika čítam verš: "Keď ľudia spomínali na vojnu, povedala:"Aj mne vojna vzala syna" a u druhého, akoby to bol od svojho kolegu odpísal: "Aj chlapca Janovcovie za-

bilo, jedenásťročného Vlada." Vyzerá to ako náhoda alebo citát vytrhnutý z kontextu, ale celý kontext je taký: hoci ponúkaný ako autentický výrok živých ľudí, svojou podstatou papierový, neprepálený ohňom ozajstného precítenia veci, o ktorej básnik hovorí. V porovnaní s veršíkárením či verklikárením spred tridsiatich rokov sa zmenili len dobové kulisy a rekvizity, no stará bezduchá vonkajškovosť zostala. Rekvizitami sú všetky tie hlúpučké obrazy nepriateľa; stereotypné spôsoby, akými sa navodzuje motív vojnového nebezpečenstva a aké prešli už aj do prózy, napríklad do najnovšieho Jarošovho románu Lásky hmat. Básnik, spisovateľ sa "šteluje" do rozličných póz, aby nám oznámil, že ho skľučuje prízrak atómovej hrozby (strháva sa zo sna, ako nás neraz ubezpečuje), hlad vo svete alebo všelijaké iné mimočeskoslovenské krízy, katastrofy. Ako východisková situácia mu slúži zväčša televízna, rozhlasová, prípadne novinová správa, na základe ktorej potom buď zahrmí, buď ide na vec rafinovanejšie, udiera na city a emócie, zapletúc do našej neistej budúcnosti nejaké to dieťa. "Na vankúšok sa obracajú detské hlavy / za snom// a kdesi ďaleko, kam nedovidím... / ktosi... / namiesto stromov sadí rakety", alebo si zapolitizuje ako v tomto verši: "Keby sa strhla vojna ako poriadna búrka, / zvíťazili by sme / hodili by sme zemeguli slučku na krk, / zatiahli, / ako to naznačil v toľkých prejavoch náš skvelý prezident." Nulová hodnota básnickej predstavivosti je v tomto kvázi umeleckom texte priamo úmerná politickej demagógii a negramotnosti. Môžeme si len povzdychnúť so starými latinikmi: Si tacuissez...

Citované príklady (nezáleží na tom, kto je ich autorom) sú dôkazom, že naša poézia sa často, a práve

pri tých najexponovanejších témach, na skutočnosti prižívuje namiesto toho, aby ju vytvárala, koketuje s ňou, namiesto aby ju analyzovala, prisvojovala si ju alebo odmietala. Ukazujú to aj ďalšie frekventované motívy, ako je povedzme ekológia - napísať niečo o pustošení a ochrane prírody patrí u nás dnes takpovediac k básnickému bontónu; a sídliskový syndróm zasa akoby patril u našich básnikov k chorobám z povolania. Je toho plno u Heviera, Zambora, Kantorovej-Bálikovej, Štilichu, Čertíka, Mojíka, Prokešovej: ešte šťastie, že nie každý v Petržalke je básnik. Bývanie v betónových getách vyvoláva nepochybne rozličné nepriaznivé reakcie a o ich dôsledkoch pre budúcnosť asi nevieme ešte nič. Prečo sa však húfne vrhať na túto tému, keď je dosť iných a a najmä: prečo tá záplava loci communes, keď každý básnik by mal mať radšej svojho vlastného genia loci? Vzniká z toho desivý dojem: básnici sú nielen kritikmi svojho unifikovaného životného prostredia, ale správajú sa vo svojich písačkách ako jeho unifikované, ba mumifikované obete. Rovnaké slová, zvraty, obrazy, rovnaký spôsob videnia a vnímania, ktorý má pôvod v nepôvodnosti myšlienky a myslenia. Akoby nám niekedy z hláv trčali len noviny. Veru, kruté dedičstvo minulých rokov; ani v poézii sa ho tak ľahko nezbavujeme.

Slovenská poézia má však dosť intelektuálnej energie na odstránenie všetkého, čo v nej vnímame ako defektné. Z každej zbierky by sa dali vypísať výroky, sentencie, maximy a niekedy celé strofy, kde autori formulujú, často až manifestačne, svoje kréda a presvedčenia. A keby sme to zoradili jedno vedľa druhého, nebolo by to nič lichotivé, skôr skeptické, žihadlové a žihadlicové; plody sklamania, nedôvery, dezilúzie.

Problém vidím iba v tom, že sú to väčšinou výroky ad hoc, na okraj, akoby mimochodom, utrúsené len tak, aby sa nepovedalo... No ak takýto výrok neprejde do krvného obehu básne, do nervstva básne a básní, ak sa ním len ornamentalizuje, nie aj substancializuje, potom sa ľahko môže podobať zrnu, ktoré našla slepá kura. Takéto hrozienka sú však vhodné skôr do albumov a pamätníkov, vzbudzujúc falošné vedomie hĺbky a kompletnosti básnikovho pohľadu.

Falošné vedomie môžeme vzbudzovať nielen tým, čo hovoríme, ale aj tým, čo zamlčiavame. Nazdávam sa, že slovenská poézia si doteraz nenašla dosť priestoru na existenciálne problémy človeka, hoci v básňach Kupcových, Buzássyho a Jozefa Mihalkoviča je silná, priam programová tendencia dať človeku aj ontologický rozmer. Náš básnik akoby v honbe za životným detailom stratil konceptuálny zmysel, chýba mu charakterológia moderného sveta a nášho zaostávajúceho zvlášť. Mojík sa to napríklad niekde usiloval vyjadriť renesanciou civilizmu a zároveň strachom z civilizácie, ale je to skôr intencia než plnohodnotný výsledok. Minuloročné básne sa málokedy pýtajú, ako je to dnes s človekom, viac dostávame informácií o tom, ako je to dnes s básnikom. Na tento dualizmus upozornil už vlani Mikula: medzi životom a básňou sa otvára priepasť. Život, to je to iné, čím neprenikáme, pretože prenikáme - a vždy pomerne perfektne! - radšej sami sebou, hoci, pochopiteľne, aj my sme život, či aspoň čiastka života, no čiastka, ktorá by v sebe mala zahrnúť všetko ostatné, zahrnúť, prečítiť, premyslieť, pretrpieť a potom vo forme poznania odovzdať iným. Ozajstná báseň musí niesť v sebe aj toto.

Aby som však neostal len pri paušálnych tvrdeniach, vrátim sa teraz ku konkrétnym básnickým textom, ktoré toto expozé podnietili. Budú to viac mini - než maxi-charakteristiky jednotlivých zbierok, ich cieľom však je postihnúť každého jedného básnika aspoň v základných črtách.

Treba zrejme začať autormi, ktorých dvadsaťročná neprítomnosť v literatúre uškodila aj im, aj slovenskej poézii, no napodiv, akoby nebola narušila ich vnútornú kontinuitu. Po dvadsiatich rokoch sa predstavujú Svetloslav Veigl zbierkou Pred ružou stojím nemý, Ivan Kupec zbierkou Tieňohra a Ivan Laučík zbierkou Na prahu počuteľnosti. Traja rozdielni básnici, tri rozdielne poetiky. Veigl predkladá verše reedované i nové: v tých prvých sa prejavil ako básnik silnej vášne a stlmeného humanistického pátosu, v tých druhých je zasa zosilnená viera v pozitívne hodnoty života napriek všetkému. Kupcova inštrumentácia je zložitá, zložitejšia než u iných básnikov jeho generácie i generácie mladšej. V jeho zložitých metaforických ulitách, alebo aby som použil vhodný výraz francúzskeho básnika z minulého storočia Théophila Gautiera, v jeho metametaforách sa skrývajú trpké pravdy o človeku i spoločnosti, len ich treba vyslobodiť z obkľúčenia obrazov. Vzťah medzi básnikom a realitou je protirečivý a napätý, Kupec vyháňa až na vrchol svoj nesúlad, nesúhlas so životom. Autor pozná cenu smútku, ale aj irónie, ktorej takisto ako smútku predchádzalo sklamanie. A táto zbierka má najmä v druhej časti emocionálne maximá, aj v Kupcovej doterajšej tvorbe ojedinelé. Ivan Laučík patril pred rokmi s Ivanom Štrpkom a Petrom Repkom ku skupine takzvaných osamelých bežcov a jeho zbierka odzrkadľuje čosi z in-

tenzívnej skúsenosti tejto osamelosti, ktorá už nebola azda ani chcená, ale vynútená. Opakovane sa tu vyskytujú jaskyne, chodby, ľad, snehové previsy, sklo; stáleprítomná je tu príroda, ale vonkoncom nie ako zdroj impresií, ale azyl a skutočný priestor pre človeka. Únik? Laučík si vytvoril vlastný nedotknuteľný svet, respektíve nasťahoval sem svoju poéziu a bude záležať len na ňom, či si v ďalšej svojej tvorbe vytvorí protipohyb potrebný k počuteľnosti, k lepšej identifikovateľnosti jeho hlasu i ľudskej situácie.

Zo staršej generácie pripomínam ešte zbierku Milana Krausa Spevokol, tichú kantilénu alebo dumku nad uplývajúcimi vecami i chvíľami, v ktorej sa nenásilne, no s obnaženým dôrazom vyslovujú základné otázky ľudského bytia. Básne šesťdesiatnika Ivana Mojíka v zbierke Sklené deti chcú byť nápadne protitradičné; autor prisahá na krásu materiálnych realít, ktorých poetično však vyčerpala civilizačná lyrika pomerne dávno; aj tak tu však nachádzame iskrenie metafor, hoci studené a nezapaľujúce, skôr len ozvláštňujúce a prudko osvetľujúce. Mojíkov ďalší vývin sa bude zrejme uberať od imaginatívnosti k väčšej myšlienkovitosti, pričom iste neprestane byť esteticky provokujúci.

Proces smerujúci k myšlienkovej koncíznosti badať aj v tvorbe Jána Buzássyho, ktorý v zbierke Zlatý rez predviedol umenie básnickej perfekcie, pre ktorú je dôležitá už nie dokonalosť tvaru samého, ale výpovede, často gnómickej, výrazovo zjednodušovanej. Buzássy projektuje v zbierke najmä sám seba a svoju životnú bilanciu, ale so všeobecnejším dosahom, hľadá rovnováhu dočasného individuálneho bytia - krása života a umenia ustupuje jeho prvde. Preto je zlatý rez, pôvodne

kategória estetická, v Buzássyho zbierke kategóriou etickou a existenciálnou.

Osobnú i básnickú suverenitu si v obkľúčení nie práve ideálnej skutočnosti zachoval v zbierke Príležitostné básne Jozef Mihalkovič. Osemnásť básní je reedovaných (v zbierke Plodnosť z roku 1985), no ich koherentnosť s jeho novšou tvorbou je priveľmi priama, aby sme to vnímali ako vývinový predel. Mihalkovič ostáva i naďalej básnikom vnútorného jasu, tej zvláštne nadväzovanej filiácie medzi jednotlivcom a jeho okolím, medzi vecami a človekom; je to básnik, ktorý konfliktnosť a potenciálnu explozivitu tohto vzťahu radšej potláča, než vyostruje. Mihalkovičov človek chodí po zemi odzbrojený, s odzbrojujúcou chápavosťou, no o to zraniteľnejší. Túto poéziu charakterizuje akési vnútorné očisťovanie - prepodstatnenie a či spodstatnenie, aby som citoval autora - sprevádzané formálne zhusťovaným, maximálne konkrétnym výrazom, kde sa slová k sebe ukladajú ako kamene nenápadnej, no znútra bohato členenej stavby.

Básnické ohňostroje Daniela Heviera akoby časom boli strácali na príťažlivosti, lebo v nich zavše dominovala len verbálna atrakcia. Jeho zbierka V každých dverách však túto svojskú poetiku rehabilituje - Hevier sa zo sluhu slova stal znovu jeho pánom, a tak nám tlmočí drobné radosti, strasti i triviality života, v ktorých prevládajú motívy rodinné a detské, ako koniec-koncov u jeho mnohých básnických rovesníkov. Keby Hevier nehýril nápadmi, pociťovali by sme tieto motívy práve pre ich častú opakovateľnosť v slovenskej poézii ako automatizované. U Heviera si ceníme hovorovosť textu, ľahkú iróniu, dialektické spájanie javov a s tým súvi-

siacu schopnosť pointovať a nakoniec aj polemizovať s mladšou generáciou.

V zbierke Jána Zambora Plné dni dostalo dosť miesta východné Slovensko. Ako iní pred ním - Horov, Kasarda, Pado a iní, napríklad Chuda, aj Zambor podlieha čaru rodiska, vyostruje v sebe pocity z nového a starého domova, z mesta a dediny. Niekde to má čaro novosti, inde sa báseň mení na repetovanie starých klišé a v epizujúcich, rozprávačských, dialogizovaných častiach sa autor dostal do nebezpečnej blízkosti žurnalizmu toho najhrubšieho zrna. Svoju ozajstnú básnickú silu využil Zambor v niektorých erotických a ľúbostných básňach, kde báseň žije z napätia medzi túžbou a zákazom, láskou a zvykom; no v rodinnej lyrike často obmieňa tie isté motívy, svoje vlastné i cudzie.

Ak je v literatúre vôbec možné hovoriť o vyčerpanosti nejakej témy, zdá sa, že manželská sa minulého roku naozaj vyčerpala. Pravda, nemôžeme od básnikov žiadať (ak to nie je v nich), aby sa zmietali v nejestvujúcich rozporoch a horeli nejestvujúcimi vášňami, a od Tolstého vieme, že každé šťastné manželstvo je šťastné rovnakým spôsobom a každé nešťastné nešťastné iným spôsobom, no predsa len lyrika by mala vyjadrovať podstatu zobrazovaného javu, najmä ak tento jav hrá v ľudskom živote takú úlohu ako láska, manželstvo a podobne. Otvorme si básnickú knižku Rudolfa Čižmárika, ktorej vtipný názov Obojstranný zápal srdc implikuje predstavu aj o originalite textov. Omyl. Všetko, počnúc hrdličkovým hrkútaním o manželskej láske a končiac neznesiteľnými mierovými básňami, všetko je tu odvodené, nepravé, zvetrané, obohrané ako stará platňa. Čižmárik sa svojmu objektu priam voveršúva do priazne - príznačná otázka:

"Miluješ ma aj mimo metafor a veršov?" - a práve tak znásilňuje každý predmet, ktorého sa dotkne. Tento básnik nič nezabudol a nič sa nenaučil, hoci technicky ovláda svoje remeslo dobre. To sa mutatis mutandis vzťahuje aj na Čiernu skrinku Petra Štilichu.

Štilicha priam hrdlačí na poli poézie a vytíska zo seba myšlienky, ktoré sú však len rozumkárením ("Čas nie je údelné knieža / nie je procesom, / iba informáciou") alebo šikovne či menej šikovne našminkovanou banalitou, pričom - bisťu - sa nepredáva tak lacno, ako uvidíme z tohto citátu: "Chápete, o čo mi ide, / udržať rovnováhu. / Nerobil by som to, keby som nebol / básnikom / ako Picasso..." Jeho báseň je zväčša konfúzna, amorfná, sú to len paberky, ktorým autor nedáva pevnú os, je to len poskladané z rozličných súčiastok, bez architektúry: preto sa hociktorá báseň môže hocikde skončiť. Táto čierna skrinka obsahuje dosť informácií o letovej dráhe nášho básnika - sú tu obrázky z jeho súkromia, reflexie o tvorbe, o ekológii, o prírode - ibaže let, aby sme ostali pri termíne z aviatiky, sa neskončil priam šťastne. Zostanúc sám sebou, zaostal Štilicha sám za sebou.

Ťažkosti prekonávania vlastných hraníc vidieť i na druhej básnickej zbierke Ľubomíra Tkáčika Klaksóny pri trati. Je v nej viacero dobre zachytených prírodných impresií a scenérií, ktoré autor zaznamenáva v ich energetickom pohybe, no myšlienková plytkosť tieto obrazové hodnoty relativizuje aj tam, kde je náznak spoločenskej kritiky.

Obráťme teraz pozornosť na takzvanú ženskú lyriku, ktorá bola vlani edične zastúpená až piatimi autorkami.

Kritika, najmä dámska, pozitívne prijala básnickú zbierku Viery Prokešovej Slnečnica. Poézia výrazovo kultivovaná, za ktorou sa skrýva citlivý subjekt, povedal by som skôr trpiaci mankami života než vychutnávajúci jeho prednosti a slasti. Sympatické je, že Prokešová sa neštylizuje do polôh, ktoré jej nesvedčia, a s tým súvisí aj to, že otázky, ktoré kladie svetu, napríklad aj mužskému, sú len otázočkami. Ani priestor jej lyrických miniatúr nie je široký; je to väčšinou izba a byt, kde sa odohrávajú minizápasy a minidrámy, komorné, tiché, bez afektov a efektov. Umenie skromné, ale poctivé.

Oveľa agresívnejšia - v pozitívnom zmysle slova - je Dana Podracká v zbierke Rubikon. Hneď v úvodných básňach čosi ako ženská erotika, výrazne kreslená adolescencia dievčaťa a ani ďalej nič pokorné, nič podriadené mužskému princípu, skôr vyzývané, sebavedomé. Láska, pokiaľ sa u Podrackej vyskytuje ako predmet básne, rovná sa pojmu humanita. A básnický subjekt vystupuje niekde zdvojene či rozdvojene; ako dospelý človek i ako dieťa. Autorka akoby mala schopnosť vidieť seba samu znútra, doslova fyziologicky. Podracká nezaťažuje básnický jazyk metaforickými nánosmi, obnažuje jadrá vecí a podáva ich stroho, až protiemocionálne - aj tým sa markantne a chvályhodne líši od väčšiny svojich básnických kolegov.

Pevný bod Jany Kantorovej-Bálikovej predstavuje len samozrejmosti povedané na slušnej slovesnej úrovni. Okrem dvoch intímnych básní len sídliskovo-ekologicko-kritická lamentácia, ktorú nezachráni ani poetické balenie, lebo by sa dala lepšie a účinnejšie vyjadriť publicistickými prostriedkami. Autorke originálna myš-

lienka prosto uniká, básni zo svojej dávnejšej podstaty a uchytáva sa na témach žánrových a niekedy len komunálnych.

Ani Hana Košková vo svojej tretej básnickej zbierke Tvár pri tvári neurobila dieru do sveta. Rodinná lyrika, dospievanie detí, malé mrzutosti, malé problémiky sa sem iste preniesli z reálnej autorkinej skúsenosti: všetko sme však čítali už inde a lepšie. Priestor tejto autopsie je primalý a Košková vie aspoň to, že je primalý a že je "ohrozená striedaním toho istého". Nemožno vytvoriť si vlastný priestor na imagináciu ju potom núti kopírovať každodennú empíriu.

Nad úroveň prostučkých veršovačiek sa nedostala Jana Kuzmová v zbierke Kde pramením. Táto insitne úprimná výpoveď je komprimátom všetkých neduhov, ktoré sa zjavujú v slovenskej poézii, u iných však majú básnicky luxusnejšiu ambaláž.

Ostáva mi zmieniť sa o vlaňajších debutoch, a keď som už pri ženách, začnem zbierkou Presvetlenie od Viery Procházkovej. Spomienková lyrika, rustikálne dedinské motívy, manželstvo, deti, školské impresie atď., atď., zo všetkého trocha, ale zvládnuté na takej nízkej úrovni, že je aj škoda hľadať pre tento opus nejaké kritériá.

Druhým vlaňajším debutantom bol Jozef Čertík. Jeho zbierka Voľným okom je kvalitatívne rôznorodá do takej miery, že sa vlastne nedá posudzovať celok, iba časti, jednotlivé básne a niekedy len jednotlivé verše a nápady. Autor akoby sa ešte len hľadal - no básnické zbierky nemajú byť predovšetkým prehliadkou hľadania, ale nachádzania. Tento debut bol asi tiež predčasný -

koniec-koncov to ukázala aj diskusia o ňom, uvedená referátom Jozef Urbana a uverejnená v 11. čísle minulého ročníka Romboidu.

Kocky ľadu, debut Borisa Mihalkoviča, sem zaraďujem s istými žánrovými výhradami. Séria básnických próz, básní v próze, poetizovaných esejí, ktorou sa Mihalkovič prezentuje, je vlastne zaujímavou ódou na život. Autor v krátkych momentkách často filozofujúceho rázu vykladá genézu svojho rodinného citu a pocitu, ale aj širšej príslušnosti k rodu a k ľudstvu; niekde sa vyslovil precízne, inde trochu škrípavo alebo zamotane, so stratou poetickosti, no jednako je to svojský pohľad na odveký problém človeka v čase a v priestore, problém jeho samoty, pretrvávania v iných a podobne.

Hoci nemá zmysel robiť v tomto prehľade nejaký rebríček hodnôt - a ani nebol tak myslený - predsa len posledný debut, o ktorom bude reč, pokladám za najvýznamnejší. Zbierka Vladimíra Klimáčka až po uši je totiž smelý experiment, v ktorom sú výsledky nielen pomenovateľné, ale aj esteticky neobyčajne produktívne. Krstnými otcami tejto poetiky mohli byť z domácich básnikov Moravčík a Hevier, ale Klimáček zašiel ešte ďalej ako po hru s možnosťami slova; je to priam básnický happening a niekde až dada; slovo sa tu odpútava a rozpútava svoju skrytú energiu, deformujú sa tu často gramatické pravidlá i syntax, demontujú a parcelujú sa známe spojenia i známe motívy (napríklad z Dobšinského rozprávok). Klimáček patrí k autorom, ktorí dokázali, čoho všetkého je schopný oslobodený jazyk - a neuškodil mu ani tým, že si ho proti všetkým prísnym predpisom preinačil, pozohýbal a povykrúval podľa potreby, takže každá jeho báseň pôsobí ako malý vynález.

Nie je to samoúčel, ale zámer vrátiť ľudskému slovu čistotu a básni neporušenosť spontánneho výroku. "Veď to my sme napáchali z drahokamov slova pivné črepy" - hovorí na jednom mieste. Nezdá sa mi, že by Klimáčkova poetika bola ohrozená nedostatkom autorskej koncentrovanosti: veď kto je schopný napísať takú plno- a mnohovýznamovú báseň ako Ó, tento neobyčajne pôsobivý nekrológ za bratom, alebo tragifrašku na manželský stereotyp Šijací stroj pre Popolušku, alebo vynachádzavú erotickú bagatelu Sedemkrát ty, tomu iste nehrozí, že sa utopí v planej slovotvorbe, ako sa obávajú jeho generační druhovia Stanislava Chrobáková a Jozef Urban.

Tento krátky panoramatický pohľad na slovenskú poéziu 1988 má všetky nevýhody literárnych bilancií: sú v ňom medzery; no ak už nemohol zachytiť odtiene, usiloval sa načrtnúť aspoň hrubé kontúry spomínaných diel. Napriek mnohorakosti poetík, prístupov, osobných skúseností, temperamentov, nátur a naturelov; napriek tomu, že básnikom nemožno nič predpisovať, predsa len aj na konci zdôrazním základný nedostatok v ich tvorbe, totiž to, že hoci ešte nezabudla byť okom a uchom spoločnosti, rozhodne prestáva byť jej ústami. A keď už sme pri obraznej reči, použijem termín básnika NDR Volkera Brauna: po dlhoročnom prikŕčení by si predsa len mala pestovať tréning vzpriamenej chôdze.

Svojrázne sémantické javy v lexike súčasnej slovenčiny

Juraj Dolník

Ako v lexikálnej zásobe iných jazykov, aj v lexike slovenčiny nachádzame univerzálne aj idioetnické sémantické javy. Univerzálne sú sémantické komponenty ako odrazové prvky a také konfigurácie týchto komponentov, ktoré predstavujú lexikálne významy, majúce úplné medzijazykové ekvivalenty. Univerzálnosť sémantických javov je prejavom jednotnej poznávacej schopnosti nositeľov rozličných jazykov a zhodných momentov v kultúrach rozličných jazykových spoločenstiev. Do idioetnických sémantických javov sa premietajú svojrázne kombinácie sémantických komponentov, ktoré vyplývajú z osobitostí kultúry daného jazykového spoločenstva alebo zo špecifickostí lexikálnosémantického členenia označovanej skutočnosti, resp. z odtieňovania a expresivizácie pojmu.

Keď hovoríme o sémantike, resp. o sémantických javoch viažúcich sa na lexikálne formy, nemáme na mysli len lexikálny význam systémovej lexikálnej jednotky, ale celý jej obsah, t.j. aj obsahové prvky, ktoré sa implikačne (asociačne) viažu na lexikálny význam. Vy-

chádzame z tejto mikrosústavy termínov (porov. Dolník, 1986):

SLOVO — FORMA / SÉMANTIKA

PARADIGMATICKÉ — SYNTAGMATICKÉ

SLOVO — LEXÉMA / VÝZNAM / SEMÉMA / IMPLIKÁTY — OBSAH — SLOVO — TVAR / AKTUÁLNY VÝZNAM

Kým lexikálny význam je totožný so semémou, t.j. s významom v užšom zmysle (význam v širšom zmysle, čiže VÝZNAM zahŕňa aj kategoriálne i subkategoriálne komponenty), obsah zahŕňa aj implikáty. Termíny slovo, forma slova, sémantika slova uplatňujeme v zovšeobecňujúcom zmysle, t.j. vtedy, keď sa v komunikácii nevyžaduje ich špecifikácia, takže napr. o obsahu, význame, seméme a aktuálnom význame zovšeobecňujúco hovoríme pomocou termínu sémantika.

Zaujímajú nás slovenské slová a viacslovné pomenovacie jednotky s idioetnickou sémentikou. Z hľadiska idioetnickej sémantiky sa v centre lexikálnej zásoby nachádzajú lexikálne jednotky, ktorých semémy obsahujú komponenty, vzťahujúce sa na vlastnosti objektov s národno-kultúrnou špecifikáciou. Ide o dobre známe bezekvivalentné lexikálne jednotky, pri ktorých bezekvivalentnosť je podmienená absenciou označovaných objektov v kultúrnych prostrediach inojazykových spoločenstiev. Zvyčajne sa tieto jednotky triedia podľa druhov reálií,

na ktoré sa vzťahujú, napr. etnografické, sociálnopolitické a geografické reálie. Uvedieme niekoľko reprezentatívnych príkladov takýchto národno-kultúrnych jednotiek z lexikálnej zásoby slovenčiny:

E t n o g r a f i c k ý o k r u h : krpce (druh mäkkej ľahkej obuvi, ušitej z jedného kusa kože, súčiastka ľudového odevu), hološne (úzke súkenné nohavice), širica (dlhý široký kabát zo súkna, časť mužského ľudového odevu), prusliak (časť ľudového ženského i mužského odevu, kabátik bez rukávov obliekaný na košeľu), oplecko (súčasť ženského ľudového odevu, krátka - po pás siahajúca - ženská košeľa so širokými rukávmi, obyčajne biela, ozdobne vyšívaná), fujara, odzemok (druh ľudového tanca; hudobná skladba v rytme tohto tanca), oštiepok (z ovčieho mlieka pripravený a vyúdený syr kužeľovitého tvaru), parenica (druh pareného ovčieho syra), strapačky (halušky zo zemiakového cesta), putera (nádoba na mlieko a syr používaná na salaši), črpák (druh drevenej nádoby s uchom, obyčajne na žinčicu), žinčica (prevarená srvátka z ovčieho mlieka), lúčnica (ľudová pieseň spievaná pôvodne pri hrabaní sena), prekáračka (žartovné doberanie, podpichovanie, dobiedzanie), klapancia (málo hodnotná báseň alebo pieseň, veršovačka), šibačka (veľkonočný zvyk v niektorých krajoch, šibanie dievčeniec prútom alebo korbáčom na Veľkonočný pondelok; z prútia upletený bičík, korbáč), drotár (podomový remeselník opravujúci rozbité a deravé kuchynské nádoby a predávajúci drobný drôtený a plechový tovar), merica (dutá miera s obsahom asi 90 l).

S p o l o č e n s k o - p o l i t i c k ý o k r u h : župa (väčšia územná administratívna jednotka, väčší územný správny celok v staršom adminis-

tívnom zriadení: Zvolenská, Bratislavská, Nitrianska ž.), župan (najvyšší župný úradník), vicišpán (výkonný úrodník zemianskej stolice, volený zhromaždením šľachticov, podžupan), meruôsmy (štyridsiaty ôsmy: roky m-e = roky 1848-49), boženík (člen obecného výboru; neskôr obecný sluha), bernoláčtina (forma spisovnej slovenčiny, ktorú kodifikoval A. Bernolák), štúrovec (prívrženec alebo hlásateľ teórií a snáh Ľ. Štúra), gardista (príslušník Hlinkovej gardy, fašistickej organizácie za tzv. slovenského štátu), spartakiáda (masové telesné vystúpenie), sto jarných kilometrov (masový pochod v rámci rekreačného športu), promovaný filológ (absolvent filozofickej fakulty v odbore filológia), vzorný učiteľ (vzorný vojak, vzorný pracovník - čestné tituly), Národný front (zjednotenie politických strán, masovopolitických a záujmových organizácií), milicionár (príslušník Ľudovej milície), lúčničiar (člen umeleckého súboru Lúčnica).

Ú z e m n ý o k r u h : dolniak (obyvateľ južných krajov Slovenska alebo bývalého Uhorska; Dolniaky), horniak (opak dolniaka; Horniaky), dolňan (obyvateľ dolného konca dediny), horňan (opak dolňana), východniar (obyvateľ východného Slovenska), Záhorie (kraj na západnom Slovensku rozprestierajúci sa medzi Malými Karpatmi a dolným tokom rieky Moravy), Žitný ostrov (časť juhozápadného Slovenska), grapa (neúrodná, kamenistá roľa, pole na strmej stráni; najznámejšie je spojenie kysucké grapy), liptovská bryndza, Považie (územie pozdĺž toku rieky Váhu), Tatranský národný park (TANAP), kopanice (skupiny domov na samote na západnom Slovensku; známe sú myjavské kopanice).

Idioetnickosť na úrovni lexikálneho významu v týchto prípadoch súvisí so špecifickosťou mimojazykovej reality, čiže je podmienená diferencovanosťou skutočnosti vzhľadom na hranice jazykových spoločenstiev. Iný druh idioetnickosti je spojený s jazykovou štruktúrou skutočnosti a s rozličným pragmaticko-sémantickým uchopovaním jej objektov. Napríklad v slovenčine jestvujú popri slovese odpovedať aj slovesá odpísať (niekomu) a odzdraviť (niekomu): môžeme sa vyjadriť buď opisne pomocou všeobecného slovesa (odpovedať na list, odpovedať na pozdrav), alebo kondenzovane pomocou týchto dvoch slovies, ktoré predstavujú lexikalizáciu sémantickej špecifikácie "odpovedania" (napr. v ruštine a v nemčine niet takejto lexikalizovanej špecifikácie). Na pragmaticko-sémantické zachytenie objektu "oči" slovenčina má tieto výrazové prostriedky: oči, expr. fľochány (fľochať = expr. nepekne, bokom pozerať, zazerať, gániť), bleskáne, okále, okáne (veľké, výrazné oči), pleskáne (pleskatý = majúci veľké, vypleštené oči), pleštiaky, kukadlá (žart. veľké - obyčajne detské - oči), trnky (malé alebo čierne oči).

Prejavom sémantickej idioetnickosti je aj fakt, že sa na istý význam viažu svojrázne obsahové prvky, ktoré sa fixujú v rámci samostatných významov vnútri polysémie, resp. v rámci významových odtienkov. Typický príklad predstavuje slovo beseda so svojimi piatimi významami: 1. priateľský rozhovor, družné posedenie s debatou, 2. menšie stredisko na šírenie osvety: osvetová beseda, 3. druh kruhového tanca, 4. zastar. zábava s poučným programom, akadémia, 5. spolok, krúžok (obyčajne vlastenecký, kultúrny): Slovanská beseda, umelecká beseda. Často sa stretávame s prípadmi, že sa

na zdomácnené prevzaté slová navrstvia idioetnické sémantické prvky, ktoré sa ustaľujú v jazykovej komunikácii ako svojrázne významy, odtienky, resp. ustálené zvraty. V lexikálnej zásobe slovenčiny nájdeme množstvo takých príkladov, z ktorých vyberáme:

biblia: pren. čo má veľkú vážnosť, autoritu (Sládkovičova Marína sa stala bibliou celej slovenskej mládeže); pren. hovor. žart. o hrubej knihe;

firma: pren. pejor. to je dobrá firma - ten, kto má zlú povesť; hovor. meniť firmu - pretvarovať sa;

limonáda: pren. pejor. plytko sentimentálne dielo: filmová l.;

lúmen: pren. expr. často iron. kto vyniká bystrosťou;

mameluk: 2. pejor. nadávka (hlúpemu, hrubému človeku); v 1. význame: hist. člen vojenských egyptských oddielov;

paša: expr. žije si ako paša (veľmi dobre); bašovať: pejor. neobmedzene vládnuť (ako baša, paša);

patent: 2. hovor. dômyselné zariadenie: to je šikovný patent; iron. mať patent na rozum (považovať sa za najmúdrejšieho);

torpédovať: pren. hovor. /z/mariť: torpédovať diskusiu, podujatie;

paráda: pren. iron. byť (len) na parádu - iba pre formu; expr. vziať (si) niekoho do parády - a) vyhrešiť, b) vyskúšať ho; a je po paráde - je koniec, je to vyriešené;

matador: pren. obyč. iron. významný odborník, športovec a pod.;

mantinelizmus: prechádzanie z jednej krajnosti do druhej;

kaliber: pren. expr. človek veľkého kalibru - významný človek;

paragraf: pren. pejor. kto netvorivo opakuje cudzie myšlienky;

patrón: 3. hovor. expr. čudák: čudný patrón;

embryo: pren. žart. začiatočník v niečom: lekárske embryo;

filmovať: hovor. expr. predstierať: filmovať chorobu;

kanadský: expr. žart. drsný, ostrý: kanadský žart;

gejzír: pren. expr. veľké množstvo: gejzír nápadov, vtipov;

légia: pren. veľké množstvo: légie pomocníkov, zvedavcov; podobne regiment: regiment detí;

breviár: pren. hovor. veľmi obľúbená alebo dôležitá kniha;

paškál: hovor. vziať niekoho na paškál - nakrátko, prísne ho vypočúvať, dohovárať mu; prísne s niekým zaobchádzať (paškál = veľkonočná sviece so symbolickými piatimi ranami Krista);

scéna: pren. prestať verejne účinkovať: odísť zo scény; hovor. škriepka, zvada: urobiť niekomu scénu; hysterická scéna;

profil: pren. úzky profil - nedostatok niečoho v niektorom odvetví;

aleluja: expr. (až) do aleluja - veľa, do omrzenia;

ancikrist: hovor. expr. (v kliatbach, nadávkach) na kýho ancikrista - načo;

filozofovať: pren. iron. nereálne, zbytočne mudrovať;

sféra: pren. vznášať sa vo vyšších sférach - žiť a zmýšľať nereálne.

Na domáce slová, ktorých lexikálny význam je ekvivalentný s významom cudzojazyčných slov, sa asociačne viažu idioetnické obsahové prvky, ktoré sa explicitne vyjadrujú v prenesených použitiach, ustálených prirovnaniach, frazémach. Napríklad s drakom sa v slovenčine spája obsahový prvok "húževnatosť, vytrvalosť" (robiť ako drak), s dúhou "veľká túžba po pití" (byť smädný ako dúha, piť ako dúha), s dymom "márnosť, pominuteľnosť" (všetko je iba dym), resp. "mrzutosť" (niet domu bez dymu), s fialkou "prefíkanosť" a "huncútstvo" (pren. expr. o takom človeku), s drevom "neobratnosť, nešikovnosť" (pren. nadávka) atď. Dotýka sa to aj niektorých vlastných mien, ktoré sa tým apelativizujú: Dora - prezývka alebo nadávka hlúpej žene (bláznivá dora), ďuro - nadávka hlúpemu človekovi; Jano - jano z búdy (o hlúpom, neokrôchanom človekovi). Poučné je sledovať, aké asociácie sa prejavujú pri slovách istých tematických okruhov. Všimnime si, aké asociáty sú zafixované v slovenských slovách z tematického okruhu (1) "zelenina" a (2) "hudobné nástroje".

(1) hrach: slzy ako hrachy - veľké slzy; hádzať, sypať hrach na stenu - márne hovoriť, napomínať; (je) všade, kde sa tri hrachy (v hrnci) varia - do všetkého sa zamieša, je pri každej nezbednosti; hovor. niet kde hrachu (hrachom) hodiť - je tesno, preplnené; hovor. má sa ako hrach pri ceste - zle; niekomu hrach na chrbte mlátiť - biť po chrbte; akoby hrachom sypal - expr. rýchle, ľahko, bez prerušenia;

šošovica: expr. predať, zapredať koho, čo za misu šošovice - zradiť za hmotný zisk; ľahkomyselne, za neprimeranú protihodnotu zrieckť sa niekoho, niečoho cenného;

mrkva: pren. expr. nadávka neschopnému človeku; nos ako mrkva - a) červený, b) dlhý a špicatý;

petržlen: expr. predávať, strúhať petržlen (o žene, dievčati) - nebyť pozývaná do tanca (na zábave); hovor. iron. rozumieť sa niečomu ako koza petržlenu - nemať nijaké vedomosti o niečom;

tekvica: pren. hovor. pejor. hlava, hlupák;

paprika (k 2. významu: štipľavý prášok): pren. expr. o jedovatom človeku, zlostník, jedoš; hovor. expr. je ako paprika - je červený;

chren: pren. pejor. ťuťmák, hlupák;

cibuľa: naobliekaný ako cibuľa - do mnohých kusov odevu; hovor. žart. cibule - veľké vreckové hodinky baňatého tvaru;

cíb: nohy, ruky ako cíby - chudé, dlhé;

kel: niž. hovor. choď (s tým) do kelu! - výraz nesúhlasu: daj pokoj!;

kapusta: žart. chodí mu do kapusty - a) zasahuje mu do kompetencie, b) chodí mu za manželkou, dievčaťom; pustiť capa do kapusty - dovoliť niekomu narobiť v niečom škodu; pren. pejor. kapustová hlava - hlupák; hovor. expr. zrezať niekoho na kapustu - niekoho veľmi zbiť, zmlátiť; aby sa i cap nažral i kapusta zostala celá - aby bola všeobecná spokojnosť;

šalát: hovor. expr. neusporiadaný písomný materiál - to nie je správa, to je šalát; hovor. expr. šalátové vydanie - roztrhaná kniha;

zemiak: hovorí, akoby mal zemiak v ústach - nezrozumiteľne;

repa: zdravý ako repa, špinavý, že by na ňom mohol repu sadiť; Slovák ako repa;

cvikla: červený ako cvikla;

(2) bubon: expr. život veľký ako bubon - naduté brucho; ísť s niečím na bubon - rozhlásiť niečo všade; ísť s bubnom na zajace - nešikovne prezrádzať tajné zámery; hovor. prísť, vyjsť na bubon - prísť o majetok; dať majetok (niekoho) na bubon - vyhlásiť úpadok;

gajdy: žart. spustiť gajdy - dať sa do plaču; šaty ako gajdy - široké, neforemné; pren. niečo nafúknuté, roztiahnuté: gajdy mračien;

basa: expr. tučná ako basa; expr. hlúpy ako basa - veľmi;

trúba: hrubá nadávka hlupákovi; hovor. expr. duť do jednej trúby - držať spolu, spolupracovať; pren. pejor. hlásna trúba - rozširovateľ myšlienok, názorov niekoho; prísl. Komu česť, tomu česť, pastierovi trúba - každému, čo mu patrí;

harmonika: ťahať sa ako harmonika - o roztiahnutom zástupe; šaty robia na chrbte harmoniku - krčia sa; naťahovať sa ako harmonika - do šírky alebo do dĺžky;

harfa: pren. pejor. nadávka žene (obyčajne zlej alebo starej); pren. bás. symbol poézie, básnického génia - Hollého harfa znela ako nikoho;

píšťala: expr. ruky, nohy ako píšťalky - veľmi tenké;

lýra: pren. básnictvo, poézia; Bratislavská lýra - skladateľská súťaž populárnej piesne.

Keď sa na slovo dívame ako na pomenúvaciu jednotku, idioetnickosť spájame predovšetkým s jeho vnútornou formou, nadväzujúc na Humboldtovu myšlienku, že slovo nie je ekvivalentom objektu, ktorý označuje a ktorý vnímame svojimi zmyslami, ale ekvivalentom zmyslu, ktorý slovo nadobudlo v momente jeho utvorenia. V československej jazykovede sa s termínom vnútorná forma slova bežne nepracuje, lebo jav, na ktorý sa tento termín vzťahuje, sa zachytáva inými pojmami a termínmi. Najväčšiu pozornosť mu venoval jeden z osnovateľov modernej teórie slovotvorby M. Dokulil (1962), ktorý mu pripísal význam v rámci analýzy štruktúrnych osobitostí daného jazyka a nespájal ho s hmlistou predstavou o osobitostiach národného ducha v zmysle W. Humboldta. Vnútornú formu slova vysvetľuje v porovnaní s jeho vznikovou motiváciou. Kým vznikové motivácia slova predstavuje významovú a formálnu súvislosť slova s pomenúvacím príznakom, ktorý bol východiskom pomenovania, pojem vnútornej formy zahŕňa okrem tejto všeobecnej súvislosti slova s pomenúvacím príznakom aj druh tejto súvislosti. To znamená, že pri vnútornej forme nejde

len o to, aký príznak je základom pomenovania, ale aj o spôsob pomenovania vzhľadom na motív (pomenovací príznak). Napríklad slová parník a paroloď majú rovnaký pomenovací príznak (zhodný motív "para"), ale odlišnú vnútornú formu, a to preto, lebo kým pri odvodenine parník je nadradený pojmový komponent ("loď") naznačený slovotvornou príponou, v zložení je tento komponent vyjadrený samostatnou lexikálnou morfémou. Príklad ukazuje, že v tomto ponímaní pojem vnútornej formy slova sa vzťahuje na jeho formálnu stavbu a jej zodpovedajúcu významovú štruktúru. Vnútorná forma slova sa tu stotožňuje so slovotvornou formou motivovaného slova v jednote so zodpovedajúcim slovotvorným významom.
Na túto koncepciu nadväzuje J. Horecký (1983) pri budovaní svojej teórie jazykového znaku (rozlišuje systémový a komunikačný jazykový znak). Podľa tejto teórie systémový jazykový znak je bilaterálny ideálny objekt, ktorý sa skladá z obsahu (označovaná zložka) a z vnútornej formy, t.j. z označujúcej zložky. Vnútornú formu tvoria formové štruktúry, ktoré vyjadrujú isté sémantické príznaky a vzťahy medzi nimi, a tie sa určujú ako jednota onomaziologickej a onomatologickej štruktúry. Onomaziologickú štruktúru tvorí vzťah medzi onomaziologickou bázou - zhoduje sa s rodovým pojmovým komponentom a onomaziologickým príznakom (zhoduje sa s určujúcim pojmovým komponentom). Onomatologická štruktúra (pomenúvacia vo vlastnom zmysle), chápaná ako vzťah medzi lexikálnymi morfémami, istým spôsobom fixuje onomaziologickú štruktúru. Znázorníme to pomocou uvedených príkladových slov parník a paroloď. Ich lexikálny význam ("loď na parný pohon") obsahuje komponenty "loď", "parný", "pohon" a z týchto komponentov onomaziologickej

báze zodpovedá "loď" a onomaziologický príznak sa vzťahuje na "parný". Morfematické štruktúry par-ník a par-oloď ukazujú, že onomaziologickú štruktúru "loď určená istý istým vzťahom k pare" môžeme v slovenčine onomatologicky zafixovať dvojakým spôsobom (pravda, jeden z nich - paroloď - sa pociťuje ako zastaraný). Tieto dve možnosti onomatologického fixovania onomaziologickej štruktúry podmieňujú odlišnosť vnútornej formy týchto slov, hoci majú spoločný motív. Vidíme, že obidve opísané koncepcie vecne zhodne interpretujú pojem vnútornej formy (vzťahujú ho na ten istý jav) a rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že kým v jednej koncepcii sa interpretuje pomocou základných termínov slovotvorby (slovotvorná forma, slovotvorný význam), v druhej koncepcii sa uplatňuje semiologické hľadisko (kladie sa otázka, aké miesto má vnútorná forma v štruktúre systémového jazykového znaku) a onomaziologický prístup (odpovedá sa na otázku, ako sa istý objekt pomenúva a aká je úloha vnútornej formy v tomto procese). Závery z obidvoch koncepcií sú totožné s chápaním vnútornej formy ako jednoty motivačnej formy a motivačného významu (Blinova, 1984).

Ak sa vrátime k Humboldtovej interpretácii, ktorá nabáda v súvislosti s vnútornou formou položiť si otázku, aký zmysel nadobudlo slovo v momente pomenúvacieho aktu, prichádzame k záveru, že ontologicko-gnozelogickým základom vnútornej formy slova je istým spôsobom chápaný vzťah medzi objektom, ktorý sa týmto slovom pomenúva, a objektom, ktorý motivuje pomenovanie. Pri skúmaní vnútornej formy nás musí zaujímať, aký spôsob chápania tohto vzťahu sa zakotvil v pomenúvacej jednotke. Pozrime sa z tohto hľadiska na slovo dubák. Lexi-

kálny aspekt slovotvornej motivácie predstavuje vzťah tohto slova k slovu dub, ktoré reprezentuje pomenúvací príznak a ktoré vstupuje v podobe slovotvorného základu do slovotvornej formy odvodeniny a podieľa sa na jej slovotvornej charakteristike. Huba "dubák" bola pomenovaná vo vzťahu k pomenúvaciemu príznaku "dub", a to na základe toho, že táto huba často rastie tam, kde sa nachádzajú duby. Do vnútornej formy slova dubák sa premiesta práve tento poznatok. Odráža sa v nej, ako sa javí ("čím je") tento strom vo vzťahu k tejto hube. Zatiaľ čo všeobecná súvislosť medzi dubákom a dubom sa dotýka motivácie, špecifikácia tejto súvislosti (spôsob jej chápania) je podkladom vnútornej formy. Vnútorná forma slova dubák sa vzťahuje na skúsenosť, že duby vytvárajú prostredie, v ktorom sa tejto hube darí, čiže vnútornú formu môžeme formulovať ako "rastúci tam, kde sú duby". V tomto zmysle určujú vnútornú formu slova aj O. P. Jermakova a J. A. Zemskaja (1985), ktoré podčiarkujú, že sa vo vnútornej forme odzrkadľuje povaha zmyslového vzťahu odvodeného slova k báze. Obsah vnútornej formy tu už nie je totožný s motivačným (slovotvorným v Dokulilovom poňatí) významom, hoci v istých prípadoch sa stretávame s ich zhodou.

Pozíciu pojmu vnútornej formy v sústave súvzťažných pojmov znázorníme pomocou rozoberaného príkladu (odvodenina dubák):

vonkajšia forma : d u b á k ,
slovotvorná forma : dub - ák,
slovotvorný význam : objekt vo vzťahu k tomu, čo je označované slovotvorným základom,
motivačný význam : objekt v istom vzťahu k dubu,

vnútorná forma : rastúca v prostredí duba,
lexikálny význam : vyhľadávaná jedlá hríbovitá huba
s mäsitým hnedastým klobúkom.

Ako motivačný význam aj vnútorná forma sa viaže na slovotvornú formu, pretože v nej je zafixovaný motivačný vzťah, ktorý je vnútornou formou špecifikovaný, avšak - ako príklad ilustruje - táto špecifikácia nemusí byť v tejto forme zakotvená. Formulácia "nemusí byť" pripúšťa prípady "môže byť". Ide predovšetkým o prípady, keď sa motivačný a lexikálny význam zhodujú, napr. fajčiar: zo slovotvornej formy fajč-iar vyplýva motivačný význam "kto fajčí", ktorý je totožný s lexikálnym významom tohto slova; vnútorná forma "fajčiaci" nešpecifikuje motivačný vzťah, lebo voľbou pomenúvacieho príznaku (motívu) a jeho včlenením do danej slovotvornej formy sa jednoznačne určil obsah lexikálneho pojmu "fajčiar".

Rozdiel medzi motivačným vzťahom (lexikálnou stránkou slovotvornej motivácie) a vnútornou formou dobre ilustrujú prípady typu volič, voliteľ. Pri týchto slovách je motivačný vzťah zhodný, ale majú odlišnú vnútornú formu a rozdielny lexikálny význam. Obidve slová sú motivované príznakom "voliť" a majú zhodný motivačný význam "kto volí". Vnútorná forma slova volič je totožná s týmto motivačným významom a jeho lexikálny význam je "kto volí, kto má volebné právo", avšak slovo voliteľ má vnútornú formu "voliaci z poverenia" a lexikálny význam "zástupca voličov uskutočňujúci voľbu" (pri nepriamom hlasovaní). So zhodným motívom, ale s odlišnou vnútornou formou (a s rozdielnym lexikálnym významom) sa stretávame aj pri polysémii; napr. denník: 1. zápisník na vedenie denných záznamov, 2. noviny vy-

chádzajúce denne; oproti spoločnému motivačnému vzťahu "uskutočňované denne" stoja dve vnútorné formy, a to (1) "vedený denne" a (2) "vydávané denne". Podobný prípad predstavuje dvojznačné slovo zvonár: 1. kto vyrába zvony, 2. kto má na starosti zvonenie (na kostolných zvonoch); kým prvý význam zahŕňa vnútornú formu "vyrábajúci zvony", v druhom význame sa odráža vnútorná forma "narábajúci so zvonom".

Vnútorná forma je teda komponent v stavbe slovotvorne motivovaného slova, ktorý predstavuje pomenúvací význam, vyplývajúci zo zmyslu, ktorý sa v pomenúvacom akte pripisuje vzťahu medzi pomenúvaným objektom a objektom (substanciou, statickým alebo dynamickým príznakom, resp. okolnosťou) chápaným ako vecný (resp. pojmový) základ pomenúvacieho príznaku. Viaže sa na motivačný vzťah (a teda aj na slovotvornú formu, v ktorej sa tento vzťah prejavuje), a to tak, že je spôsobom jeho realizácie. Dôsledkom tejto zviazanosti je, že súbežne s demotiváciou slova sa zahmlieva aj jeho vnútorná forma.

Bežný pohľad na lexikálnu zásobu slovenčiny na pozadí iných jazykov nás presvedča, že motivácia a vnútorná forma výrazne reprezentuje idioetnickosť nášho jazyka. Niekoľko príkladov: blýskavica (búrka s blýskaním), bodľač (bodliakový porast), bzučiak (prístroj vydávajúci bzukot; telefónny b.; b. na dverách), domorodec (domáci obyvateľ), držgroš (skúpy človek, skupáň), hnilička (druh hrušiek, ktoré mäknú a hnednú), hvizdák (svišť), jazyčnica (jazyčnatá, klebetná žena), kostlivec (zobrazenie smrti v podobe kostry), kríženec (jedinec, ktorý vznikol krížením, hybrid), leňoška (stolička vzadu s operadlom, obyčajne

čalúnená), mŕtvica (náhle ochrnutie centrálnych orgánov tela, porážka). Informatívne je pozorovanie tematických skupín pomenovacích jednotiek, pri ktorom sa zisťuje výskyt rozličných typov vnútornej formy (pri skúmaní rozsiahlejších zoskupení sa potom dajú zistiť prevládajúce typy). Napríklad v ľudovom názvosloví liečivých rastlín v slovenčine pozorujeme, že sa do ich vnútornej formy premietajú tieto vzťahy (tu neskúmame, či v každom prípade ide o idioetnickú motiváciu, len si všímame, aká motivácia sa v tomto tematickom okruhu vyskytuje):

a) Vyznačujúci sa príznakom, ktorý výrazne pôsobí na zmysly (v zátvorke uvádzame domáci a latinský názov):

horká ďatelina (vachta trojlistá, Menyanthes trifoliata) - majúca horkú chuť (jej list má veľmi horú chuť);

krvavník veľký (lastovičník väčší, Chelidonium majus) - majúci krvavú farbu (vňať je preniknutá oranžovožltou mliečnou šťavou);

černica (ostružina krovitá, Rubus fruticosus) - majúci čiernu farbu;

strieborník (nátržník husí, Potentilla anaserina) - majúci farbu ako striebro (na spodnej strane zložených listov sú striebristo bieloplstnaté lístky);

čierny koreň (kostihoj lekársky, Symphytum officinale) majúci čiernu farbu (korene podzemku sú na povrchu čierne);

medunišník (túžobník brestový, Filipendula ulmaria) - majúci vôňu medu (žltobiele súkvetie napĺňa okolie príjemnou medovou vôňou);

stolistník (myší chvost obyčajný, Achillea millefolium) - majúci do sto listov (stonky sú bohato porastené listami).

b) Podobajúci sa na niečo, pripomínajúci niečo:

užovník (stavikrv hadí koreň, Polygonum bistorka) - pripomínajúci užovku (svojím červovito zahnutým, hnedým, drevnatým podzemkom);

psý jazyk (skorocel kopijovitý, Plantago lanceblata);

pagáčiky, koláčiky (slez nebadaný, Malva neglecta) - pripomínajúci pagáčiky, koláčiky (svojimi diskovitými plodmi);

stračia nôžka poľná (ostrôžka poľná, Consolida regalis);

zrniečko (prietržník holý, Herniara glabra) - podobajúci sa na zrniečka (byle sú pokryté drobnými lístkami);

čertovo rebro (paprať samičia, Dryopteris fibixmas);

hluchá žihľava (hluchavka biela, Canium album) - podobajúca sa na žihľavu (kým nekvitne);

mak planý (slepý)(mak vlčí, Papaver rhoeas).

c) Vyskytujúci sa niekde:

ražná (žitná) hubka (kyjanička purpurová, Claviceps purpurea) - rastúca na raži (cudzopasník raží);

dubový mach (konárik slivkový, Evernia prunastrii) - rastúci najmä na duboch (rastie na kôrach lesných i ovocných stromov a krov, najmä na duboch a trnkách).

d) Pôsobiaci na niečo:

hlístnik (žemežlč menšia, Centarium crythraea) - pôsobiaci na črevné parazity;

očianka (očianka Rostkovova, Euphrasia rostkoviana) - pôsobiaca na očné choroby.

Vnútorná forma nie je spojená len so slovotvornou, ale aj so sémentickou motiváciou. Na základe sémantickej motivácie sa sekundárne uplatňuje jestvujúca lexikálna forma s istým významom ako pomenúvacia jednotka (pri viacerých významoch ide o terciárne, kvartárne ... uplatnenie), čo sa bežne označuje ako prenesené pomenúvanie. Prenesené pomenúvanie sa svojou podstatou neodlišuje od prvotného pomenúvania na základe slovotvornej motivácie, lebo aj pri ňom sa stretávame so základnou črtou pomenúvacieho aktu: objekt, ktorý máme pomenovať, jazykovo uchopujeme tak, že ho usúvzťažníme s iným objektom (vecný základ motivačného vzťahu), pričom tomuto súvzťažnému objektu pripisujeme istý zmysel z hľadiska pomenúvaného objektu. Napríklad v slovenčine na pomenovanie "snopov uložených na poli v kužeľovitom útvare" sa používa lexikálna forma "panák", na ktorú sa viaže základný význam "figúra v podobe mužskej postavy". Vo vzťahu k pomenúvanému predmetu objekt "panák" (figúra) nadobudol zmysel "objekt prirovnania" a pomenovanie spomínaných snopov sa zakladá na vnútornej forme "pripomínajúce panáka". V každom jazyku sú známe prípady, keď vnútorná forma pri prenesených pomenovaniach je taká výrazná, že dominuje v opise príslušných významov. Ukazuje sa to najmä pri pomenovaniach, ktorých vecným základom je vonkajšia podobnosť objektov; napr. v Krátkom slovníku slovenské-

ho jazyka (1987) nachádzame takéto výklady: zvon = 1. kovový nástroj kužeľovitého tvaru, ktorý vydáva zvuk pri nárazoch srdca na jeho steny, 2. niečo podobné tomuto nástroju; srdce = 1. dutý kužeľovitý sval v hrudi ovládajúci svojimi sťahmi krvný obec, 4. čo (tvarom) pripomína srdce; ruka = 1. ľudská horná končatina, 3. predmet podobný ruke alebo majúci funkciu ruky. Keď sa o metafore hovorí ako o prenášaní na základe podobnosti a o metonymii ako o prenášaní na základe vecnej súvislosti, zovšeobecňuje sa tým vnútorná forma dvoch základných typov preneseného pomenovania.

Pretože sa doposiaľ v slovenčine systematicky neskúmala vnútorná forma v rámci polysémie, uvedieme len niekoľko izolovaných príkladov, ktoré znázorňujú idioetnickosť v tejto oblasti nášho jazyka: lúšťiť = 1. tlakom vylupovať semená, jadrá, obyčajne z mäkkého obalu (1. hrach, fazuľu), 2. riešiť (1. problémy, krížovky); loziť = 1. liezť (1. po stromoch), 2. expr. chodiť, motať sa (1. po meste), 3. expr. stále chodiť, vláčiť sa (1. za dievčencami); koncert = 1. symfonický, promenádny k., 3. expr. dokonalý výkon (herecký k.); koledovať = 1. chodiť po domoch spievať koledy, 2. subšt. sám chcieť niečo, pýtať si niečo nepríjemné (koledoval si o to sám); fešák = 1. pekný, urastený muž, 3. expr. uchádzač, milenec (dievča má fešáka); duša = 1. vnútorný svet človeka, 5. vnútorná, obsahová časť (d. lopty, kolesa); čelný = 1. predný, frontálny (č. stena), 2. popredný, významný, hlavný (č. predstaviteľ, zaujať č. miesto); cápať = 1. expr. udierať, biť, búchať; 5. tárať, trepať (c. hlúposti); bujný = 1, ktorý rýchle, zdravo, husto rastie, vyrastený (b. tráva, vlasy), 2. plný životnej sily, nespútaný, neviazaný, bujarý (b.

kôň, mládež; mať b. fantáziu; b. smiech, veselosť); prskať = 1. vystrekovať sliny so sprievodným zvukom, 4. hovor. expr. hnevať sa, zlostiť sa. Veľmi výrazná je idioetnickosť pri tzv. heterosémii, t.j. pri nezávisle derivovaných jednotkách od spoločného základového slova v rámci tej istej lexikálnej formy. Ilustrujeme to pomocou niektorých odvodených slovies s predponou do-: dokresliť = 1. dokončiť kreslenie, prestať kresliť, 2. dodatočne nakresliť, prikresliť; 3. doplniť charakteristiku, opis; dokrútiť = 1. dokončiť nakrúcanie (filmu), 2. krútením doplniť, 3. krútením zdeformovať, vykrútiť; dopísať = 1. skončiť písanie, prestať písať, 2. pripísať a tým doplniť; dopracovať = 1. dokončiť prácu, prestať pracovať, 2. vypracovať do úplnosti, dorobiť; dorásť = 1. dosiahnuť zvyčajný rast, potrebnú veľkosť, 2. vzrastom, rozvojom sa vyrovnať; dospať = 1. spaním stráviť, 2. spaním nahradiť, dohnať; dotlačiť = 1. dotisnúť, 2. tlačením zdeformovať; dokŕmiť = 1. dokončiť kŕmenie, 2. prikŕmiť.

V našom príspevku sme ilustračne poukázali na svojrázne sémantické javy v lexike súčasnej slovenčiny. Celkový obraz o lexikálnosémantickej idioetnickosti nášho jazyka sa dá predložiť len na základe rozsiahleho konfrontačného výskumu, a to je jedna z výskumných úloh pre budúcnosť. Riešenie tejto úlohy má záväžný dosah na osvojovanie slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Literatúra

Blinova, O. I.: Javlenije motivaciji slov. Tomsk, Izdateľstvo Tomskogo universiteta 1984. 191 s.

Dolník, J.: Základné termíny lexikálnej semaziológie. Kultúra slova, 20, 1986, s. 161-169.

Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 94-102.

Horecký, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, s. 47-52.

Jermakova, O. P. - Zemskaja, J. A.: Sopostaviteľnoje izučenije slovoobrazovanija i vnutrenňaja forma slova. Izvestija Akademiji nauk SSSR. Serija literatury i jazyka, 44, 1985, s. 518-525.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959-1968.

Historická tematika v slovenskej ľudovej piesni

Ľubica Droppová

Folklór vo všeobecnosti, teda aj slovenský folklór, je odrazom života, práce, kultúry a ideí rôznych etník a sociálnych skupín na určitom stupni historického vývoja. Folklór nie je, a ani nemôže byť, priamym odrazom - je odrazom umeleckým, ktorý špecifickým spôsobom vyberá, zobrazuje a interpretuje udalosti každodenné i výnimočné, tlmočí dobové etické a estetické kritériá, hodnotí skutočnosť v pozitívnom i negatívnom zmysle. Folklór teda sprostredkúva aj svojský pohľad ľudových vrstiev na historické udalosti a osobnosti.

Ak chceme hovoriť o historickej tematike v slovenskej ľudovej piesni, musíme si stručne osvetliť aspoň niektoré základné princípy špecifického odrazu skutočnosti vo folklóre všeobecne a v ľudovej piesni zvlášť:

1. Jedným zo základných východísk estetického stvárňovania skutočnosti vo folklóre je koncepcia človeka bytostne spätého s okolitým svetom (Marčok, 1980, s. 25). Spojenie s "okolitým svetom" nemožno pritom

chápať len v ponímaní Ľudovíta Štúra ako spojenie človeka s prírodou, hoci aj to je v slovenskom folklóre časté a v ľudových piesňach skoro zákonité. Ide tu skôr o širšie chápanie "okolitého sveta" ako nie síce príliš rozsiahleho, ale zato dôverne známeho životného prostredia, v ktorom prevláda určitý zaužívaný spôsob života, vymedzený nielen prírodou, ale aj prácou, medziľudskými vzťahmi v rodine i celej societe, spoločnými tradovanými skúsenosťami a názormi, spoločným videním dianía v prírode i spoločnosti. Cez toto dôverne známe prostredie človek v minulosti filtroval aj všetko cudzie a neznáme, čo prichádzalo spoza hraníc tohto blízkeho prostredia a s ním všetko porovnával. Preto sa v rozlúčkových piesňach slovenskí drotári, vysťahovalci a regrúti tak ťažko lúčili s domovom, rodinou a všetkým, čo im bolo blízke, napr.:

Keď som sa ja z domu zberau,
žienky, deťom rúčke podau,
zbohom, žienka, dietke, zbohom,
a ja pôjdem s jeho synom.

Keď som ja mau na šíf sa dať,
začali mi slze padať,
slze, slze od žalosti,
že vychádzam ze svej vlasti.

Preto sa v týchto piesňach nezriedka porovnáva život a práca doma v rodnom kraji s nezvyklou prácou napr. v cudzích továrňach a baniach:

Bo tu nigda nič nečujem, len to strašne rapčene,
drobny daždik nigda nepopada, len te ostre kamene.

Preto si prostý človek často približoval a možno povedať poľudšťoval neprístupný majestát vladárov a vojvodcov tým, že ich obdarovával v piesňach a povestiach nielen pozitívnymi vlastnosťami, ale aj bežnými ľudskými slabosťami. (napr. Mateja Korvína pahltnosťou, záletníctvom a i.).

2. K základným princípom stvárňovania skutočnosti vo folklóre patrí predovšetkým tendencia štylizovať kolektívne spoločenské problémy a osudy do podoby individuálneho príbehu, alebo zážitku (Marčok, 1980, s. 33). Folklór tu tlmočí pohľad a názory prostého človeka, ktorý nemal rozhodujúce postavenie v dejinotvornom procese, no na život ktorého vplývali dejinné udalosti práve preto s omnoho väčšou intenzitou. Rôzne historické, a najmä vojnové udalosti spôsobovali, že sa nivočili domovy, z rodín museli odísť otcovia a synovia, ženy a deti zažívali veľké útrapy - teda často to znamenalo zánik toho bezpečného okolitého sveta, rozpad zaužívaných zvykov a hodnôt. Ľudové piesne historické skutočnosti a konflikty nezovšeobecňujú, nepopisujú, ale postihujú ich dosah na individuálny ľudský osud, ich vplyv a význam pre jednotlivca a jeho najbližšie okolie. Tento jednotlivec však reprezentuje určitú sociálnu vrstvu alebo triedu, a tým vlastne skúsenosti jednotlivca majú omnoho širšiu platnosť, sú výpoveďou za celú skupinu.

3. S predošlým úzko súvisí aj ďalší princíp charakteristický pre slovenský folklór: je to stvárňovanie skutočnosti v intenciách zmyslami vnímateľnej reality a spolu s tým využívanie metonymického spôsobu zobrazenia - opisu cez detaily. To okrem iného znamená, že časť, detail, nielen často nahrádza pri zobrazení celok,

ale dodáva aj fantastickým predstavám a ťažko pochopiteľným udalostiam vlastnosti zmyslami vnímateľných objektov a skutočností, že ich teda uzemňuje a približuje.

4. Ďalším z princípov folklórnej tvorby je tendencia k typizácii obrazov osobností, vzťahov a i. To spôsobuje, že sa napr. niekedy vo folklóre presúvajú konkrétne historicky určiteľné javy a deje po rozsiahlom priestore i čase. Inokedy sa rôznym osobnostiam prisudzujú rovnaké vlastnosti aj činy, alebo sa historickým udalostiam, vzdialeným od seba aj niekoľko storočí, prisudzuje ten itý priebeh a význam.

Už aj na základe priblíženia niekoľkých z princípov estetického stvárňovania skutočností vo folklóre je zrejmé, že na folklór nemôžeme hľadieť ako na historický dokument ani v tom prípade, ak sa viaže ku konkrétnej historickej osobnosti, či udalosti.

Spôsob zobrazenia historických udalostí slovenskej ľudovej piesni má oproti iným západoeurópskym, aj slovanským národom niektoré špecifiká. Jedno z nich spočíva v tom, že na Slovensku sa nevyformovali rozsiahle epické historické folklórne piesne, aké napr. poznáme u východných Slovanov (ukrajinské dumy, ruské byliny a historické piesne) alebo u južných Slovanov (junácke piesne). V slovenskej kultúre sú známe dva spôsoby odrazu historických udalostí v piesňach:

1. Polofolklórne (prípadne poloumelé) epické, či epicko-lyrické piesne zo 16. až 18. storočia, ktoré sa šírili zväčša odpismi, niekedy aj jarmočnou tlačou. Boli to buď spravodajsko-historické piesne, alebo piesne - lamentácie viazané na niektoré historické deje; menej je tu piesní s prevahou lyrických prvkov. V pre-

važnej väčšine sa viažu k obdobiu bojov s Turkami a s protihabsburským odbojom. Mnohé tieto piesne dodržiavajú veršovnícke klíše dobovej poézie, s folklórnou tvorbou súvisia buď iba okajovo, alebo nepriamo.

2. Folklórne piesňové útvary lyrické, prípadne lyricko-epické, kde často historické udalosti tvoria len rámec, pozadie individuálnemu ľudskému zážitku vyspievanému v piesni. Často sa pieseň konkretizuje len letmou zmienkou o určitom mieste bojiska alebo iného historického dianía.

Táto rôznorodosť stvárňovania dejinných udalostí v slovenskej ľudovej piesni bola zrejme aj príčinou terminologickej nejednotnosti tejto skupiny piesní v odbornej literatúre. Od Kollárovho vyčlenenia ako Písně z historického ohledu památné (Kollár, J. I. 1953, s.79), mala táto tematická skupina piesní rôznu náplň i rôzne pomenovanie: historické piesne (Melicherčík, 1959, s. 523), takrečené historické piesne, historické spevy a piesne (Brtáň, 1978, s. 11 - 14) a podobne.

V našom príspevku budeme používať termín "ľudové piesne s historickou tematikou", čím vymedzujeme, že v centre nášho záujmu sú piesne zaradené do druhej vyššie vyčlenenej skupiny - teda folklórne piesňové útvary, ktoré sa bezprostredne viažu k dejom a postavám našej histórie.

Historická tematika sa v slovenskej ľudovej piesni objavuje pomerne neskoro. Všeobecne sa usudzuje, že konce 15. a 16. storočia boli tými prelomovými obdobiami vo vývoji slovenského folklóru, keď nemá už rozhodujúci podiel pri zobrazovaní skutočnosti len fantazijný prin-

cíp, ale prechádza sa aj k realistickému pohľadu na svet a jeho dianie (Melicherčík, 1959, s. 524, Marčok, 1980, s. 35). Nebol to, samozrejme, proces jednorazový. Oba princípy sa uchovávajú v slovenskom folklóre vlastne až do dnešných čias, ale v spomínanom období sa folklór pravdepodobne začal viac orientovať na medziľudské a spoločenské vzťahy a postupne sa začali formovať aj prejavy historického vedomia, premeny ktorého v určitej miere odrážajú aj ľudové piesne.

Slovenské ľudové piesne s historickou tematikou v žiadnom prípade nie sú kronikou priebehu dejín a majú užší tematický záber aj ako historické povesti. V piesňach sa pravdepodobne odrazili najmä tie javy a udalosti dejín, ktoré mali najväčší dopad na každodenný život prostých ľudí, ktorí pre to k nim potrebovali vyjadriť svoj citový vzťah a svoj postoj.

Ján Kollár vo svojich Spievankách sa snaží uviesť ako dobové niektoré piesne súvisiace s obdobím raného feudalizmu na našom území, napr. "Nitra milá, Nitra", "Stála bitka, stála, za Štefana kráľa" a i. Patria však pravdepodobne medzi neskoršie historizujúce piesne, ktoré mali dokázať starobylosť slovenských ľudových piesní, a tým aj slovenského národa. Podľa materiálov, ktoré sa nám podnes zachovali v archívoch, v literatúre, ale i v ústnom podaní, môžeme slovenské ľudové piesne s historickou tematikou rozdeliť do nasledujúcich tematických skupín:

1. Piesne o kráľovi Matejovi Korvínovi (15. storočie). Táto tematika nie je zriedkavá ani vo folklóre maďarskom, slovinskom, chorvátskom a i. V slovenskom piesňovom folklóre však nevznikli hrdinské epické pies-

ne o činoch kráľa Mateja v bojoch proti Turkom, ako u južných Slovanov. Zachoval sa nám len svojský pohľad na túto historickú postavu v lyrických piesňach, napr.:

Stratila som, stratila,
čo som rada nosila,
stratila som zlatý pás,
našol mi ho kráľ Matias.

Poznáme tiež baladu o záletoch kráľa Mateja ku kováčovej dcére Aničke.

2. Rozsiahly cyklus piesní o bojoch s Turkami (16. - 17. storočie). V jeho rámci rozoznávame niekoľko podskupín:

a) Piesne o hrozbe tureckých vpádov:

Už Turek ide, už vojna bude,
má mila plače, že ako bude,
sama samotná.

b) Piesne o ťažkom živote a útrapách pod tureckou nadvládou, o rabovaní a prenasledovaní ľudí, ako to vidno v úryvku z nasledujúcej piesne:

Ešte sa len zorí, už k hore do hory,
štyri duše honia turecké potvory.

Keď Turci dobehli, pod brezou zastali,
prvému apkovi hlavičku zrúbali.

Potom jej tí Turci mať zamordovali,
nad sladkú mamičku, slzy jej padali.

c) Podskupina piesní o bojoch s Turkami na rôznych bojiskách a ich dôsledkoch:

Belehrad, Belehrad, turecké pomedzí,
nejednej mamičky synáčik tam leží.

d) Prvé tri skupiny sú zväčša lyrické piesne s rôznym zastúpením epických prvkov. Na Slovensku sa však vytvorila aj skupina balád s protitureckou tematikou, kde majú významné miesto balady o únosoch detí, známe aj u iných stredoeurópskych národov, a viaceré varianty balady o mýtnikovej dcére, ktorá sa radšej utopí v Dunaji, ako by sa mala stať Turkovou nevestou. V týchto piesňach nachádzame aj isté sociálne a vlastenecké motívy, kde kontrast "bohatstvo - chudoba" je spojený s kontrastom "turecká zem - domov", prípadne "pohan - kresťan", ako aj v spomínanej balade o mýtnikovej dcére, ktorá na lákanie Turkovej matky odpovedá: "lepší je ten Dunaj, nad hárem turecký, lepšia smrť kresťanská, nad život pohanský" (Droppová, 1988, s. 11). V tomto konflikte smrť hrdinky vlastne znamená morálne víťazstvo a dôležitý je nielen čin hrdinky, ale aj zdôvodnenie jej konania.

3. Piesne kurucké. Ich vznik historicky súvisí s obdobím bojov uhorských šľachticov s cisárskou Viedňou (17. storočie). Je to pomerne malá skupina piesní, lebo kuruckú tradícia nemala na Slovensku hlbšie korene.

4. Do tejto skupiny zaraďujeme piesne zbojnícke. Nejde nám pritom o celú šírku tematického záberu piesní o zbojníkoch, ktoré na širokom časovom i územnom priestore popisujú rôzne odsúdeniahodné činy vydedencov

spoločnosti, hoci ani tie nie sú v slovenskom folklóre zriedkavosťou. Ide nám o špecifickú slovenskú skupinu piesní o zbojníkoch, ktorí sa stali symbolom sociálneho konfliktu a protipanského odboja. Niekedy sa týmto piesňam hovorí aj jánošíkovské piesne.

Okrem rôznych regionálne, či lokálne pôsobiacich zbojníkov (Surovec, Bezek, Uhorčík, Budáč a i.) sa celoslovenským symbolom protifeudálneho odboja stal Juraj Jánošík z Terchovej, ktorý pôsobil so svojou družinou začiatkom 18. storočia na strednom a severnom Slovensku, no legendy o ňom prenikli na celé územie Slovenska. Je to postava heroizovaná nielen vo folklóre, ale aj v slovenskej literatúre a v iných druhoch umenia. Táto heroizácia sa odráža aj v ľudových piesňach, kde je Jánošík vykreslený ako nezraniteľný hrdina smelý, udatný, ktorý nezradí a zastane sa za druhých. Piesne len zriedkavo líčia Jánošíkove životné príbehy, prevažne sa sústreďujú na záver jeho života, na epizódu o chytení, žalárovaní a hrdinskej smrti na šibenici (Burlasová, 1988, s. 473), ako sa o tom spieva v jednej z najznámejších piesní tejto skupiny:

Čo sa stalo nové v terchovskom dvore?
Ulapeli Jánošíka s dievčaťom v komore.

Keď ho ulapeli, rúčky mu zviazali,
a do mesta Mikuláša odšikovať dali.

Prosím vás, pánové, prosím po prvý raz,
dovoľte mi valaštičku ešte raz do rúk vziať.

Páni sa ho ale báli, preto mu do rúk nedali ani valaštičku, ani opasoček, len na tretiu prosbu mu do-

volili s polcentom železa na nohách obtancovať pred smrťou šibenicu.

Zbojnícke - jánošíkovské piesne tvoria vyhranenú slovenskú skupinu sociálno-protestných piesní, ktoré prenikli spolu s povesťami s touto tematikou aj do susedných krajín (na Moravu, do Poľska, na Ukrajinu).

Na jánošíkovskú tradíciu nadväzujú aj piesne o Michalovi Vdovčíkovi, ktorý zbíjal v Gemeri začiatkom 19. storočia. Sú v mnohom totožné s piesňami o Jánošíkovi, no ich pôsobnosť sa viaže zväčša len na región Gemera a v niektorých prípadoch už vidieť snahu o zreálnenie, odromantizovanie tohoto hrdinu.

5. Piesne ďalšej skupiny boli inšpirované vojnovými udalosťami 18. a 19. storočia. Hovoríme len o inšpirovaní, prípadne rámcovaní históriou, lebo ani v týchto piesňach nie je v popredí záujmu skutočná udalosť, ale ľudský osud alebo zážitok. Spomenieme napr. pieseň "Počkaj Brandeburku", ktorá sa viaže k sedemročnej vojne, alebo jednu z piesní, v pozadí ktorých sa črtajú vojny s Napoleonom:

Keď som išieu na Francúza,
nevedeu som čo je núdza,
nevedeu som, nevedeu,
až mi Francúz povedeu.

Keď som si ja koňa sedlau,
tak môj otec na mňa volau:
Bože môj, synku môj,
darmo som ťa vychovau.

6. Pomerne úzku skupinu tvoria piesne, ktoré reagujú na udalosti revolučných rokov 1848-49. Zatiaľ sa nám podarilo zaznamenať len pár piesní a popevkov, vzťahujúcich sa k niektorým vedúcim osobnostiam tohoto obdobia. Najčastejšie sa vyskytuje meno J. M. Hurbana, či už priamo v oslavných popevkoch ("Mám ja pierko z havrana, boh nech živí Hurbana"), alebo v rozlúčkových regrútskych piesňach, kde prvú časť tvorí pôvodná vojenská pieseň, ku ktorej je pridaný aktualizovaný záver:

Neplač, má milá, idem do boja,
za Slovensko, za Hurbana volá vlasť moja.

Meno J. M. Hurbana je tu akoby symbolom revolučných národnooslobodzovacích snažení tej doby. V niektorých východoslovenských piesňach má podobné miesto aj maďarský vodca tejto revolúcie L. Kossuth:

Dobre bulo v uherskej krajine,
pokeľ byval Košut v Debrecine.
A jak Košut z Debrecina vyšol,
tak Slovakom a Maďarom sabačak zišol.

Zapísali sme však aj piesne, ktoré túto rozporuplnú osobnosť, ako aj niektoré ďalšie, hodnotia záporne. ("Görgey, Görgey, Görgey generál, čo za zlatú hviezdu svoje vojská predal").

Piesne z tohto obdobia nie sú zatiaľ dostatočne zdokumentované a v tomto smere čaká slovenskú folkloristiku ešte ďalšia zberateľská a výskumná práca.

7. Do siedmej skupiny sme zaradili piesne z obdobia prvej svetovej vojny, ktorým bola tiež na Slovensku

venovaná dosiaľ pomerne malá pozornosť. V tomto období sa na Slovensku aktualizovali mnohé staršie vojenské piesne, spievali sa aj piesne české a nemecké, no vznikali aj piesne nové, ktoré reagovali na dobové udalosti:

Štiavnickí mládenci, sa chystajte,
panenky milovať zanechajte.
Náš cisár Franc Jozef dal patenty,
aby sme chystali regimenty.

8. K obdobiu druhej svetovej vojny a boju proti fašizmu sa viažu partizánske a odbojové piesne, ktoré už slovenská folkloristická veda dostatočne preskúmala, zdokumentovala a sprístupnila (Burlasová, 1974). Genéza a spôsob existencie týchto piesní boli rozmanité, práve tak, ako sú rôzne aj piesňové typy. Jedny podávajú pohľad na vtedajšiu dobu cez lyriku subjektívnych zážitkov, iné črtajú veľké epické plochy prežitých udalostí, kým v ďalších sa oba tieto postupy prelínajú. Všetky majú však niečo spoločné - odrážajú presvedčenie a postoj ľudu v závažných historických okolnostiach:

Naši chlapci pri Telgárte,
vyprášili Nemcom gate,
ešte ich aj teraz prášia,
tak im treba, čo tu strašia.

Nech sa berú kade ľahšie,
veď toto sú kraje naše,
a čo má tu Nemec v hrsti,
len ho bite, však on pustí.

Odbojové a partizánske piesne sú neobyčajne rôznorodé, preto nebolo možné použiť jednotné kritérium delenia. S. Burlasová triedi piesne na tieto skupiny: 1. partizánske bojové piesne, 2. politicko-sociálne piesne typu agitky a piesne politicko-satirické - paródie, 3. partizánske častušky, 4. aktualizácie a adaptácie starších vojenských piesní, 5. piesne lyricko-epické, 6. epické piesne typu kroník, 7. reminiscencie.

Medzi slovenské ľudové piesne s historickou tematikou v širšom chápaní by sme mohli zaradiť aj piesne sociálneho vysťahovalectva z konca 19. a začiatku 20. storočia, piesne robotnícke, piesne s družstevnou tematikou, prípadne ďalšie. Všetky tieto piesne sa viažu k určitým etapám a prúdom slovenských dejín a tvoria pomerne výrazné skupiny slovenských ľudových piesní. Vzhľadom na to, že sme si v úvode nášho príspevku dali za cieľ sledovať odraz konkrétnych historických udalostí a osobností v slovenskej ľudovej piesni, nepovažovali sme za potrebné rozširovať uvádzaných osem tematických skupín o ďalšie.

Ľudové piesne s historickou tematikou majú významné miesto v slovenskej kultúre, aj pri poznávaní nedávnych i dávno minulých období. Vraveli sme už, že na ne nemôžeme hľadieť ako na dokument, hoci niekedy obsahujú aj konkrétne údaje. Tieto piesne nám však približujú to, čo nevyčítame z nijakého dokumentu, čo neobsahuje nijaký historický prameň. Sú to myšlienky a názory tisícov bezmenných účastníkov historických udalostí, ich vysvetlenie a hodnotenie týchto udalostí, dokumentovanie vplyvu dejinných zvratov na život prostého človeka, postoje ľudí k významným osobnostiam a dejom. Ľudová

pieseň nám všetko toto uchováva v pôsobivej umeleckej forme až do dnešných čias.

Literatúra

Brtáň, R.: Historické spevy a piesne, Bratislava 1978.

Burlasová, S.: Partizánske a odbojové piesne. In: Slovenské národné povstanie v ľudovej tvorbe, Bratislava 1974.

Burlasová, S.: Slovenské ľudové piesne so zbojníckou tematikou, Slovenský národopis, 36, 1988, s. 469-492.

Droppová, Ľ.: Chudoba, chudoba, šak si mi moc vina... Slovenské ľudové piesne so sociálnou a revolučnou tematikou, Bratislava 1988.

Kollár, J.: Národnie spievanky, I, II, Bratislava 1953.

Kovačičová, O.: Piesne z Brezovej, Bratislava, 1986.

Marčok, V.: Estetika a poetika ľudovej poézie, Bratislava 1980.

Melicherčík, A.: Slovenský folklór. Chrestomatija, Bratislava, 1959.

Písanie veľkých písmen vo vlastných menách v spisovnej slovenčine

Ladislav Dvonč

Hovorené (ústne) jazykové prejavy sa v slovenčine zaznamenávajú písmom, v ktorom jednotlivým hláskam, resp. hláskam rozlišujúcim významy slov (fonémam) zodpovedajú grafické znaky, grafémy (písmená, litery), čiže ide tu o hláskové písmo. V slovenčine sa používa hláskové písmo latinského pôvodu (latinské písmo, latinka). V tomto písme sa podľa veľkosti rozlišujú malé a veľké písmená. Bežne sa používajú malé písmená, veľké písmená sa používajú v niektorých osobitných prípadoch, ktoré sa uvádzajú v kapitole Písanie veľkých písmen v Pravidlách slovenského pravopisu, ako základnej normatívnej príručke v oblasti pravopisu (1971, s. 35-42). Ide o písanie veľkých písmen v týchto štyroch prípadoch:

I. Na začiatku jednoduchých viet a súvetí.

II. Na znak úcty.

III. Vo vlastných menách alebo v menách pokladaných za vlastné (v oficiálnych názvoch).

IV. V ustálených značkách a v niektorých skratkách.

Veľké písmená slúžia predovšetkým ako signál začiatku istých jazykových jednotiek. Najviac problémov je spojených s písaním veľkých písmen vo vlastných menách, ktoré sa vydeľujú popri všeobecných menách v rámci podstatných mien ako jedného zo slovných druhov v slovenčine. Všeobecné mená sa píšu s malým začiatočným písmenom, vlastné mená s veľkým začiatočným písmenom, takže písanie malých a veľkých písmen slúži na rozlišovanie významu slov (Pauliny - Ružička - Štolc, 1968, s. 101), apelatívnej a propriálnej sémantiky (k termínom pozri Blanár, 1980, s. 3-13). Na tomto mieste venujeme pozornosť písaniu veľkých písmen vo vlastných menách, ktoré predstavujú veľmi zaujímavé a v jazykovej komunikácii aj dôležité jazykové jednotky.

V gramatických príručkách a aj v iných prácach týkajúcich sa jazyka sa bežne uvádza rozdelenie podstatných mien na konkrétne a abstraktné a ďalej zas z iného hľadiska na všeobecné a vlastné mená. Všeobecné je také meno (podstatné meno), ktoré sa môže vzťahovať na ktorýkoľvek predmet toho istého druhu, vlastné meno je také meno, ktorého úlohou je vzťahovať sa na určitý a jedinečný predmet (Pauliny - Ružička - Štolc, 1968, s. 144). Vlastné meno (proprium, onymum) je slovo alebo slovné spojenie, ktoré na rozdiel od všeobecných substantív hlavne pomenováva, a tým identifikuje jednotlivé objekty (Svoboda et al., 1973, s. 81). Pomenovanie druhového jedinca vlastným menom je najdetailnejším klasifikovaním vonkajšej skutočnosti. Ch. Peirce nazýva znak s individuálnou referenciou sinsignum (Blanár, 1980, s. 6). Najvšeobecnejšími (kategoriálnymi) priznakmi sa obsahová stránka apelatív a proprií v zásade zhoduje, ale pre vlastné mená je príznačné v mnohom ohľade

odlišné využitie zhodných morfologických kategórií (rodu, pádu a najmä čísla) charakteristické rozdiely sa zisťujú aj v slovotvornej štruktúre apelatív a propríí, a preto sa hovorí o onomastickej gramatike a slovotvorbe, v ktorých sa podáva sústavný opis týchto formálnych osobitností (Blanár, 1980, s. 4). Ukazuje sa, že vymedzenie vlastných mien je úzko spojené s vymedzením všeobecných mien, vymedzenie jednej skupiny predpokladá aj vymedzenie druhej skupiny. Dôležité je aj to, že vlastnými menami bývajú nielen podstatné mená, ale aj slová z iných slovných druhov, napr. prídavné mená, zámená, číslovky, príslovky, častice, alebo vlastnými menami môžu byť aj spojenia slov, ba dokonca aj vety, napr. Jesenský (priezvisko), Naši (názov diela), Napred (názov spolku, literárneho almanachu), Ahoj (názov výrobku), Zvíťazíme (názov diela), MODEX znamená módnosť (názov článku), Závod mieru (názov podniku). To zas ukazuje na istý rozdiel medzi všeobecnými a vlastnými menami.

Čo ako sa presne vymedzujú všeobecné mená a na druhej strane vlastné mená ako ich protipól, nie vždy sa rovnaké pomenovania berú ako všeobecné mená alebo ako vlastné mená v jednotlivých jazykoch alebo u jednotlivých jazykovedcov. Napr. pomenovania príslušníkov národov a kmeňov (národné a kmeňové mená) a obyvateľov miest a krajov (obyvateľské mená), ktoré sú utvorené od zemepisných názvov, sa v slovenčine alebo češtine pokladajú za vlastné mená a podľa toho sa píšu s veľkým začiatočným písmenom, podobne je to napr. v turečtine, ale napr. v ruštine, bulharčine, švédčine, maďarčine, avarčine sa píšu s malými začiatočnými písmenami, čo ukazuje, že sa berú ako všeobecné mená

(Blanár, 1950, s. 7), názvy sviatkov sa v slovenčine píšu s veľkým začiatočným písmenom, podobne aj v bulharčine, v ruštine, maďarčine s malým, v češtine sa niektoré berú ako názvy písané s veľkým písmenom, iné ako názvy písané s malým písmenom, napr. Zelený čtvrtek, ale vánoce (Blanár, ibid.). Pre takéto rozdiely v chápaní takých istých pomenovaní sa napr. o etnonymách a obyvateľských menách hovorí ako o prechodnej vrstve slov medzi apelatívami a vlastnými menami (Blanár, 1980, s. 8). Ak však máme na mysli pravopis, t. j. písanie všeobecných mien s malým a vlastných mien s veľkým začiatočným písmenom, potom v istom konkrétnom jazyku musíme počítať jednoznačne s tým, že niektoré pomenovanie je všeobecným menom alebo vlastným menom, nemožno ho vymedzovať ako "prechodný prípad" (Dvonč, 1987, s. 106).

Vzájomný vzťah všeobecných mien a vlastných mien sa komplikuje aj tým, že niektoré apelatíva sa využívajú ako propriá, napr. všeobecné podstatné meno ryba a vlastné meno Ryba (meno osoby alebo názov podniku), alebo sa niektoré propriá začnú využívať ako všeobecné mená (všeobecné podstatné mená), napr. Lynch - lynč, Boycott - bojkot, Malaga - malaga, zriedkavejšie aj ako slová, ktoré patria k iným slovným druhom, napr. Bordeaux - bordó (prídavné meno), ježišmaria, ježišmária (citoslovce, ktoré vzniklo z dvoch osobných mien). Ide o procesy, ktoré sa v odbornej jazykovednej alebo onomastickej literatúre postihujú termínmi proprializácia, deproprializácia, apelativizácia, onymizácia a pod. (Dvonč, 1983, s. 172-178). Tieto procesy majú dôsledky pre písanie jednotlivých konkrétnych prípadov s malým alebo veľkým začiatočným písmenom.

Po týchto všeobecnejších poznámkach o povahe vlastných mien, resp. všeobecných a vlastných mien ako istých významových skupín v rámci podstatných mien, všimneme si bližšie výklady o písaní veľkých písmen vo vlastných menách, ktoré sa podávajú v Pravidlách slovenského pravopisu v kapitole Písanie veľkých písmen. Pravidlá na prvom mieste podávajú výpočet vlastných mien. Neuspokojujú sa teda nejakou všeobecnou definíciou vlastného mena alebo vlastných mien a niekoľkými príkladmi, ako to býva napr. v niektorých gramatických príručkách, ktoré hovoria o skupinách v rámci podstatných mien, ale podrobnejšie uvádzajú, ktoré pomenovania predstavujú vlastné mená, pričom zároveň v poznámkach sa zmieňujú o slovách, ktoré vlastnými menami nie sú. Alebo presnejšie povedané: ide o výpočet pomenovaní (jednoslovných aj viacslovných), ktoré sa v slovenčine pokladajú za vlastné mená (a preto sa píšu s veľkými začiatočnými písmenami), a poučenie o pomenovaniach, ktoré sa v slovenčine (súčasnej spisovnej slovenčine) za vlastné mená nepokladajú (a preto sa píšu s malými začiatočnými písmenami). Podľa Pravidiel slovenského pravopisu vlastné mená sú:

A. Mená ľudí a živých bytostí.

B. Zemepisné názvy.

C. Názvy pamätných a významných dní a sviatkov.

D. Pomenovania významných dejinných udalostí.

E. Názvy umeleckých diel, dôležitých písomností (dokumentov), najmä historických, názvy kníh, časopisov, článkov, básní a pod.

F. Pomenovania jedinečných (najmä najvyšších) úradov, verejných inštitúcií, ústavov, knižníc, múzeí, súdov, divadiel, nemocníc, škôl a pod.

G. Názvy štátnych, národných, komunálnych, družstevných a i. podnikov a závodov.

H. Názvy spolkov, združení, spoločností, zväzov, politických strán, športových organizácií a pod.

CH. Názvy akcií, zjazdov, súťaží, cien, radov.

I. Privlastňovacie prídavné mená na -ov, -in utvorené z vlastných mien.

V rámci týchto základných skupín sa vydeľujú menšie skupiny, podskupiny.

V prvej skupine (mená ľudí a živých bytostí) sa rozlišujú: 1. rodné (krstné) mená, priezviská, rodové mená, šľachtické predikáty (prídomky, prezývky a pseudonymy), 2. národné a kmeňové mená, obyvateľské mená utvorené od vlastných zemepisných mien (názvov), 3. mená zvierat, 4. mená zosobňujúce (personifikujúce) niektoré zjavy, najmä mená mytologických, alegorických a rozprávkových bytostí. V pripojených poznámkach sa upozorňuje na písanie niektorých slov s malým začiatočným písmenom: mien osôb, ak ich použijeme vo všeobecnom význame, napr. xantipa (zlá žena), donchuan, donkichot (tu, pravda, nejde iba o meno osoby, ale o spojenie mena osoby s pomenovaním titulu osoby don, t. j. pán), alebo mien prívržencov nejakého hnutia, odvodených od vlastných mien pôvodcu, vodcu alebo sídla, mien zamestnancov podnikov, príslušníkov politických, masových, cirkevných a iných organizácií, napr. leninovec, matičiar, katolík, ako aj niektorých ďalších. Tieto poučky sú výrazom tesnej spätosti všeobecných a vlastných mien, o ktorej sme už hovorili vyššie. Zmienili sme sa už aj o tom, že v slovenčine sa národné a kmeňové mená a obyvateľské mená utvorené od zeme-

pisných názvov pokladajú za vlastné mená, kým v niektorých iných jazykoch sa za vlastné mená nepokladajú, čo sa potom odráža v rozdielnom písaní začiatočných písmen. V slovenčine sa v tomto prípade berú do úvahy čisto jazykové asociácie: Slovensko - Slovák, Bratislava - Bratislavčan (Ondruš, 1952, s. 134). Na tieto rozdiely sa musí osobitne upozorňovať pri vyučovaní cudzích jazykov (u nás napr. ruštiny, v ktorej sa národné a kmeňové mená, ako aj obyvateľské mená chápu ako všeobecné mená a píšu sa s malými začiatočnými písmenami). S malým začiatočným písmenom sa však píšu pôvodom národné a kmeňové mená alebo obyvateľské mená, ktoré zovšeobecneli, napr. škót (lakomec, skupáň), talian (človek, s ktorým sa nedá dohovoriť), marburčan, normanďan (plemená králikov) s pomenovaní škót, talian, marburčan, normanďan. Pri menách zvierat a pri menách zosobňujúcich (personifikujúcich) niektoré zjavy chýba v Pravidlách upozornenie na potrebu rozlišovať medzi všeobecnými menami a vlastnými menami, pričom tu ide niekedy o použitie apelatíva ako vlastného mena, napr. zlatovláska (dievča alebo žena s vlasmi zlatej farby) - Zlatovláska pomenovanie rozprávkovej bytosti alebo o zovšeobecnenie vlastného mena, napr. Venuša (meno bohyne v rímskej mytológii) - venuša (krásna, zvodná žena).

Písanie veľkých písmen v menách ľudí a živých bytostí je v spisovnej slovenčine vcelku ustálené. Ustálené je aj písanie s veľkým začiatočným písmenom národných a kmeňových mien, ako aj obyvateľských mien utvorených od vlastných zemepisných názvov bez ohľadu na to, že v mnohých jazykoch sa takéto pomenovania pokladajú za apelatíva a za apelatíva ich pokladajú

mnohí súčasní jazykovedci alebo onomastici, prípadne ich za apelatíva pokladá väčšina súčasných bádateľov (k tejto problematike pozri Semjanová, 1977, s. 17-23). Ani v bežnej jazykovej alebo pravopisnej praxi sa neprejavuje nijaká tendencia písať takéto pomenovania s malým začiatočným písmenom.

V druhej skupine vlastných mien (zemepisné názvy) Pravidlá slovenského pravopisu tiež rozlišujú menšie skupiny alebo podskupiny: 1. názvy nebeských telies a súhvezdí, 2. názvy dielov sveta, ich častí, krajín, krajov, štátov a ich veľkých správnych oblastí (krajov, okresov, starých žúp), 3. názvy útvarov členitosti zemského povrchu (ostrovov, polostrovov, horstiev, vrchov, rovín, nížin a pod.), 4. názvy vodstiev (oceánov, morí, zálivov, riek, potokov a pod.), 5. názvy ľudských sídel (osád, miest), ich častí, ulíc, námestí, nábreží, záhrad, cintorínov, mostov, ciest, význačných stavieb a miest, častí chotárov, polí a pod. Ide o veľmi bohatú skupinu názvov. V rámci názvov nebeských telies a súhvezdí (novšie sa hovorí o názvoch kozmických objektov), zaujímavý prípad predstavuje využívanie všeobecných podstatných mien na označenie niektorých objektov, napr. zem - Zem (naša planéta), mesiac - Mesiac (mesiac, ktorý obieha našu Zem, náš mesiac), slnko - Slnko (slnko, resp. hviezda, okolo ktorej sa krúti naša Zem spolu s inými planétami), novšie sa takto používajú aj pomenovania galaxia - Galaxia (hviezdna sústava, do ktorej patrí Slnko s celou svojou sústavou, naša galaxia), pričom popri názve Galaxia sa používa aj domáci kalk Mliečna cesta. Teda kozmický objekt, na ktorého pomenovanie sa využíva apelatívum, pritom ide o "náš" objekt, sa poníma ako objekt s vlast-

ným menom, ktoré sa píše s veľkým začiatočným písmenom. Prehlbujúci sa astronomický a kozmologický výskum môže viesť k rozširovaniu počtu takýchto vlastných mien, čo sa odrazí v písaní veľkých začiatočných písmen. Pri názvoch dielov sveta, ich častí, krajín, krajov, štátov a ich veľkých správnych oblastí sa v Pravidlách v pripojenej poznámke pripomína, že v historických názvoch, ktoré často vytvorili dodatočne historici, píšeme obyčajne všetky slová s malými začiatočnými písmenami, iba ak sa stal historický názov oficiálnym, možno ho písať s veľkým začiatočným písmenom, napr. druhé cisárstvo, uhorský štát, prvá republika, tretia ríša, ale Veľkomoravská ríša. Pomenovania s radovými číslovkami sa bežne píšu s malým začiatočným písmenom, napr. prvá republika, tretia ríša, niekedy však preniká písanie s veľkým písmenom, napr. Tretia ríša, čo odporuje vymedzeniu Pravidiel. Pomenovania so slovom štát sa zvyčajne píšu s malým začiatočným písmenom, niektoré sa však stávajú oficiálnymi názvami a píšu sa s veľkými začiatočnými písmenami, napr. Izraelský štát. Pravidlá sa zmieňujú aj o tom, že v spojeniach naša republika, prezident republiky a pod., píšeme slovo republika s malým r. V spisovnej slovenčine totiž pri niektorých viacslovných vlastných menách existujú aj ich skrátené podoby, ktoré vznikajú vynechaním niektorých slov alebo istou úpravou, pričom takéto skrátené podoby sa tiež berú ako vlastné mená a píšu sa s veľkým začiatočným písmenom, napr. Bratislavský hrad - Hrad, Slovenská akadémia vied - Akadémia, Slovenské národné povstanie - Povstanie, Ruská sovietska federatívna socialistická republika - Ruská federácia. V minulosti sa takto používalo aj vlastné meno Republika ako skrá-

tená podoba názvu Československá republika. Poučka Pravidiel o písaní slova republika v spojeniach naša republika, prezident republiky a pod. ukazuje na to, že v súčasnosti sa nepredpokladá existencia skrátenej podoby Republika namiesto úplného názvu Československá republika (ktorý sa používal v minulosti) alebo názvu Československá socialistická republika (ktorý sa používa dnes). Pri názvoch ľudských sídel (osád, miest), ich častí atď. sa v pripojenej poznámke hovorí o tom, že ak je vlastným menom predložková väzba, píšeme meno po predložke s malým písmenom, keď ide o všeobecné meno, napr. Pod hájom, s veľkým písmenom, keď ide o vlastné meno, napr. Pod Zoborom. V týchto prípadoch sa podľa Pravidiel presúva písanie veľkého písmena z predložky na nasledujúce meno, ak sklad vety vyžaduje inú predložku alebo pri tej istej predložke iný pád, napr. Bývam Pod hájom, Pod Zoborom; ale Idem spod Hája, spod Zobora. Písanie spod Hája sa prakticky neuplatňuje, lebo by sa takto poskytovala mylná informácia o vlastnom mene (podľa písanie by išlo o vlastné meno Háj, nie Pod hájom). Aby nevznikli takéto a podobné prípady, nepoužíva sa iba vlastné meno, ktorým je predložková väzba, ale vlastné meno v spojení s druhovým určením, napr. Bývam na ulici Pod hájom, Idem z ulice Pod hájom a podobne.

Ďalšiu skupinu vlastných mien predstavujú v Pravidlách názvy pamätných a významných dní a sviatkov. Už sme spomenuli, že v slovenčine sa takéto pomenovania berú ako vlastné mená a podľa toho sa píšu s veľkým začiatočným písmenom, ale v niektorých iných jazykoch sa uplatňuje chápanie, podľa ktorého sú to všeobecné mená, apelatíva, prípadne v niektorých prípadoch ide

o apelatíva. Tu by sme upozornili aspoň na rozdiel pri písaní niektorých rovnakých alebo podobných pomenovaní v slovenčine a češtine. V slovenčine píšeme názvy Vianoce a Veľká noc s veľkým začiatočným písmenom. V češtine sa názvy sviatkov tiež píšu s veľkým písmenom, napr. Hromnice, Květná neděle, Štědrý den, Narození Páně, Hod boží vánoční alebo Boží hod vánoční, s malým písmenom sa však podľa ustáleného zvyku píšu pomnožné podstatné mená, ktorými sa označujú obdobia sviatkov, napr. vánoce, velikonoce, letnice (Pravidla českého pravopisu, 1983, s. 74). Je to jeden z rozdielov, ktorý sa uplatňuje pri písaní veľkých a malých písmen vo vlastných menách a vo všeobecných podstatných menách v slovenčine a češtine, čo vyplýva z rozdielneho chápania tých istých pomenovaní ako vlastných alebo všeobecných mien. Takéto a iné rozdiely v písaní začiatočných písmen sa markantne prejavujú najmä v časopisoch a iných publikačných orgánoch, ktoré popri sebe prinášajú české a slovenské príspevky, a vystupujú do popredia aj vtedy, keď ide o prekladanie z jedného jazyka do druhého alebo o využívanie literatúry písanej v jednom alebo druhom jazyku (pisateľ môže byť ovplyvnený spôsobom písania v inom jazyku).

Štvrtú skupinu vlastných mien predstavujú podľa Pravidiel slovenského pravopisu pomenovania významných dejinných udalostí. Časté tu bývajú plné a skrátené podoby, napr. Veľká októbrová socialistická revolúcia - Októbrová revolúcia - Október - Veľký október, Veľká francúzska revolúcia - Francúzska revolúcia, Slovenské národné povstanie - Povstanie. Názov Veľká vlastenecká vojna sa píše ako vlastné meno s veľkým začiatočným písmenom, ale pomenovania tridsaťročná vojna, prvá

(druhá) svetová vojna, napoleonské vojny, husitské vojny sa píšu s malým začiatočným písmenom. Pri názve Veľká vlastenecká vojna treba predpokladať vplyv názvov Veľká októbrová socialistická revolúcia, Veľká francúzska revolúcia (všetky názvy s prívlastkom veľký), prípadne vplyv ruštiny. V bežnej jazykovej praxi písanie týchto názvov pôsobí isté ťažkosti, na čo ukazujú časté dotazy používateľov jazyka.

Ďalšiu osobitnú skupinu vlastných mien predstavujú podľa našej základnej pravopisnej príručky názvy umeleckých diel, dôležitých písomností (dokumentov), najmä historických, názvy kníh, časopisov, článkov, básní a pod. Ani tu vymedzenie prípadov, ktoré sa chápu ako vlastné mená a píšu sa s veľkým začiatočným písmenom, a prípadov, ktoré sa neberú ako vlastné mená, a preto sa píšu s malým začiatočným písmenom, nebýva vždy úplne presné, na čo ukazujú pomenovania Zlatá bula sicílska a tolerančný patent, ktoré sa v Pravidlách uvádzajú popri sebe: zlatá bula sicílska (ale tolerančný patent). Obidve pomenovania majú podobnú jazykovú stavbu, možno azda hovoriť aj o ich rovnakej alebo podobnej dôležitosti a či závažnosti, jednako sa píšu rozdielne. V rámci tejto skupiny pomenovaní sa Pravidlá zmieňujú aj o tom, že s veľkým písmenom píšeme aj názvy jedinečných dopravných prostriedkov a mená niektorých výrobkov, chápané ako značky. Priradenie týchto pomenovaní k názvom umeleckých diel, dôležitých písomností atď., nie je veľmi vhodné, ide skôr o osobitné skupiny vlastných mien. Pri písaní názvov dopravných prostriedkov nebývajú nejaké problémy, inak je to pri písaní názvov výrobkov. V pripojenej poznámke sa v Pravidlách slovenského pravopisu hovorí o tom, že

názvy výrobkov, strojov, liekov, potravín a pod. stávajú sa zväčša všeobecnými menami a píšu sa s malým začiatočným písmenom, napr. tatrapán, tatra, spartak, pragovka, iľjušin, aspirín, bystrica (druh cigariet). Táto poznámka sa týka apelativizácie vlastných mien. Z obrovského množstva mien ľudí a živých bytostí iba nepatrná časť takýchto mien sa apelativizuje, iba z nepatrného počtu mien ľudí a živých bytostí vznikajú všeobecné podstatné mená, napr. Kubo - kubo, Lynch - lynč, Quisling - kvisling. Podobne existujú státisíce zemepisných názvov, ale iba z niektorých takýchto názvov vznikli apelatíva, napr. Kuba - kuba, Panama - panama, Kanada - kanada. Takisto existuje dnes takmer neprehľadné množstvo pomenovaní najrozličnejších výrobkov, pričom mnohé z nich z obchodných alebo reklamných dôvodov sa neraz nahrádzajú novými pomenovaniami, veľmi často sa menia pomenovania z výrobných dôvodov (ide o čiastočne zmenený výrobok, o úplne nový výrobok a pod.). Nemožno tvrdiť, že sa takéto a podobné názvy zväčša stávajú všeobecnými menami, a preto sa píšu alebo by sa mali písať s malým začiatočným písmenom. Formulácia Pravidiel slovenského pravopisu je zjavne nesprávna, odporuje poznatkom o apelativizácii vlastných mien nielen v slovenčine, ale aj v iných jazykoch. Správnejšie sa mala použiť formulácia, že názvy niektorých výrobkov sa stávajú všeobecnými menami a píšu sa s malým začiatočným písmenom (Dvonč, 1960, s. 244-249). Formulácia Pravidiel, aj keď je nesprávna, predsa len predpokladá, že niektoré názvy sa stávajú všeobecnými menami až po uplynutí istého času, na čo práve ukazuje použitie slovesa stávajú sa. V Pravidlách sa nevhodne jedným dychom spomínajú základné pomenovania,

napr. tatra, iľjušin, ako aj odvodené slová, napr. pragovka, ktoré predstavujú iný prípad. Doterajšia poučka Pravidiel slovenského pravopisu vedie k tomu, že sa názvy výrobkov už od ich vzniku píšu s malým začiatočným písmenom (napr. akýkoľvek nový výrobok automobilového priemyslu), čo nakoniec je v rozpore aj so spomenutou poučkou Pravidiel. Ukazuje sa, že v v budúcich pravopisných príručkách bude potrebné podať novú formuláciu poučky o apelativizácii názvov výrobkov, ktorá správnejšie vystihne skutočný stav v jazyku, dynamiku procesov, ktoré smerujú od vlastných mien k všeobecným menám.

Osobitnú skupinu vlastných mien predstavujú aj pomenovania jedinečných (najmä najvyšších) úradov, verejných inštitúcií, ústavov, knižníc, múzeí, súdov, divadiel, nemocníc, škôl a pod. V tomto prípade vzniká problém, ktoré pomenovania nižších organizačných zložiek predstavujú vlastné mená a ktoré už vlastné mená nepredstavujú (to sa týka aj názvov štátnych, národných, komunálnych, družstevných a i. podnikov a závodov a názvov spolkov, združení, spoločností, zväzov, politických strán, športových organizácií ako dvoch ďalších skupín vlastných mien vo vymedzení Pravidiel slovenského pravopisu). Napr. názov Slovenská akadémia vied ako pomenovanie najvyššej vedeckej ustanovizne na Slovensku sa berie ako vlastné meno a píše sa s veľkým začiatočným písmenom, podobne sa za vlastné mená pokladajú názvy ústavov, napr. Literárnovedný ústav SAV, za vlastné mená sa už nepokladajú pomenovania oddelení ústavov, napr. oddelenie spisovného jazyka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. V tomto prípade oddelenie predstavuje hierarchicky najnižšiu organizačnú zložku, môže

ísť však niekedy o vyššiu zložku, a preto sa v bežnej praxi pomenovanie takéhoto oddelenia celkom prirodzene berie ako vlastné meno a píše sa s veľkým začiatočným písmenom, napr. Sibírske oddelenie Akadémie vied ZSSR (ktoré predstavuje komplex ústavov a iných zariadení Akadémie vied ZSSR na území Sibíri). Písanie takýchto a iných podobných pomenovaní, ktoré z hľadiska jazykovej stavby vyzerajú rovnako, ale majú rozdielnu hierarchickú platnosť, nie je v doterajších Pravidlách slovenského pravopisu rozpracované, takže používateľ jazyka sa pri ich písaní nemá o čo opierať. Preto neprekvapuje, že tu v pravopise býva kolísanie a nejednotnosť. Tento rozdiel sa však markantne prejavuje aj pri písaní pomenovaní niektorých zložiek úradov, inštitúcií, podnikov, spolkov, politických strán atď. v slovenčine a češtine. V slovenčine a češtine sa pomenovania univerzít berú ako vlastné mená a píšu sa s veľkým začiatočným písmenom, napr. Univerzita Komenského, Univerzita Karlova (v češtine), Karlova univerzita (v slovenčine). Ale už pomenovania fakúlt ako súčastí univerzít sa berú rozdielne a podľa toho sa rozdielne píšu: v slovenčine sa berú ako vlastné mená a píšu sa s veľkými začiatočnými písmenami, napr. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, v češtine sa pokladajú za všeobecné pomenovania, resp. nepokladajú sa za vlastné mená, a preto sa píšu s malými začiatočnými písmenami, napr. filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Pravopisné rozdiely medzi slovenčinou a češtinou v tomto prípade pôsobia väčšie ťažkosti, než sú rozdiely pri písaní pomenovaní sviatkov, o ktorých sme hovorili vyššie. V najnovšom vydaní Pravidiel českého pravopisu, ktoré je pripravené do tlače, sa počíta s rovnakým pí-

saním pomenovaní nižších zložiek najvyšších úradov, inštitúcií, podnikov a závodov, spolkov, združení atď., aké je v spisovnej slovenčine, čo povedie k odstráneniu jedného zbytočného rozdielu, ktorý sa dosiaľ uplatňuje v českom a slovenskom pravopise na základe rovnakého chápania pomenovaní týchto zložiek ako vlastných mien, nie vlastných mien v jednom jazyku a všeobecných mien v druhom jazyku.

V doterajšom výklade sme už spomenuli, že Pravidlá ako osobitné skupiny vlastných mien uvádzajú aj názvy štátnych, národných, komunálnych, družstevných a i. podnikov a závodov (skupina G) a názvy spolkov združení, spoločností, zväzkov, politických strán, športových organizácií a pod. (skupina H). Za nimi nasleduje v Pravidlách skupina CH, do ktorej patria názvy akcií, zjazdov, súťaží, cien, radov. Vcelku pri ich písaní nebývajú v bežnej jazykovej praxi nejaké ťažkosti.

Poslednou skupinou vlastných mien sú v Pravidlách privlastňovacie prídavné mená na -ov, -in utvorené z vlastných mien, napr. Leninov, Hviezdoslavov (ale prídavné mená odvodené od vlastných mien príponami -ovský, -ský, -ký sa nepokladajú za vlastné mená a píšu sa s malým začiatočným písmenom, o čom je výslovná zmienka v pripojenej poznámke). Privlastňovacie prídavné mená na -ov a -in utvorené z vlastných mien však nemožno pokladať za vlastné mená, z hľadiska slovnodruhového nie sú to podstatné mená (ku ktorým patria vlastné mená), ale prídavné mená, o čom hovorí nakoniec sám termín Privlastňovacie prídavné mená na -ov a -in utvorené od vlastných mien ľudí a živých bytostí, nepredstavujú skupinu vlastných mien, písanie veľkého písmena je však v nich zaužívané.

Po výpočte jednotlivých skupín a či druhov vlastných mien sa v Pravidlách slovenského pravopisu v osobitnej poznámke hovorí o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ktoré chápeme ako vlastné mená. Platia tu tieto zásady: 1. V názve, ktorý je zostavený z niekoľkých všeobecných mien a ktorý sa stáva vlastným menom len ako celok, píšeme s veľkým začiatočným písmenom len prvé slovo, napr. Nový rok, Ako sa kalila oceľ. 2. Vlastné meno, ktoré je súčiastkou viacslovného názvu, ponecháva si veľké začiatočné písmeno na ktoromkoľvek mieste názvu, napr. Južná Amerika. 3. V niektorých, najmä zemepisných názvoch, obsahujúcich druhové meno a jeho bližšie určenie prídavným menom, pokladáme za vlastné meno len určujúce slovo, t. j. prídavné meno, napr. Pyrenejský poloostrov (polostrov Pyrenejský). Podobne sa pokladá za vlastné meno rozlišujúci prívlastok pri vlastných menách, napr. Ladislav Pohrobok, Jozef Druhý. 4. Vo vlastných menách obcí píšeme veľkým začiatočným písmenom všetky plnovýznamové slová, napr. Nové Mesto nad Váhom.

Písanie veľkých písmen podľa prvej zásady predpokladá správne rozlišovanie vlastných mien a všeobecných mien, ako aj podstatných mien a slov patriacich do iných slovných druhov, ktoré bývajú tiež súčasťou niektorých viacslovných vlastných mien. Písanie viacslovných názvov podľa druhej poučky predpokladá poznanie iných vlastných mien. Treba vedieť, že existuje vlastné meno Amerika, ktoré sa stáva súčasťou názvu Južná Amerika a píše sa tiež s veľkým začiatočným písmenom. V tomto prípade sa tiež niekedy uplatňuje rozdiel medzi češtinou a slovenčinou. V češtine sa píše v názve Organizace spojených národů iba slovo Oragnizace

s veľkým začiatočným písmenom (je na začiatku vlastného mena), nepredpokladá sa, že by súčasťou tohto názvu bolo ďalšie vlastné meno. Naproti tomu v spisovnej slovenčine sa používa pravopisná podoba Organizácia Spojených národov, ktorá vychádza z predpokladu, že súčasťou tohto názvu je ďalšie vlastné meno Spojené národy. Ide o pomenovanie národov a či štátov, ktoré sa po druhej svetovej vojne združili na obranu mieru a bezpečnosti (obdoba pomenovania Spojenci). Najviac pozornosti sa v slovenskej jazykovede venovalo tretej poučke. Vo formulácii tejto poučky je viacero nedostatkov. Vychádza sa z predpokladu, že tu ide o viacslovné názvy, ktoré chápeme ako vlastné mená, ale zároveň sa tu tvrdí, že v niektorých, najmä zemepisných názvoch, obsahujúcich druhové meno a jeho bližšie určenie prídavným menom, pokladáme za vlastné meno len určujúce slovo, t. j. prídavné meno čiže jedno slovo. Podľa toho raz ide o viacslovný názov, druhý raz o jednoslovný názov (vlastné meno). Hovorí sa o niektorých, najmä zemepisných názvoch, obsahujúcich druhové meno a jeho bližšie určenie prídavným menom, nie je však jasné, ktoré názvy sú to, čo spôsobuje použitie prívlastku niektorých. Treba konštatovať, že podľa tejto poučky sa píšu iba zemepisné názvy, nie aj iné názvy. Hovorí sa tu o názvoch s bližším určením prídavným menom, čomu zodpovedajú príklady Pyrenejský polostrov (polostrov Pyrenejský), Stredozemné more, Leninovo námestie, Partizánska ulica, Slovanská cesta, Slávičie údolie, nie však aj príklady námestie V. I. Lenina, ulica Partizánov, v ktorých prídavného mena niet. Pravidlá majú tu na mysli názvy s bližším určením prídavným menom (zhodným prívlastkom) alebo podstatným menom

v genitíve (nezhodným prívlastkom). Táto poučka vedie k zásadne odlišnému spôsobu písania zemepisných názvov s nezhodným prívlastkom a iným vlastným menom s takýmto prívlastkom. V zemepisných názvoch sa s veľkým písmenom píše nezhodný prívlastok, napr. námestie Mieru, v iných vlastných menách s nezhodným prívlastkom sa s veľkým písmenom nepíše nezhodný prívlastok, ale určený výraz, ktorý stojí pred ním, napr. Závod mieru, Preteky mieru. V tretej poučke o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ktoré chápeme ako vlastné mená, nejde vlastne o poučku o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ale skôr o vymedzenie súčastí niektorých viacslovných názvov ako vlastných mien. Toto vymedzenie je nesprávne. Nemožno tvrdiť, že by v prípade názvu námestie Mieru vlastným menom bol prívlastok Mieru, kým v názve Závod mieru ide už o iný prípad, vlastným menom je tu celé spojenie slov, nie iba prívlastok. V obidvoch prípadoch vlastným menom je celé spojenie slov, t. j. určeného a určujúceho výrazu. Ani v názvoch typu Pyrenejský polostrov nie je vlastným menom iba prídavné meno, vlastným menom aj tu je celé spojenie slov (a preto sa prídavné meno, ktoré stojí na jeho začiatku, píše s veľkým začiatočným písmenom). Vo všetkých spojeniach slov, v ktorých ide o určujúci a určený člen (raz v poradí určujúci člen - určený člen, druhý raz v poradí určený člen - určujúci člen), nemožno vydeľovať ako vlastné meno iba určujúci člen, vlastným menom je celé spojenie slov. Z toho vyplýva prirodzená požiadavka písať veľké písmeno na začiatku celého názvu, a teda písať nielen Závod mieru, Preteky mieru, Beh víťazstva a pod., ale aj Námestie mieru, Ulica partizánov atď. V slovenskej

jazykovede sa táto požiadavka nastolila už na sklonku štyridsiatych rokov (Horecký, 1947/48, s. 53-54) a sústavne sa presadzuje aj v ďalších rokoch (súhrnne najnovšie Dvonč, 1981, s. 227-232). Odstránila by sa takto jedna z najväčších ťažkostí a nedôsledností pri písaní veľkých písmen vo vlastných menách.

Podľa štvrtej zásady o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ktoré chápeme ako vlastné mená, vo vlastných menách obcí píšeme s veľkým začiatočným písmenom všetky plnovýznamové slová, napr. Nové Mesto nad Váhom. Tu ide skutočne o novú zásadu o písaní veľkých písmen v takýchto názvoch. V spisovnej slovenčine platia vlastne dve zásady o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ktoré chápeme ako vlastné mená. Podľa prvej zásady veľké písmená píšeme na začiatku vlastných mien a na začiatku vlastných mien, ktoré sú súčasťou iných viacslovných vlastných mien. Táto zásada sa narúša iba v prípade názvov typu námestie Mieru, pri ktorých sa za vlastné meno chybne pokladá iba určujúci výraz (nezhodný prívlastok). Podľa druhej zásady vo vlastných menách obcí píšeme s veľkým začiatočným písmenom všetky plnovýznamové slová. Tento princíp sa v spisovnej slovenčine obmedzuje na názvy obcí, v iných jazykoch sa takto píšu aj niektoré iné názvy. Ak takéto názvy používame v spisovnej slovenčine, píšeme ich podľa pôvodného pravopisu (zachovávame pôvodné písanie veľkých písmen), napr. New York Herald Tribune, Daily Mail (názvy denníkov v USA a Veľkej Británii). Zásada písať každé plnovýznamové slovo s veľkým začiatočným písmenom má tú nevýhodu, že neumožňuje graficky označovať vlastné mená ako súčasti iných vlastných mien (Horecký, 1947/48, s. 54). Narúša sa

takto vlastne prvá zásada, ktorá sa v spisovnej slovenčine uplatňuje v najväčšej miere (písať veľké písmená na začiatku vlastných mien, resp. iba na začiatku vlastných mien).

Písanie veľkých písmen vo vlastných menách v spisovnej slovenčine sa opiera o chápanie niektorých pomenovaní ako vlastných mien (a zároveň o chápanie niektorých pomenovaní ako všeobecných mien). Chápanie vlastných mien v slovenčine nie je vždy totožné s chápaním vlastných mien v iných jazykoch, čo sa navonok manifestuje rozdielnym písaním veľkých písmen). Čo sa týka zásad o písaní veľkých písmen vo viacslovných názvoch, ktoré ako celok chápeme ako vlastné mená, v slovenčine platia dve zásady: 1. veľké písmená sa píšu na začiatku vlastných mien, 2. veľké písmená sa píšu na začiatku každého plnovýznamového slova. Dominantné postavenie má prvá zásada, druhá zásada sa v spisovnej slovenčine uplatňuje iba pri názvoch obcí.

V súčasnosti sa v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV pripravuje nové vydanie Pravidiel slovenského pravopisu. Odstránia sa v ňom nedostatky a medzery, ktoré sú vo výkladoch o písaní veľkých písmen vo vlastných menách v doterajších Pravidlách slovenského pravopisu.

Literatúra

Blanár, V.: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení nákladom Štátneho nakladateľstvo 1950. 142 s.

Blanár, V.: Apelatívna a propriálna sémantika. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s 3-13.

Dvonč, L.: K otázke niektorých názvov výrobkov. Slovenské odborné názvoslovie, 8, 1960, s. 244-249.

Dvonč, L.: Písanie veľkých písmen vo viacslovných vlastných menách. Slovenská reč, 46, 1981, s. 227-232.

Dvonč, L.: Z terminológie onomastiky. Kultúra slova, 17, 1983, s. 172-178.

Dvonč, L.: Apelativizácia a proprializácia. In: IX. slovenská onomastická konferencia. Nitra 26. - 28. júna 1985. Zborník referátov. Red. M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1987, s. 106-112.

Horecký, J.: O veľkých začiatočných písmenách vo vlastných menách. Slovenská reč, 13, 1947/48, s. 51-54.

Ondruš, Š. - Blanár, V.: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku. Bratislava, Slovenská akadémia viad a umení nákladom Štátneho nakladateľstva 1950, 142 s. In: Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení. 6. Red. Š. Peciar. Bratislava, Nakladateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení 1952, s. 133-138.

Pauliny, E. - Ružička, J. - Štolc, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 600 s.

Pravidla českého pravopisu. 8. vyd. Praha, Academia 1983. 512 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.

Semjanová, M.: Überblick über die Anschauungen zur Stellung des Ethnonyma und des Bewohnernamens auf der Ebene Appalativum - Proprium. Prel. S. Körner. Namenkundliche Informationen, 1977, č. 31, s. 17-23.

Svoboda a kol.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. Zdravodaj Místopisné komise, 14, 1973, č. 1.

Máchove podnety v slovenskom básnickom romantizme

Eduard Gombala

Je nevyhnutné povedať na začiatku niekoľko vysvetľujúcich poznámok. Naša téma sa bude dotýkať problematiky dvoch národných literatúr (českej a slovenskej), ktoré však značnú časť svojej vývinovej cesty prešli v jazykovej jednote - jazykom slovenskej literatúry bola čeština a jej konkrétnu podobu si slovenskí autori viac alebo menej, uvedomele alebo náhodne, prispôsobovali svojmu jazykovému cíteniu. Slovenčina ako kodifikovaný spisovný jazyk vstupuje do umeleckej spisby vo dvoch vývinových etapách pomenovaných podľa kodifikátorov: bernolákovskej (A. Bernolák) a štúrovskej (Ľ. Štúr). Proces kodifikácie slovenčiny a jej uplatňovania v umeleckej literatúre prebiehal zhruba v posledných dvoch desaťročiach 18. a v prvej polovici 19. storočia. Úsilie kodifikátorov sa nestretalo vždy so súhlasom všetkých slovenských vzdelancov. Viacerí ostávali pri češtine, a tak sa táto sporadicky používala i po Štúrovej kodifikácii.

Chceme ďalej zdôrazniť tri ďalšie dôležité skutočnosti:

1. Čeština bola na Slovensku všeobecne známym jazykom, a teda české literárne prejavy pri ich slovenskej recepcii nepodliehali prekladateľskej deformácii a prijímali sa priamo.

2. Kodifikovaná podoba slovenčiny sa stala hlavným argumentom nacionálnej odlišnosti a osobitosti Slovákov.

3. Slovenský literárny romantizmus sa vo vývine oneskoruje za českým. Pôsobenie Karla Hynka Máchu na slovenský romantizmus bolo jednostranné.

Ak máme a chceme na pozadí povedaného uvažovať o českej literárnej iniciatíve Karla Hynka Máchu na Slovensku, ktorá je nepochybná, chceme a musíme vychádzať z objektívneho poznania, že Máchova česká básnická tvorba na jednej strane a tvorba slovenských básnických romantikov na strane druhej sú umeleckým prejavom literárnych kultúr dvoch sformovaných novodobých národov. Zaujímavý je fakt, že Máchova poézia, najmä jeho vrcholné dielo Máj, vyvolala na vývinovo oneskorujúcom sa Slovensku pozitívnejší bezprostredný ohlas ako vo vyspelejšom prostredí českom. Mácha pravdepodobne zapôsobil svojím umelecky zdôraznenýmľudským indivíduom na Slovensku preto tak intenzívne, že sa tu práve formovala slovenská národná individualita. Máchovo dielo zapôsobilo na mladých Slovákov intenzívne a spontánne v čase formovania ich vlastnej ľudskej a umeleckej osobitosti. Svojím poeticky stvárneným filozofickým individualizmom podporilo vedomie práva každého človeka, a teda i každého príslušníka práve sa

formujúcej mladej básnickej generácie. Neskôr však pri teoretickom formulovaní generačného literárneho programu sa i na Slovensku zaujal k romantickému individualizmu odmietavý vzťah. Položil sa dôraz na služobnosť literatúry objektívnej "predmetnosti", teda potrebám života národnej spoločnosti. Slovenský vzťah k Máchovi bol teda vzťahom dialektickým, vzťahom obdivu i popierania Máchových životných pocitov. Slovenské literárne prostredie Máchu obdivovalo, slovenská literatúra však išla napriek tomuto obdivu svojou vlastnou cestou, ktorú jej diktovali podmienky života vlastného národného spoločenstva.

Chceme poukázať na dve stránky základného problému: ukázať, aký ohlas vyvolalo Máchovo dielo u slovenskej literárnej verejnosti a ako sa s Máchovými literárnymi podnetmi vyrovnali slovenskí romantici v básnickej praxi.

Prvý verejný pozitívny ohlas na Máchov Máj zaznamenávame u príslušníka preromantickej generácie K. Kuzmányho, ktorý sa s dielom oboznámil koncom roka 1836, teda v čase keď na Slovensko doletela zvesť o Máchovej predčasnej smrti. (Mácha žil v rokoch 1810-1836.) V časopise Hronka ho odporúča čitateľom a s ľútosťou oznamuje básnikovu smrť: "Báseň to převýborné dary ducha jevící, v duchu romantickém jediná posud v literatuře naší. Žel! žel! spisovatel v 26. roce svém dne 5. lisop. ... k veliké stráte naší přivčasnou smrtí zemřel. Čest jménu jeho!"[1] K. Kuzmány sa potom ešte viackrát pozitívne vyslovil o Máchovi. Na jeho smrť reagoval i básnicky (Pláč nad smrtí Karla Hynka Máchy). Verejne bránil Máchovu poéziu proti jej českým odporcom

a v súvislosti s ňou si sformuloval i svoj názor na romantizmus, voči ktorému mal kritické výhrady, ale súčasne ocenil jeho možnosti umelecké.

Popri Kuzmányim tu treba uviesť i ďalšieho príslušnika predromantickej generácie Karol Štúra (staršieho brata Ľudovítovho), ktorý svoj žiaľ nad Máchovou predčasnou smrťou vyslovil v žalospeve Pouť mladého pěvce.[2] Vyzdvihol v ňom i niektoré osobitosti Máchovho básnického vzťahu k životu, najmä pocity osamelosti a romantickej túžby. Umeleckú pôsobivosť Máchovho Mája vyzdvihol i v niektorých svojich článkoch.

Príslušníci vlastnej slovenskej romantickej generácie sa ľudsky i literárne formovali v čase týchto slovenských ohlasov na Máchovu poéziu. Máchov Máj sa stal popri dobovej európskej literárnej produkcii všeobecne známym dielom u všetkých jej príslušníkov. Mladí Slováci poznali okrem Mája aj iné Máchove básne, ktoré prinášali na svojich stránkach dobové české časopisy. V rukopisnom poznámkovom zošite V. Paulinyho-Tótha sa napríklad zachoval preklad štyroch Máchových piesňových básní do slovenčiny. O svojom pozitívnom vzťahu k Máchovi a jeho poézii zanechal svedectvo i J. M. Hurban, ktorý vo svojom almanachu Nitra I (1842) uverejnil Pjeseň od K. Hynka Máchy s pozitívnou hodnotiacou charakteristikou. V nej vyjadril i osobný žiaľ (podobne ako pred ôsmimi rokmi Kuzmány) nad básnikovou smrťou a želanie, aby sa čitateľská verejnosť mohla čím skôr zoznámiť s dielom veľkého "tvořivého genia".[3] Neskoršie v časopise Slovenské pohľady rozhorčene reagoval na český odmietavý vzťah k Máju, priznáva sa, že Mácha bol a je jeho obľúbeným básnikom a strojí

sa verejne prehovoriť na jeho obranu: "My dakedy, keď sa nám miesto dostane, prehovoríme o Máchovi, lebo sa priznáme, že sme dva výtisky jeho Mája čítaním a nosením, s ním spávaním, s ním vstávaním zužívali, a tak s myšlienkou básnikovou milo veľa hodín života strávili".[4]

Mácha svojou poéziou pôsobil mocne i na literárnu mládež v druhom študentskom centre - v Levoči. Svedčí o tom často citovaný výrok P. Dobšinského, ktorý uverejnil ako poznámku k Čajakovej básni Väzeň. Jej hrdina nesie na sebe očividné znaky podobnosti s Máchovým hrdinom v Máji. Poznámka znie: "Za našich mladistvých časov v rokoch 1846-1849 uznávali sme K. Hynka Máchu za jediného toho času ducha práve básnického medzi bratmi Čechmi. Zvlášť s jeho básňou Máj zaoberali sme sa i veľmi, takže nebolo snáď medzi slovenskou mládežou v Levoči šuhaja, čo i menej básnicky nadaného, v jehož duši nebol by našiel Máj ohlas tomuto podobný".[5]

"Polemickú podobu"[6] nadobudol slovenský vzťah k Máchovi zásluhou Ľ. Štúra. Jeho estetické názory, ktoré mali platiť pre slovenskú romantickú poéziu, sú v mnohom ohľade protichodné podobe Mácho-poézie. Štúr sa postavil odmietavo k západnému individualistickému romantizmu a v takejto pozícii ani Máchova poézia nevyhovovala jeho predstavám. Svoje výhrady síce neformuloval na začiatku štyridsiatych rokov vyslovene protimáchovsky, ale ich ostrie svojím zmyslom mieri aj týmto smerom. Napísal: "Naproti tomu u nás Slovákov nikde takých príkladov nemáš, žeby dakto za lásku svet bol opustil..., a preto ani básnik, ktorý takúto lásku básňami predstavuje, nie je slovanský básnik".[7] Svoj

názor na romantizmus západného typu vyslovil i v osobnom liste J. Václavovi Hankovi v r. 1843. Z dlhšej pasáže odcitujeme len najpodstatnejšie časti: "Žel Slovana... nepochází z rozervané, neuspokojené vnitrnosti, ale z trýznené, hubené, zhanobené skutečnosti, čili vůbec světa... Žjal Slovana tkví tedy v objektívnosti... Čím větší jest Slovana žjal, tým větší činnosti jeho, nebo jej on žene k světu, kterému pomoci, jejž ochraniti chce. Chtivost jeho k oběti jest tím větší, čím větší žjal jeho. Žjal jest Slovanu jen podnětí k činu, a že Slovan pravdivě se jen pro pravdy věčné rozžjalí, jest jeho žjal vznešený... on se zřekne lásky,... on zapře rodičů i vše, pakli oběť potřebná... Aj v romantickém světě vidíme metání se z věží, skákání do vod, letení do boje pro nešťastnou lásku atď., nic z toho v slovanském světě nevidíte. Ve všech našich pověstech nenacházíte samovraždy". Uvedené invektívy boli nasmerované i proti Máchovi. Svedčí o tom ďalšia časť listu: "Než Vy již nynější daleko ste od jiných svých bratrů zachváceni! Vámi nehýbá slovanská poesia, kteráž jest čistou slovanskou... Ale ani námi, ať Vám pravdu povím, nehýbá poesia romantická. Máchův Máj má mnoho romanticky pěkného, ale nás docela zůstavuje chladnými, až mlčím o jiných klinkáních".[8]

Ľ. Štúr osobne Máchu nepoznal, ale zrejme veľmi dobre poznal jeho poéziu. Svoj zásadný kritický vzťah k nej zahrnul vo svojich teoretických prácach do širšieho kritického vzťahu k západoeurópskemu romantickému básnictvu, ktorého pravzorom mu bol Byron. K poézii tohto romantika sa obracala väčšina jeho kritických invektív, v ktorých je však nepochybne zahrnutý aj nesúhlas s Máchovým básnickým vzťahom k svetu a k ži-

votu. Štúr si totiž uvedomoval naliehavú potrebu takej umeleckej spisby, ktorá by stála v službách národnej spoločnosti. Išlo mu o literatúru, ktorá by nebola iba prostriedkom na odhaľovanie a zobrazovanie problémov a bolestí ľudského indivíduа, prežívajúceho charakteristický dobový rozpor sna a skutočnosti. Chcel literatúru, ktorá by popri tomto ukazovala i problémy a potreby objektívneho sveta, kde ľudské indivíduum žije, teda problémy a potreby národnej spoločnosti, za ktoré sa mal zobrazovaný jednotlivec nevyhnutne angažovať.

Štúrovo teoretické úsilie a jeho autorita ovplyvňovali myslenie príslušníkov jeho generácie. Títo však jeho názory neprijímali bez výhrad, ako o tom svedčia i vyššie uvedené osobné prejavy vzťahu k Máchovej poézii. Paradoxne sa jej pôsobenie odrazilo i v mladíckej poézii samotného Štúra. On sám totiž napriek výhradám považoval medzi inými českými básnikmi Máchu za "jedinečného tvorivého ducha", ako to vyslovil neskoršie v diele Slovanstvo a svet budúcnosti. Svoj zásadný negatívny vzťah k západnému romantizmu si však zachoval do konca svojho života a odsudzoval jeho napodobňovanie, ako o tom svedčí pasáž z diela O národných povestiach a piesňach plemien slovanských (1853): "Ale nepočúvajúc hlas sveta nášho zaliezajú tam, mnohí ako oslepli, strebú kal ten a prenášajú ho k nám v útvaroch svojich písomných, meravých odtiskoch slovesnosti západnej".[9]

Na tomto pozadí slovenského záujmu o Máchu a jeho poéziu chceme sa teraz aspoň tézovite dotknúť vnútorných kontaktov slovenskej romantickej poézie s Máchovou tvorbou. Ak totiž Mácha tak intenzívne zasiahol slo-

venské myslenie (v zmysle pozitívnom i negatívnom), mal alebo mohol zasiahnuť i vlastný priestor literárnej tvorby. Nepôjde nám o úplný pohľad na slovenskú poéziu, obmedzíme sa len na štyroch vrcholných romantických básnikov: S. Chalupku, A. Sládkoviča, J. Kráľa a J. Bottu.

Je nepochybné, že generačný záujem slovenských romantikov o Máchu bol hlbší a mal širšie rozmery, ako ho možno sledovať v otvorene demonštrovaných prejavoch, ako sme ich uviedli vyššie. Bol to vzťah zložitý, diferencovaný a mal svoje špecifiká i u jednotlivcov, ktorí Máchovo dielo nielen pozitívne oceňovali, ale súčasne i odmietali rešpektujúc pritom nielen Štúrove požiadavky, ale najmä potreby slovenskej národnej spoločnosti. Vychádzame zo stanoviska, že Máchovo dielo si našlo ohlas v slovenskej romantickej poézii. Tento u jednotlivých autorov nadobudol rozličnú podobu, ktorú tu chceme demonštrovať.

O vzťahu Chalupkovej a Máchovej poézii sa v doterajších výskumoch uvažovalo pomerne málo.[10] Chalupkova tvorba sa dáva predovšetkým do súvislosti s ľudovou slovesnou tvorbou. V literárnych začiatkoch mu boli z domácich autorov vzormi J. Hollý a J. Kollár, zo slovanských A. Mickiewicz a zrejme poznal i dobovú produkciu preromantickej a romantickej európskej poézie. Nezachovali sa žiadne prejavy Chalupkovho demonštrovaného vzťahu k Máchovi a jeho poézii. Pozorné porovnanie niektorých Chalupkových a Máchových básní si však vynucuje predpoklad o Chalupkovom priamom kontakte s Máchovým básnickým dielom. Ide napríklad o báseň Smútok a Máchovu báseň Píseň, ktorej odpis sa našiel v Chalupkovom denníku z r. 1833. Š. Krčméry - slovenský lite-

rárny historik z medzivojnového obdobia - si prvý všimol motivickú súvislosť týchto básní. Napísal: "Zhoda je dokonalá v čase, v obsahu, úmysle, zvuku i strofe. Ak ju možno vysvetliť náhodilosťou, predlohou oboch bolo by možné hľadať v poézii poľskej, ku ktorej namierený bol záujem oboch básnikov".[11] Chalupkova a Máchova báseň sú naozaj v mnohom podobné. Chalupka si ju zapísal do denníka približne v tom čase, keď písal svoj Smútok. V obidvoch sa odzrkadľuje rovnaký životný pocit: smútok nad položením vlasti, ktorý vyvoláva žiaľ i u okolitej prírody. Obaja básnici vyslovujú vieru v oslobodenie vlasti. Tieto podobnosti, ktoré mal na mysli i Krčméry, možno rozšíriť i o ďalšie: Máchovu Bílú horu a Sněžku ako geografické symboly českej zeme a Chalupkove Tatry (symbol Slovenska) zastierajú hromové mračná. V obraze ich rozplynutia sa odráža viera obcch básnikov v oslobodenie národa. Ak k uvedeným motivickým podobnostiam pripočítame ešte rytmickú a strofickú zhodu (ide o napodobenie ľudovej piesne), ktorú spomína aj Krčméry, možno tu hovoriť o nepochybnom priamom kontakte Chalupku s Máchovou básňou. Chalupka však nenapodobňoval bezducho. Zvolil si napríklad lyrický spôsob stvárnenia svojho zámeru oproti Máchovmu epickému. Mácha je v porovnaní s Chalupkom ideovo priebojnejší: jeho hrdina chce vlastnou krvou zmyť vinu svojej vlasti, Chalupka nevyužil svoju charakteristickú myšlienku o potrebe sebaobetovania, ktorú si možno osvojil od Mickiewicza.

Uvedený príklad nás inšpiroval k prieskumu ďalších možných súvislostí a môžeme konštatovať, že tieto existujú. Najviacej z nich sa viaže na básne piesňového charakteru. Chalupka však odmietol Máchov individua-

listický skepticizmus, jeho básnický postoj k svetu je napriek motivickému ohlasu niektorých Máchových básní Máchovmu postoju protichodný. Iným zmyslom naplnil Chalupka i známy motív romantickej literatúry: dievčina padá do vody, keď sa dozvie, že svojho milého čaká márne. (Použil ho v básni Križiak a možno si ho osvojil od Máchu.) Chalupka vyslovene zdôraznil, že v prípade jeho hrdinky nejde o samovraždu. Smrť mužského protagonistu tiež na rozdiel od Máchu motivuje objektívne: smrť v službách hrdinskej idey.

Chalupka a Mácha teda reprezentovali svojím dielom dva odlišné typy básnického myslenia a cítenia. Prejavilo sa to i v podobe epického hrdinu: u Chalupku predstavuje tento vždy záujem kolektívu, obvykle kolektívu národa. Porovnávateľný Máchov hrdina si ako človek rieši svoje individuálne problémy. Možno teda v skratke problematiku zhrnúť tak, že napriek zásadnej typologickej odlišnosti Chalupku a Máchu nebola ani Chalupkova tvorba v čase spomínaného slovenského záujmu o Máchu celkom imúnna voči sugestívnej Máchovej poézii. Chalupkove kontakty s Máchovým dielom nadobudli ojedinele povahu vonkajšej motivickej podobnosti, ktorá ostávala typicky chlaupkovská a mala aj iný pôvod ako u Máchu: tkvel vo filozofii Herderovej, v etickom základe folklórnej slovesnosti a v kresťanstve.

O súvislostiach A. Sládkoviča s Máchovou poéziou sa v literárnej vede uvažovalo častejšie. Sládkovič sa považuje za najliterátskejšieho príslušníka svojej generácie. Jeho básnické videnie sa formovalo viac ako u jeho básnických vrstovníkov za účasti dobovej domácej i európskej literatúry. Na začiatku štyridsiatych rokov sa v Bratislave dostal do študentského prostre-

dia, v ktorom sa už zásluhou Štúrovou oficiálne odmietal tzv. byronizmus. Odmietanie byronizmu však mohlo u mladého Sládkoviča vyvolať záujem o tento literárny prúd. Literárna história zaznamenala Sládkovičov záujem o Puškina, Shakespeara a aj o Máchu. Nemáme síce k dispozícii priame doklady o jeho vzťahu k Máchovej poézii. Tvrdíme však na základe porovnania literárneho materiálu, že Mácha zasiahol svojou poéziou aj Sládkovičovo dielo. Bol pre Sládkoviča jedným zo zdrojov, z ktorého čerpal, popri iných zdrojoch. Ako skutočný tvorca vedel všetky literárne podnety pretaviť v sebe do takej podoby, v ktorej nadobudli nový význam.

Mohli by sme uvádzať viaceré príklady motivických súvislostí. Zriekame sa ich a uvedieme jeden negatívny doklad Sládkovičovho záujmu o "máchovský" typ poézie, t. j. jeho polemické odmietnutie životného postoja, ktorý je v nej obsiahnutý. Básne Mládenec, Zúfalec, Smútok, ale i veľká skladba Marína sú vlastne prejavom generačnej polemiky so svetabôľom, individualizmom, titanizmom, subjektivistickou rozorvanosťou a pesimizmom, ktoré sa k nám dostávali aj cez Máchu z byronských prameňov európskeho romantizmu.[12] Sládkovič zrejme pociťoval vnútornú potrebu zaujať verejne stanovisko k ideovým platformám, ktoré protirečili jeho ľudským a básnickým postojom. Jeho básnický hrdina v uvedených básňach napriek neúprosnému doliehaniu charakteristických dobových rozporov, ktoré ho nasmerúvajú k bezvýchodiskovému smútku a zúfalstvu, rozhoduje sa jednoznačne byť užitočnou súčasťou spoločnosti v zmysle generačných požiadaviek, pretože len v činorodosti, v úsilí o dobro iných je jeho hodnota a nesmrteľnosť. Uvedieme aspoň jeden doklad zo Sládkovičovho vrcholného

diela Maríne, v ktorom lyrický hrdina stráca reálny objekt svojej lásky. Obrazne a symbolicky sa mu Marína ako žena mení na Marínu - vílu, teda na bytosť z nereálneho sveta. Marína - víla volá hrdinu - básnika do hlbín romantických vôd Hrona. Jeho rozhodnutie však vyznieva v prospech činorodého života v reálnom svete:

> Víla! ty zostaň tam, v svojom nebi -
> mňa ešte zemské viažu potreby
> a vlasť moja je na zemi.

A toto rozhodnutie možno považovať spolu s inými básnicky demonštrovanými postojmi za polemické i voči postojom Máchovým. Sládkovič viac ako spomenutý S.Chalupka prežíval a preciťoval charakteristické rozpory doby, tie, ktoré nachádzali ohlas v dielach najvýznamnejších európskych romantikov, teda i Máchu. Na hlboké precítenie týchto rozporov predurčila Sládkoviča chudoba, osobné sklamania. Mal dosť osobných dôvodov, aby sa jeho literárne obrazy protikladu medzi snami a skutočnosťou nestali iba pózou, ale aby sa stali podobne ako u Máchu prejavom skutočnej ľudskej tragiky. O to viac sa ako príslušník romantickej generácie, ale aj ako nepoddávajúci sa človek musel zamýšľať nad otázkou: život, alebo smrť? Neraz si túto otázku vo svojich veršoch dáva nahlas, ale rovnako nahlas a dôrazne si na ňu odpovedá a svoju odpoveď v prospech života i zdôvodňuje. Sú teda v jeho poézii podobnosti s Máchom i Byronom, ale je v nej i veľa polemiky s prepiatym máchovsko-byronským individualizmom a pesimizmom. Polemizujúc s nimi presviedča seba a potom i druhých, že iba v pozitívnom vzťahu jednotlivca k svetu, spoločnosti je

zmysel jeho života. V tom je jedno zo špecifík jeho poézie a súčasne i špecifikum jeho vzťahu k cudzím literárnym vzorom a podnetom.

Meno ďalšieho slovenského romantika J. Bottu sa v súvislosti s Máchom spomína najčastejšie. Básnicky sa formoval v levočskom študentskom prostredí, a tak i na neho možno vzťahovať citované slová P. Dobšinského. Tematické a motivické súvislosti Smrti Jánošíkovej s Máchovým Májom dali v minulosti podnet na vyslovenie negativistických súdov o jeho umeleckej neoriginálnosti. Zabúdalo sa pritom na to, že zbojnícka či lúpežnícka tematika bola v romantizme obľúbená všeobecne, že európska romantická literatúra je priam preplnená väzňami, zbojníkmi a zajatcami. Ani Máj teda v tomto ohľade nebol celkom originálny. Faktom ale ostáva, že Botto vo svojej Smrti Jánošíkovej evidentne využil podnety, ktoré mu sprostredkoval Máchov Máj: v oboch dielach ide o zobrazenie väzňa, bývalého zbojníka v poslednú noc pred popravou a v čase popravy. Treba však zdôrazniť, že výsledok, ktorý sa u Bottu stvárnením témy dosiahol, je diametrálne odlišný. V Smrti Jánošíkovej je v porovnaní s Májom mnoho výrazných a podstatných rozdielov. Uvedieme jeden, ktorý však považujeme za najvýznamnejší. Je to odlišné ponímanie romantického hrdinu. Obraz Viléma využil Mácha na stvárnenie pocitov človeka svojej doby. Jeho hrdina je nie zviazaný s nejakým konkrétnym ľudským osudom, ktorý by mal svoju predlohu v reálnej skutočnosti. Je symbolom človeka a jeho údelu, ako o ňom napísal K. Krajčí.[13] Botto svojho Jánošíka na rozdiel od Máchu stvárnil podľa podoby konkrétneho historického človeka a jeho modifikácie v ľudovej tradícii. Je tiež symbolom, ale nie obnaženého všeobecnej-

šieho ľudského údelu, ale symbolom ideí, ktoré sa od začiatku 18. storočia spájali s jeho menom ako profeudálny sociálny protest a v období národného obrodenia sa zaktualizovali i v zmysle nacionálnom. Bottov Jánošík je protikladom Máchovho symbolu človeka. Je alegorizovaným reprezentantom myšlienkového obsahu doby a osobitne básnikovej generácie. Ciele, ktoré mal v literatúre plniť, si vyžadovali, aby aj v krajnej životnej situácii ostal na rozdiel od Máchovho Viléma vnútorne vyrovnaným človekom s úsmevom na tvári pretože je presvedčený o zmysluplnosti vlastnej približujúcej sa smrti. Podobné tematické a motivické prvky nadobudli v inej štruktúre javov opačný "výsledný efekt".[14] Botto svoj básnický symbol myšlienkového programu vlastnej generácie ani nemohol nechať celkom umrieť, a to i napriek téme (smrť). Ovenčil ho gloriolou nesmrteľnosti (Jánošík žije v posmrtnom svete, dokonca sa žení s kráľovnou víl), a tak tragika diela nakoniec vyznieva optimisticky v zmysle generačnej viery vo víťazstvo pravdy, čiže ideálov básnika a jeho národa.

V prípade najvýraznejšieho slovenského básnického romantika J. Kráľa sa neraz ponúkali literárnej vede možnosti konfrontácie okrem iných aj s Máchom. Ako výrazná osobnosť Kráľ prejavoval nechuť k závislosti, a to v živote i v literatúre. Aj preto hľadanie textových zhôd a podobností s inými básnikmi neprinieslo efektívnejší úspech. V prípade niekoľkých motivických jednotlivostí nejde u Kráľa o priamy máchovský ohlas, ale o súzvuk vyvolaný dobovou obľúbenosťou istých prvkov, ktoré tvorili spoločné európske romantické vlastníctvo. Z neho čerpali nezávisle na sebe Mácha i Kráľ.

Problematika vzťahu básnického diela J. Kráľa a K. H. Máchu je široká a zložitejšia, aby ju bolo možné tu obsiahnuť. Všeobecne sa Kráľovi priznáva nezávislosť na literárnych vzoroch a jedinečnosť jeho umeleckej individuality. V poézii bol predovšetkým sám sebou. Neznamená to však, že v ňom vôbec nerezonujú literárne vzory "tvorcov svetového romantizmu". Rezonujú však "kongeniálne", ako o tom píše P. Vongrej.[15] Chceme sa zaoberať iba porovnaním podoby básnického človeka - väzňa v Máchovom Máji a v Kráľovej básni Šahy, a tak dotvrdiť spomenuté ozveny svetových romantikov u Kráľa i u Máchu konkrétnymi jednotlivosťami. Obaja básnici boli deťmi onej prevratnej doby, ktorej rozpory priam stravovali cítiacich a citlivých ľudí fyzicky i duševne. Boli spútaní dobou, pripútaní k nej, chceli sa oslobodiť, odpútať, utiecť, vzniesť sa, lebo nenávideli prízemnosť, ale súčasne a rovnako intenzívne milovali zem. Takéto a ešte mnohé ďalšie súvislosti by bolo možné hľadať a nachádzať u všetkých veľkých, čo tvorili fascinujúci prúd európskej romantickej poézie. Musí byť teda Máchova a Kráľova básnická predstava človeka v mnohom podobná. Musí byť však tiež i odlišná, pretože ju vytvorili dve odlišné ľudské a umelecké individuality.

Jedným z porovnávateľných znakov Kráľovej a Máchovej básnickej predstavy človeka je jeho nespokojnosť so svetom, buričstvo, prestupovanie zákonov a spoločenská vydedenosť. Tieto vlastnosti človeka v romantickej literatúre ústili často do podoby väzňa. Väzenský motív využili obaja básnici. Kráľ napríklad v básni Šahy a Mácha v Máji. Svojho väzenského hrdinu J. Kráľ nezačlenil do toku súvislého rozprávania. Jeho báseň má len

obrysovité epické pozadie, v ktorom sa uskutočňujú dumy a myšlienky hrdinu. Ten sa navonok prejavuje iba tým, že "zamyslený na lavici sedí" a že práve "Vyprázdnil fajku a položil na miesto". Z poslednej najvýpravnejšej časti básne ešte vyplýva, že "Rok prešiel od našej povesti začiatku" a že zobrazený šuhaj "divnými cestami je oslobodený".

Kráľova báseň je teda v podstate lyrickým vyznaním šuhaja spomínajúceho a opäť v duchu prežívajúceho revolučnú jar r. 1848. Hrdina má podobu nanajvýš konkrétnu. Básnik ju vytvoril z konkrétneho osobného zážitku. Dostal sa do väzenia, lebo chcel "svojej myšlienke dať telo", teda premeniť ju na skutočnosť, keď "zore splameneli občianskej slobody". Kráľ teda kreslí konkrétneho človeka i vtedy, keď mu v súlade s romantickými zvyklosťami dal podobu väzňa. Aj jeho táto podoba umožňovala stvárniť rozpor medzi túžbou a životom, ktorého znakmi sú sebectvo, predsudky, otroctvo, nedostatok ducha, citu atď. V Kráľovom hodnotení sveta je istá súvislosť s podobným hodnotením u Máchu. Rozdiel vidíme v tom, že mierou odporu voči svetu u Máchovho básnického človeka je on sám. Svet je zlý, lebo zapríčinil terajší stav hrdinu. Ináč je svet krásny. Kráľov básnický spor so svetom má odlišné dimenzie. Jeho nepriateľský svet je v protikladnom vzťahu k širšiemu, spoločenskému ideálu. Myslenie a cítenie Kráľovho šuhaja je súčasťou myslenia a cítenia spoločenského, občianského. Básnický človek tu stelesňuje okrem osobného i ľudový revolučný konflikt s dobovým svetom: "rozbroje vypukli práve na doline. /Ľud z okolných dedín dovedna sa zháňa,/ náš šuhaj vykvitol na čele povstania". Podobnosť básnických protagonistov

je teda v ich životnej situácii, celkový obraz človeka je celkom odlišný. Mácha sa sústredil na jeho vnútro, cieľom sa mu stal precízny obraz psychického stavu väzňa, ktorý sa priblížil na dosah smrti. Kráľov protagonista je zacielený na vonkajší svet. Do väzenia sa dostal za nadosobne motivovaný čin, za otvorenú politickú revoltu.

Osobnosť, a najmä poézia K. Hynka Máchu v slovenskom literárnom prostredí pôsobili najsilnejšie na generáciu, ktorú tradične nazývame štúrovskou. Viacero jej príslušníkov priznávalo otvorene mocný účinok Máchových básní a vyjadrilo obdiv ich tvorcovi. Oficiálnej ideovej orientácii slovenských romantikov však nevyhovoval máchovský básnický postoj k svetu. V básnickej tvorbe sa jednotliví slovenskí romantici vyrovnávali s máchovskými básnickými podnetmi tak, že týmto dávali svojský význam v zmysle vlastného generačného programu a tiež v zmysle svojich individuálnych predstáv o svete. Mácha na slovenských básnikov nepochybne pôsobil, nie však ako model. Jeho poézia bola súčasťou všeobecnejšieho pozadia, ktoré sa skladalo z viacerých súčastí. Slovenská poézia vyrástla, obrazne povedané, zo zeme, na ktorej od stáročí žil ľud, ktorý sa práve začínal formovať na národ. Ak mu v tomto procese mala pomôcť i literatúra, musela rešpektovať špecifické podmienky jeho vlastného života. V záujme priblíženia sa k nemu rozhodla sa využiť naširoko podnety, ktoré jej poskytovalo myslenie ľudu stelesnené v umeleckých prejavoch jeho vlastnej slovesnej tvorby - v ľudovej slovesnosti.

Poznámky

1/ Hronka, roč. I. zv. 3., s. 93.

2/ Květy IV. 1837. Příloha č. 18.

3/ Porovnaj na s. 153-154.

4/ Slovenskje pohladi na vedi umeňja a literatúru, ďjel I. svazok 2. 1847, s. 75.

5/ Básne Jána Čajaka. Martin 1875, s. 114.

6/ Pišút, M.: Karel Hynek Mácha a Slovensko. Elán VI. 1935-36, č. 8.

7/ Prednášky o poézii slovanskej. Orol VI. 1875, s.141.

8/ Listy Ľudovíta Štúra I. Bratislava 1954, s. 350-351.

9/ In: Dielo v piatich zväzkoch, zv. III. Bratislava 1955, s. 38.

10/ Na túto tému sme predniesli príspevok na konferencii o živote a diele S. Chalupku, ktorá sa konala 4.-5. mája 1983. Pozri in: Šamo Chalupka 1812-1883. LaHM v Banskej Bystrici 1983.

11/ Krčméry Š.: Chalupkov prelom ako východisko novej slovenskej literatúry. In: Výber z diela V. Bratislava 1957, s. 324.

12/ Porovnaj Pišút M.: A. Sládkovič I. In: Romantizmus v slovenskej literatúre. Bratislava 1974, s.412.

13/ Symbol kata a odsouzence v díle Karla Hynka Máchy. In: Česká literatura a kulturní proudy evropské. Praha 1975, s. 152.

14/ Otruba M.: Karol Kuzmány a přijetí Máchy v české a slovenské literatuře. In: Karol Kuzmány. Martin 1967.

15/ Básnik Janko Kráľ. In: Búrkam divým v ústrety. Bratislava 1982, s. 92.

Slovanský jazykový atlas

Anton Habovštiak

Vzájomná príbuznosť slovanských jazykov a zároveň aj ich viac či menej výrazná diferenciácia tak vnútri jednotlivých národných útvarov, ako aj ich členitosť z celoslovanského aspektu, podnecovala už dávnejšie túžby viacerých slavistov skúmať a spracovať slovanské nárečia metódami jazykového zemepisu. Výsledkom takýchto snáh mal byť Slovanský jazykový atlas ako kolektívne dielo niekoľkých slavistických pracovísk, ktorých konečným cieľom by bolo na základe jednotnej a jednorazovej akcie zachytiť, a potom aj kartograficky spracovať nárečovú diferenciáciu všetkých slovanských jazykov. Novota i zložitosť takejto úlohy, ktorá nemala paralelu v dejinách lingvistickej geografie, postavila slavistiku pred celý rad teoretických a metodologických otázok; iba ich vhodné vyriešenie mohlo v konečnom dôsledku zabezpečiť úspech náročného podujatia.

Návrh zozbierať materiál zo slovanských nárečí i spracúvať ho kartografickými postupmi, sa napokon podaril, o čom nás presviedča aj nedávno vydaný fonetický zväzok atlasu s názvom Obščeslavianskij lingvisti-

českij atlas (Serija fonetiko-gramatičeskaja. Vypusk 1. Reflexy ě. Beograd 1988, 160 s.). Zväzok ako jeden z foneticko-gramatickej série zredigovala a do tlače pripravila juhoslovanská redakčná skupina pod vedením prof. Božidara Vidoeského a prof. Pavle Ivića. Koncom roka 1988 vyšiel aj ďalší zväzok tohto atlasu pod názvom Obščeslavianskij lingvističeskij atlas (Serija leksiko-slovoobrazovateľnaja. Vypusk 1 - Životnyj mir, Moskva 1988, 192 s.). Tento lexikálno-slovotvorný zväzok atlasu redakčne pripravila a zabezpečila jeho vydanie moskovská pracovná skupina pod vedením prof. Rubena I. Avanesova.

Prv však ako by sme poukázali na niektoré pracovné postupy súvisiace s týmto atlasom, uvedieme niekoľko poznámok, ktoré sa vzťahujú na genézu tohto zaujímavého projektu.

S myšlienkou zostaviť Slovanský jazykový atlas sa slavistická verejnosť stretla ešte v r. 1929 na I. slavistickom zjazde v Prahe, na ktorom francúzski jazykovedci A. Meillet a L. Tesnière predniesli prvý návrh na realizáciu takéhoto podujatia. Vtedajšia politická situácia však nebola vhodná na započatie náročného kolektívneho programu. A tak sa stalo, že sa členovia prípravnej komisie dokonca aj vzdali svojej funkcie, a to v r. 1934 na II. slavistickom kongrese v Krakove. V r. 1939 na III. zjazde slavistov sa predsa prijal aspoň návrh, aby sa na jednotlivých slavistických pracoviskách koordinovala práca pri zakladaní a usporadúvaní lexikálnych archívov. Pre vojnové pomery sa IV. slavistický zjazd nekonal. Návrh pristúpiť k spoločnej práci sa znova vynoril v čase po druhej svetovej vojne,

najmä však v priebehu slavistického zjazdu, ktorý sa konal r. 1958 v Moskve. Na tomto kongrese sa už prijal návrh, aby sa neodkladne pristúpilo k prácam na Slovanskom jazykovom atlase, využijúc čo možno v najširšom rozsahu možnosti medzinárodnej spolupráce. O prípravnú fázu prác v tomto období sa zaslúžili najmä sovietski a poľskí lingvisti, no z organizačného a pracovného aspektu sa pričinili o pozitívne výsledky aj jazykovedci z ČSSR.

Neskôr prípravné práce na Slovanskom jazykovom atlase začala usmerňovať osobitná komisia ustanovená pri Medzinárodnom komitéte slavistov. Pre jeho prípravu bolo potrebné vykonať niekoľko základných úloh, medzi ktoré patrilo najmä vypracovanie koncepcie atlasu. Dôležité bolo aj určiť jeho cieľ a nakoniec pripraviť jednotný dotazník do takej podoby, aby sa pomocou neho mohol získavať jazykový materiál zo všetkých miest, na ktorých sa vyskytujú slovanské dialekty.

Dotazník pre tento cieľ pripravili členovia komisie zloženej zo zástupcov národných komisií pod vedením R. I. Avanesova. Po viacerých úpravách a redakciách zaradilo sa do neho napokon 3500 otázok na fonetické, prozodické, morfologické, syntaktické, slovotvorné a lexikálne zvláštnosti všetkých slovanských jazykov. Po konečnej redakcii v Dušnikách r. 1964 (Poľsko) dotazník vyšiel po rusky (Moskva 1965); ale ilustračné doklady potrebné na bližšie vysvetlenie významov jednotlivých slov sa uvádzali v troch jazykoch: v srbochorvátčine, poľštine a ruštine, t.j. v jazykoch príznačných pre južnoslovanský, západoslovanský a východoslovanský jazykový areál. Elaborát má tri sa-

mostatné diely. Jeden z nich, ktorý je jeho jadrom, bol zostavený podľa tematických okruhov a je určený najmä pre terénne práce.

Pomocou tohto jednotného dotazníka sa vykonával od r. 1965 systematický výskum nárečí od najsevernejších oblastí ruského jazyka až po najjužnejšiu hranicu slovanských dialektov na Balkáne, t.j. na celom území ZSSR (európska časť), v Poľsku, ČSSR, Juhoslávii a Bulharsku. Z neslovanského územia sa zaradili do siete bodov aj tzv. punkty z Maďarska, Rumunska, NDR, Rakúska a Grécka. Sú to krajiny, v ktorých sa vyskytujú slovanské jazykové enklávy na viacerých miestach.

Hneď od začiatku všetky úlohy organizačne zabezpečovala osobitná Komisia pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitéte slavistov. Predsedom tejto komisie sa stal R. I. Avanesov, po jeho smrti v r. 1982 prevzal túto úlohu prof. V. V. Ivanov. Členmi komisie už od počiatku pracovných úloh sa stali zástupcovia všetkých slovanských i neslovanských krajín, ktoré participovali na prijatom programe. Plánované úlohy sa hneď od začiatku aj realizovali, a tak na VI. slavistickom zjazde vo Varšave r. 1973 predseda tejto komisie mohol konštatovať, že sa podstatná časť základných úloh už vykonala, a že dosiahnuté výsledky sú viac ako uspokojivé. Výskum slovanských nárečí - ako jedna z najdôležitejších úloh - sa uskutočnil v 853 bodoch (punktoch) rozložených tak, aby sa získal obraz o členení najvýraznejších nárečových skupín jednotlivých slovanských jazykov.

Dialektologické výskumy sa vykonávali aj na území Slovenska, a to v 26 vybraných bodoch reprezentujúcich

isté nárečové oblasti s najvýraznejšími charakteristickými znakmi.

Na všetkých miestach sa dotazník vypĺňoval metódou priameho výskumu. Všeobecne o ňom možno konštatovať, že bol náročný nielen z odborného, ale aj kvantitatívneho (pracovného) aspektu, a práve preto sa dal úspešne splniť iba za predpokladu, že explorátor strávil dlhší čas v teréne a že sa s charakterom skúmaného nárečia zoznámil už pred započatím exploratorských úloh.

Po získaní materiálu z väčšiny lokalít zaradených do siete bodov pristúpilo sa k jeho kartografickému spracovaniu. Už po čiastočnom rozbore zozbieraných záznamov sa ukázalo, že nárečové údaje zo skúmaných jazykových areálov podávajú pomerne spoľahlivý obraz o základnom členení viacerých hláskoslovných, morfologických lexikálnych a syntaktických zvláštností v slovanských jazykoch. Zároveň sa nadobudli aj poznatky o diferenciácii viacerých javov, ktoré dovtedy v takejto podobe z jednotlivých makroareálov neboli známe.

Pre úspešné zvládnutie ďalších úloh (najmä koncepčných), *s ktorými súvisela analýza získaného materiálu* a vyhotovenie kartografických elaborátov, sa utvorila z členov národných komisií tzv. pracovná skupina, ktorá sa spoločne s členmi redakčného kolégia stretávala na pravidelných zasadnutiach raz do roka v Moskve (zvyčajne v zimnom období) a raz aj v jednom zo štátov, ktoré na základe uzatvorených zmlúv medzi jednotlivými pracoviskami participujú na tomto podujatí.

Aj kartografické práce majú od ich začiatku kolektívny charakter, t.j. zúčastňujú sa na nich predstavitelia jednotlivých slavistických pracovísk. Na za-

sadnutiach sa pracuje v troch sekciách, a to v sekcii 1. foneticko-morfologickej, 2. lexikálno-slovotvornej a 3. transkripčno-morfonologickej. Súčasne s kartografickým spracúvaním fonetických, morfologických a lexikálno-sémantických osobitností, vyhotovujú sa k jednotlivým elaborátom príslušné komentáre. V nich sa uvádza materiál, ktorý sa nezaznamenáva na mape. Sú to napr. názvy známe v slovanských jazykoch iba jednotlivo alebo aj fonetické a slovotvorné nepravidelnosti zaznamenané skôr sporadicky ako na súvislej oblasti. V niektorých prípadoch sa podáva aj výklad názvov vhodný resp. potrebný na ľahšie pochopenie kartografického postupu.

V priebehu spracúvaných úloh dôležité práce vykonáva aj transkripčno-morfonologická sekcia, ktorej úlohou je pripravovať rozbor nárečového materiálu zo všetkých slovanských jazykov. Výsledky prác tejto sekcie sa zúžitkúvajú pri mapovacích prácach. Analýza materiálu pre tento cieľ sa uskutočňuje na základe údajov, ktoré podľa pokynov členov redakcie poskytujú v podobe tzv. indexov jednotlivé národné komisie. Všetky záznamy sa uvádzajú v jednotnej transkripcii podľa zásad stanovených pred započatím explorátorských úloh v teréne.

Niektoré výsledky realizácie projektu Slovanského jazykového atlasu sa publikovali už v ukážkovej práci Obščeslavianskij lingvističeskij atlas (Materiály - issledovanija, Moskva 1974). Jej vydanie signalizovalo slavistickej verejnosti, že práce na významnom jazykovednom diele sú už v pokročilom štádiu a že sa čoskoro budú publikovať aj ďalšie výsledky tohto kolektívneho

a z medzinárodného aspektu dôležitého projektu. Z obsahového hľadiska bola publikácia prvou názornou ukážkou tak mapovej ako aj komentárovej časti Slovanského jazykového atlasu.

Slavistická verejnosť dostala koncom roku 1978 do rúk už aj úvodný zväzok, a to ako súčasť súboru budúcich prác, ktoré mali v nasledujúcich rokoch postupne vychádzať v pravidelných intervaloch. Jadrom tohto zväzku sú najmä zásady transkripcie prijaté kvôli jednotným zápisom v teréne a zoznam lokalít so stručnou charakteristikou bodov, v ktorých sa vykonával výskum.

Rytmus práce sa však v nasledujúcich rokoch spomaľoval. Jednou z retardačných príčin bola najmä neúčasť bulharskej skupiny na tomto projekte, ktorá od r. 1982 prestala spolupracovať na programovaných úlohách i na vydávaní jednotlivých zväzkov. Práce na pripravovanom projekte však neustali ani potom, o čom nás najlepšie presviedčajú spomenuté dva zväzky atlasu (fonetico-gramatický a lexikálno-slovotvorný diel), ktoré vyšli v minulom roku a ktoré boli aj súčasťou vystavovaných publikácií na X. slavistickom kongrese v roku 1988 v Sofii. Tieto výsledky sa však dosiahli iba po dlhšom pracovnom úsilí a po prekonaní viacerých prekážok, s ktorými sa stretali pracoviská zúčastnené na tejto úlohe.

Cesta ku zobrazeniu skúmaných otázok na mapy a ku konečnému spracovaniu materiálu v podobe atlasu nebola totiž jednoduchá ani po získaní potrebného materiálu. Výskum ukázal, že nárečová členitosť v slovanských jazykoch v niektorých prípadoch je taká výrazná, že sa kartograficky nedá dobre spracovať. Veľká diferenciácia

sa zistila vo všetkých oblastiach jednotlivých jazykov, napr. aj v oblasti hláskoslovia a tvaroslovia. Táto členitosť bola v mnohých prípadoch taká značná, že sa pri jej spracúvaní muselo pristúpiť k zjednodušeniu fonetických zápisov. Iba tak sa dosiahla potom primeraná čitateľnosť mapy. A práve preto sa vo fonetickom zväzku nepodáva ani obraz o fonetickej, ale o fonologickej členitosti skúmanej hlásky. Tak napr. pri skúmaní stavu za psl. ě v slove m(ě)sto (vo význame "locus") sa zistilo 22 základných znení (tzv. monoftongov i diftongov). Skutočný počet znení v slovanských nárečiach je však podstatne väčší, preto bolo potrebné pre kartografické ciele túto členitosť zjednodušiť. Presné záznamy z jednotlivých jazykov sa uvádzajú v indexoch, ktoré sú súčasťou každej mapy; na viaceré zvláštnosti sa upozorňuje aj v príslušných komentároch k mapám.

Jazykový stav na území jednotlivých areálov sa zaznamenáva pomocou geometrických znakov (symbolov). S cieľom umožniť čo najviac vzájomné porovnávanie zobrazovaných javov zvolili sa pre všetky mapované zvláštnosti jednotné znaky. Nárečová diferenciácia sa vo viacerých prípadoch zobrazuje aj plošne, napr. na mape č. 37 sa tzv. šrafovaním vymedzuje areál ustáleného prízvuku v poľštine, češtine, slovenčine a v časti macedónskych nárečí (OLA I, 1988, s. 91).

Niektoré zvláštnosti rozšírené na súvislých, ale menších oblastiach sa ohraničujú aj pomocou izoglos. Napr. na mape č. 22 (*město) sa izoglosou vymedzuje areál znenia mjesto/mnesto, t.j. oblasť charakteristická pre české nárečia (OLA I, 1988, s. 61). Vo viacerých prípadoch možno na mapách sledovať zvláštnosti príznač-

né iba pre niektoré jazyky. Napr. na mape č. 12 (*dědo) sa vymedzuje výslovnosť typu džat/džot príznačná iba pre poľštinu (OLA I, 1988, s. 41), alebo na mape č. 9 (*sněg) sa kartograficky zobrazuje znenie sňah známe iba v nárečiach na Slovensku (OLA 1988, s. 35). Na mape č. 59 sa ohraničuje výslovnosť typu vňac (*věn‿c‿) charakteristickú pre bieloruské nárečia (OLA L, 1988, s. 135).

Osobitne pozoruhodné sú mapy z okruhu slovnej zásoby, v ktorých sa kladie dôraz na lexikálno-sémantickú diferenciáciu, zároveň sa však spracúva aj slovotvorná problematika. A tak sa v kartografických eleborátoch stretávame s tromi druhmi máp, a to s mapami, ktoré majú 1. lexikálny, 2. slovotvorný a 3. lexikálno-slovotvorný charakter.

Spracovaný materiál ukazuje, že v niektorých prípadoch je lexikálno-slovotvorná členitosť iba minimálna, napr. pri názve škorca (zoolog. Sturnus vulgaris). Výskumom sa zistilo, že sa na slovanskom území používa deväť základných podôb, z ktorých sú najrozšírenejšie názvy odvodené od koreňa skvor- (porov. sloven. škorec, luž. škórc, rus. skvorec, slovin. škorec, srb.chorv. čvorak) a od koreňa, ktorý možno spájať so slovom špak (porov. čes. špaček, poľ. szpak, bielorus, spak, ukr. špak; porov. OLA II, 1988, s. 78, 79, 127).

Vo väčšine prípadov je však nárečová členitosť veľmi značná. Tak napr. dlhý červenkavý červ žijúci v pôde a známy v slovenskom spisovnom jazyku ako dážďovka (zoolog. Lumbricus) má v slovanských nárečiach až 40 rozmanitých názvov a podôb. V spisovných jazykoch je táto diferenciácia menej výrazná (porov. slovin.

deževnik, srb.chorv. glista, mac. prvec, čes. žížala i dešťovka, luž. deščilova waka, poľ. dźdźownica, bielorus. daždžavy čarvak, ukr. chrobak, rus. doždevoj červ; porov. OLA II, 1988, s. 96, 97, 129). Pri mnohých názvoch je nárečová členitosť ešte väčšia. Napr. pri názve žubrienky "larva obojživelníkov (najmä žiab)" sa získalo až 55 lexikálnych a slovotvorných variantov, ale pri názve, ktorým sa pomenúva "vodný hmyz s blanitými krídlami", t.j. vážka (zoolog. Libelulla) sa kartograficky spracúva až 79 podôb (OLA II, 1988, s. 118, 119).

Príčiny veľkej diferenciácie názvov sú rozmanité; ich analýzou a výkladom sa zvyčajne jednotliví autori zaoberajú v osobitných štúdiách a monografiách. Zároveň so spracovaním slovnej zásoby sa pri vyhotovovaní kartografických elaborátov venuje pozornosť aj nárečovej diferenciácii zo slovotvorného aspektu. Mapy so slovotvornou problematikou sú dôležitou súčasťou tých dielov atlasu, ktoré kartograficky spracúvajú slovnú zásobu. Aj slovotvorná členitosť môže byť veľmi zreteľná. Pri štúdiu slovanských jazykov má osobitný význam, o čom svedčia kompaktné a vzájomne porovnávateľné areály. S výraznou slovotvornou členitosťou sa stretávame už aj v jednotlivých spisovných jazykoch, napr. pri názve lastovička (porov. slovin. lastovka, srb.chorv. lasta, lastavica, čes. vlaštovka, luž. jaskolicka/lastojčka, poľ. jaskółka, bielorus. lastaŭka, ukr. lastivka, rus. lastočka). Slovotvorná diferenciácia je v nárečiach slovanských jazykov neraz podstatne výraznejšia ako v iných oblastiach jazyka, vo viacerých prípadoch ju charakterizuje často až nápadná pestrosť (porov. OLA II, 1988, s. 72, 73, 127).

V súvislosti s prácami na Slovanskom jazykovom atlase možno napokon spomenúť, že pre slavistiku sa stalo dôležitým aj vydávanie zborníkov, v ktorých sa od r. 1969 publikovali viaceré príspevky o teoretických i praktických otázkach z oblasti lingvisticko-geografickej problematiky. Významnými prácami z oblasti slavistiky sú aj tzv. fonetické opisy jednotlivých jazykov vydané ako samostatné monografie v Poľsku, Nemeckej demokratickej republike a v Juhoslávii. Významné sú aj početné štúdie a príspevky spracované na základe nového a jednotnou metódou získaného materiálu a publikovaného v niekoľkých jazykoch. Ale naďalej ako hlavná úloha ostáva vydanie ďalších foneticko-gramatických a lexikálno-slovotvorných dielov tohto atlasu, t.j. publikovanie čiastkových výsledkov dlhodobej spolupráce medzinárodného slavistického projektu komplexného lingivisticko-geografického (atlasového) spracovania fonetickej, morfologickej, lexikálnej a syntaktickej diferenciácie nárečí jednotlivých slovanských jazykov. Možno ešte uviesť, že nasledujúce zväzky zredigujú a pripravia do tlače dialektologické pracoviská v Poľsku, Juhoslávii, ZSSR a napokon aj v ČSSR.

Význam Slovanského jazykového atlasu - po vydaní úvodného ukážkového zväzku (1978) a po vyjdení foneticko-gramatického a lexikálno-slovotvorného dielu (1988) - by bolo predčasné osobitne vyzdvihovať. Predsa však aj napriek tomu, že sa dosiaľ spracovala iba nepatrná časť získaného materiálu, aj tieto práce už prispievajú k tomu, že sa slovanská historická a konfrontačná komparatistika môže oprieť už nielen o jednotlivé spisovné jazyka, ale aj o lingvisticko-geografickú diferenciáciu nárečí slovanských jazykov.

Poznatky o nárečovej členitosti získané na základe nového materiálu z celého slovanského územia a na základe jednotného dotazníka stávajú sa dôležitým prameňom pre poznanie dejín slovanských jazykov a zároveň aj kultúry jednotlivých národov. Aj v publikáciách, v ktorých sa sprístupnil materiál zozbieraný pre tento cieľ, je už dostatok dokladov na zvláštnosti slovanských nárečí (i na osobitosti slovenčiny v slovanskom kontexte), na štúdium vzájomných vzťahov, no zároveň aj doklady o ich celistvosti vyplývajúcej z niekdajšej praslovanskej jednoty.

Literatúra

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Serija foneti-ko-grammatičeskaja. Vypusk 1. Reflexy *e. Red. B. Vidoeski a P. Ivic et al., Belgrad 1988, 160 s. (OLA I, 1988).

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Serija lexi-ko-slovoobrazovateľnaja. Vypusk.1. Životnyj mir. Red. R. I. Avanesov et al. Moskva, Nauka 1988, 192 s. (OLA II, 1988).

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija. Red. R. I. Avanesov et al. Moskva, Nauka 1974, 108 s.

Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Vstupiteľnyj vypusk. Moskva, Nauka 1978, 256 s.

Voprosnik obščeslavianskogo lingvističeskogo atlasa, Moskva, Nauka 1965, 272 s.

Z problematiky slovenskej a maďarskej frazeológie

Katarína Habovštiaková

"Vtáka poznáš po perí, človeka po reči", hovorí ľudová múdrosť. A je to pravda. Veď podľa reči poznáš človeka rozvážneho, čo si dáva pozor na jazyk, každé slovo odváži a drží sa obrazne vyslovenej rady "Cez sito na koryto" a či vlastne rady "Najprv rozváž, potom hovor", ale aj človeka nerozvážneho, čo si nedáva pozor na jazyk, ktorý povie čo mu slina na jazyk prinesie...

Podľa reči však zistíš aj to, v akom rozsahu ovláda hovoriaci materinský či cudzí jazyk a jeho vzácne lexikálne a štylistické hodnoty zakódované v jeho frazeológii. Veď práve vo frazeológii, ktorá je prejavom dlhodobej ľudskej skúsenosti, poznania a ľudovej múdrosti, sa výstižne manifestuje sila slova a ustáleného obrazného vyjadrovania, ktoré slúži na to, aby sa bez zdĺhavého vysvetľovania, stručne a výstižne, účinne a neraz i poeticky nadnesene alebo aj trochu ironicky a uštipačne vyslovilo pozorovanie a hodnotenie o svete okolo nás.

Je zaiste pozoruhodné, že pri hodnotení mimojazykovej skutočnosti pomocou frazeologických zvratov vychádzajúcich zo všeľudských skúseností býva neraz v rozličných jazykoch odlišný obrazný základ (Čermák, F. - Hronek, J. - Macheč, J. a kol., 1983).

Na ilustráciu uveďme niekoľko príkladov z okruhu ustálených prirovnaní. Ak hodnotí Slovák nápadnú podobnosť (napr. súrodencov alebo blížencov) konštatuje, že sa podobajú priam ako vajce vajcu, ale Rus alebo Francúz, že sa podobajú ako dve kvapky vody. A Angličan zasa ako dva hrášky v struku. Ale Nemci - takisto ako Slováci a Česi - zobrazujú výraznú podobnosť dvoch osôb či vecí prirovnaním podobnosti vajca vajcu.

Takéto a mnohé iné obrazné prirovnania sú v jednotlivých jazykoch pevne ustálené, frazeologizované. Bolo by chybou, keby sa doslovne prekladali z jedného jazyka do druhého. Každý jazyk má svoje špecifické frazeologizmy, tzv. idiomy. Napríklad ak sa niekto do niečoho vôbec nerozumie, Slovák a Čech povie, že rozumie sa tomu ako koza petržlenu, ale Maďar ako sliepka abecede a Nemec zas ako kohút znášaniu vajec alebo krava nedeli. Svojrázne sa vyjadruje aj Rus, keď hodnotí, že sa niekto v tom vyzná ako sviňa v pomarančoch. Na druhej strane však mnoho ustálených prirovnaní má vo viacerých jazykoch tú istú obraznú motiváciu. Napríklad ustálené frazeologizované prirovnanie "je hladný ako vlk" nie je len v slovenčine a v češtine, ale aj v nemčine, maďarčine, v angličtine, vo francúzštine a v iných jazykoch. O netrpezlivých, nervóznych ľuďoch sa hovorí, že sedia ako na ihlách, a to nielen po slovensky a po česky, ale aj po maďarsky, po rusky

a po nemecky; v nemčine a vo francúzštine, že sedia ako na horúcich uhlíkoch. No dievka či žena súca ako do koča i do voza je v poľštine "do tańcza i do ružiańca" a v srbochorvátčine "u vodu i u vatru".

Pre takéto a podobné rozdiely medzi frazeologizmami v jednotlivých jazykoch hodnotí sa obrazné frazeologické vyjadrovanie ako čosi špecificky národné. Takéto v jednotlivých jazykoch odlišné frazeologizmy sa nazývajú idiomy.

Idiomatické frazémy v najužšom zmysle slova (jedinečné, nepreložiteľné) zachytávajú najmä osobitné historické, sociálne, kultúrne, etnické a iné osobitosti príslušníkov jedného jazykového spoločenstva. Často sa v nich vyskytujú domáce reálie a miestne a osobné mená (porov. napr. fajčí ako Turek; raz za uhorský (za turecký) rok; vziať svojich sedem slivák; Za groš by hnal aj voš cez Tatry; Aj vo Viedni ľudia biedni; dlhý ako cesta do Pešti; Aj Nebojsa vyhorela; Bolo tam ľudí ako na radvanskom jarmoku; Za živa v Bystrici, po smrti v nebi; nech som kubo; Slovák ako repa; byť v bryndzi; Bez jednej ovce bude salaš a maď. Több is veszett Mohácsnál (Buda alatt); Egyszer volt Budán kutyavásár; hátravan még a feketeleves; megszokta, mint török a pipát; Nem sokba került, mint Magyaralmás; haragos, mint Baláza Márton kutyája; úgy él, mint Marci Hevesen; ő se jobb a Deákné vásznánál; olyan, mint a Gara túrója; ott van, ahol a mádi zsidó; olyan gőgös, mintha hajtaná a Göncölszekeret).

Špecificky idiomatický charakter majú aj frazémy motivované názvami literárnych diel (statky-zmätky, suchá ratolesť, tanec nad plačom - maď. az ember tra-

gédiája) i FJ charakteristické pre ľudovú slovesnosť, najmä pre rozprávku (kde bolo, tam bolo; za horami za dolami; silný ako Valibuk; ani chýru, ani slychu; ani vtáčika-letáčika - hol volt, hol nem volt; az operenciás-tengeren is túl; hetedhét országban; ahol a madár sem jár; hét országra szóló lakodalom; mérföldes léptekkel).

K idiomatickým frazémam možno zaradiť aj FJ s osobitnými konštrukciami a tvarmi (bez ladu a skladu; na môj dušu, pís.i. najmôjdušu; chodiť lárom-fárom; byť v trapiech; voľky-nevoľky - alhatnékja van; fűt-fát ígér; hetet-havat (tücskötbogarat) összebeszél; azt a kutyafáját; lóhalálban siet; Késő bánat ebgondolat).

Osobitne pozoruhodné sú frazémy vychádzajú zo žartovnej quasi homonymie (napr. ísť do spiša (na ucho), t.j. ísť spať - Munkácson jár valaki, t.j. šiel do práce, pracuje; Sohasem volt Szerencsen "nikdy nemal šťastie".

Na margo slovenskej frazeológie ľudového pôvodu, ktorá tvorí vlastne základ frazeológie v spisovnom jazyku, možno uviesť, že na základe istých slov možno dešifrovať jej zemepisný pôvod. Napríklad pôvod najrozšírenejšieho frazeologizovaného porovnania leje ako z kanvy možno podľa slova kanva lokalizovať do oblasti západoslovenských nárečí a do časti stredoslovenských nárečí (Orava, Turiec, hornotrenčianske nárečia, Tekov), kým menej frekventované frazeologizované prirovnanie leje ako z kupy slovom kupa poukazuje na pôvod v oblasti zvolenských, hontianskych, novohradských a gemerských nárečí. Jazykovozemepisné výskumy slovenskej frazeológie ukazujú, že aj napriek variantnosti istých frazém

vyčleňujú sa v slovenskej nárečovej frazeológii isté zemepisné areály. Napríklad frazeologizované prirovnania šedivý ako holub, jabloň, peň sú charakteristické pre stredoslovensko-západoslovenský areál, kým frazeologizované spojenia s prídavným menom sivý (nár. sivi) ako holub, jabloň, srieň. pre východoslovenskú nárečovú oblasť. Na tri základné slovenské nárečové makroareály poukazujú zasa frazeologizované "príhovory" okoloidúceho pracujúcemu človeku. Pozdrav pánboh (pamboh, pambo) pomáhaj je charakteristický pre stredoslovenské nárečia; jeho obmena so zmenou slovosledu pomáhaj pánboh (pánbo, pámbo) sa používa na západnom Slovensku (na Záhorí a na okolí Nového Mesta n. Váhom je aj pomoš pánbo), ale pre východné Slovensko sú príznačné pozdravy bože, daj šcesce, daj, bože, ščese, zriedkavejšie aj pán boh aj ščesce. Príkladov na podobnú jazykozemepisnú diferencovanosť slovenskej frazeológie by sa dalo uviesť aj viac (Habovštiak, 1987).

Nie je nám známe, či a ak áno, v akom rozsahu bola preskúmaná z tohto hľadiska aj maďarská frazeológia. Nazdávame sa však, že frazémy ako Ki a Tisza vizét issza, vágyik annak szíve vissza; szereti, mint a tiszahátiak az árvizet mohli by poukazovať na pôvod z oblasti Potisia a frazémy nincs párja a Hernádig; lesz még abán búcsú na oblasť abovských nárečí.

Z uvedených príkladov je zrejmé, že frazeologické jednotky sú práve pre svoju ustálenosť a národnú špecifickosť ako aj pre umelecky pôsobivé obrazné vyjadrenie a hodnotenie mimojazykovej skutočnosti jedným z ukazovateľov úrovne ovládania materinského, ale najmä cudzieho jazyka. Pri prekladaní FJ z jedného jazyka

do druhého, ľahko dochádza k interlingválnej interferencii. Práve preto sa v dvojjazyčných slovníkoch venuje osobitná lexikografická pozornosť frazeológii. Ba vznikajú aj dvojjazyčné frazeologické slovníky (napr. Maďarsko-slovenský frazeologický slovník, 1980, Slovensko-maďarský frazeologický slovník, 1981, Nemecko-slovenský frazeologický slovník, 1978, Anglicko-slovenský frazeologický slovník, 1984, a i.)

Pravda, pri porovnávaní frazeologických fondov dvoch alebo viacerých jazykov vynárajú sa nie iba rozdiely, ale aj výrazné zhody, ktoré sú okrem iného podmienené aj pôvodom FJ.

Zhody medzi slovenskou a maďarskou frazeológiou sú výrazné nielen v kultúrnom dedičstve z antiky a staroveku (porov. Damoklov meč - Damokles kardja; Achillova päta - Achilles sarka, Achilles-sarok; Augiášov chliev i Augiášova maštaľ - Augiász istállója; trójsky kôň - trójai ló; rozťať gordický uzol - kettévágja a gordiuszi csomót), vo frazémach nadväzujúcich na biblické a kresťanské a iné náboženské pramene (porov. byť v Adamovom rúchu - Ádámkosztümben van; Sodoma a Gomora - Szodoma és Gomora; sedem neúrodných rokov - hét szűk esztendő; neverivci Tomáš - hitetlen Tamás; nesie svoj kríž - viszi a keresztjét; bojí sa ho ako čert svätenej vody - fél tőle, mint az ördög a szenteltvíztől; Keď nejde Mohamed k hore, musí ísť hora k Mohamedovi - Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez), ale aj v mnohých frazémach súvisiacich s dejinami spoločnosti (Zomrel kráľ Matej, už je po spravodlivosti - Meghalt Mátyás király, oda az igazság; postaviť niekoho na pranier - pellengérre állít valakit; čínsky múr - kínai fal; storočná vojna - százéves háború) a s citát-

mi historických alebo literárnych postáv (porov. Dva razy dáva, kto zavčasu dáva - Kétszer ad, ki gyorsan ad (Seneca); Kocky sú hodené - A kocka el van vetve (Caesar); Zlatá stredná cesta - Arany közép út (Horatius).

Časté sú zhody aj vo FJ, ktoré vznikli na základe skúseností a života ľudu a na základe pozorovania prírody (obrátiť sa k niekomu chrbtom - hátat fordít valakinek; bledý ako stena, ako smrť - fehér, mint a fal; olyan, mint a halál; Kto hľadá, nájde - Aki keres, talál; Lacné mäso, riedka polievka - Olcsó húsnak híg a leve; ešte veľa vody potečie dolu Dunajom - sok víz lefolyik még addig a Dunán; Ako kto seje, tak bude žať - Ki mint vet, úgy arat; Nemému dieťaťu ani vlastná mať nerozumie - Néma gyereknek anyja sem érti a szavát; Od hlavy ryba smrdí - Fejétől büzlik a hal; Medzi mnohými babami (ženami) sa aj dieťa stratí - Sok bába közt elvész a gyermek; Vie, od čoho muchy kapú - tudja, mi mitől döglik a légy; mrzne, len tak praští - Olyan hideg van, hogy csak úgy ropog; I vlk sa nasýtil, i baran ostal celý - A farkas is jóllakott, a bárány is megmaradt), i vo FJ, ktoré súvisia s rozličnými remeslami a s výrobnou (i modernou) činnosťou ľudí (Kuj železo, kým je horúce - Addig üsd a vasat, míg meleg; hnať niekomu vodu na mlyn - valakinek a malmára hajtja a vizet; mlátiť prázdnu slamu - üres szalmát csépel; má plné ruky práce - tele a keze munkával; aká práca, taká pláca - amilyen a munka, olyan a jutalom; z voľnej ruky - szabad kézből; ide ako spomalený film - úgy megy, mint a lassú film; ísť plným plynom - teljes gőzzel fut; letieť ako raketa - úgy fu, mint a rakéta).

Zhody bývajú aj vo FJ, ktoré vznikli pri rozličných športových a záujmových činnostiach ľudí (prehrať na celej čiare - vesztett az egész vonalon; vziať niekomu vietor z plachiet - kifogta a szelet valakinek a vitorlájából; to bol gól - ez telitalálat volt; ľahko skáče - könnyen ugrik; tancuje, ako mu pískajú - úgy táncol, ahogy fújják).

Popri naznačených sémanticky i formálne (takmer) zhodných frazémach sú však i medzi frazémami takéhoto pôvodu viac-menej výrazné rozdiely (porov. jablko sváru - Erisz almája; začať od Adama - Ádámnál és Évánál kezdi; vlk v ovčom ruchu - bárányborbe bújt farkas; obetný baránok - áldozati bárány; tvrdý oriešok - kemény dió; myslí si, že objavil Ameriku - azt gondolja, hogy felfedezte a spanyolviaszt; Nijaká kaša sa neje taká horúca, ako sa uvarí - Nem eszik a levest olyan forrón, ahogy főzik; je, akoby dna nemal - feneketlen a gyomra; položiť niekoho na lopatky - valakit földre terít a i.). V príslovia ch býva neraz zhoda iba v jednej z viet súvetia (Ako si postelieš, tak bude ležať - Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát; Vtáka po perí, človeka po reči poznáš - Madarat tolláról, embert barátjáról ismered meg; Kto zavčasu vstáva, Plné ruky máva - Ki korán kel, aranyat lel; Kocúr nie je doma, myši majú hody - Nincs otthon a macska, cincognak az egerek a i.).

Pri preklada ní FJ z jedného jazyka do druhého je dôležité nájsť primeraný ekvivalent. Významová zhoda medzi slovenskou a maďarskou FJ môže vychádzať predovšetkým z rovnakého obrazného vyjadrenia v oboch jazykoch (babie leto - vénasszonyok nyara; labutie pieseň -

hattyúdal; hľadá včerajší deň - keresi a tegnapi napot; zdvihnúť ruku na niekoho - kezet emel valakire; sedieť na dvoch stoličkách - két széken ül; Darovanému koňovi nehľaď na zuby - Ajándék lónak ne nézd a fogát a i.).

Inokedy je medzi obrazným východiskom slovenskej a maďarskej FJ menší či väčší rozdiel (držať niečo pod siedmimi zámkemi - hét pecsét alatt őriz valamit; biť hlava-nehlava - agyba-főbe üt valakit; viezť sa na jednej lodi - egy hajóban eveznek; Kde veľa dymu, tam málo ohňa - Nagyobb a füstje, mint a lángja). Dakedy je v jednom z dvoch jazykov rovnaká obraznosť explicítnejšie, dôraznejšie vyslovená (napr. plávať ako sekera - úgy úszik, mint a nyeletlen balta; začať od Adama - Adámnál és Évánál kezdi; nepreložiť krížom slamy - egy szál szalmát, (egy szalmaszálat) sem tesz keresztbe).

Časté sú aj prípady úplne iného obrazného vyjadrenia toho istého významu v oboch jazykoch (to nemá ani hlavy ani päty - se füle, se farka; všetci do nohy - mind egy szálig; jedným vrzom - egy füst alatt; čert ako (alebo, či) diabol - egyik kutya, másik eb; ani ryba ani rak - se hús, se hal; lietať v oblakoch - a holdban jár; to je vo hviezdach (v oblakoch) - a holdban van; rodina ako hrada na konci role - szergről-végről atyafiak; škoda plakať nad rozliatym mliekom - későn bánat ebgondolat).

Pri charakterizovaní istej mimojazykovej skutočnosti pomocou frazém nie sú zanedbateľné ani štylistické rozdiely. Vyskytujú sa medzi rovnoznačnými (i blízkoznačnými) frazémami v tom istom jazyku i medzi ich cudzojazyčnými (úplnými či čiastočnými) ekvivalentmi; porov. napr. slov chodiť hore-dolu; chodiť od Poncia

k Pilátovi (od Kaifáša k Annášovi) a maď. fűhöz-fához futkos.

Údernosť obrazu, výber lexikálnych prostriedkov (archaizmy, dialektizmy, súslovia) a zvukové hodnoty (asonancia, rým) významovo zhodných či blízkych frazémií sa často v dvoch jazykoch celkom nezhodujú; porov. napr. tárať, trepať dve na tri; tárať do sveta (do vetra) - tücsköt-bogarat (hetet-havat) összebeszél (összehord); ani pol slova - egy kukkot (mukkot) sem; ani čihi ani hota - kitakar, betakar, fene tudja, mit akar; Niet takej zelinky, čo by nemala liečivé účinky - fűben-fában orvosság van; Ukáž, čo vieš - Most légy okos Domokos; neraz dokonca chýba v druhom jazyku frazeologický ekvivalent (napr. sviatok-piatok; či piatok, či sviatok; sviatok-nesviatok - minden nap, folyton; Nešťastie nechodí po horách, ale po ľuďoch - Az ember életét gyakran kíséri szenvedés, szerencsétlenség.

V niektorých frazémach, prísloviach a pranostikách sa zachovávajú aj hláskoslovné a morfologické archaizmy, napr. Na Nový rok, o slepačí krok, na Tri krále, o krok dále, na Hromnice o hodinu více; Babka k babce, budú kapce; My o vlku a vlk za humny (novšie aj humnami); Hľad - čertu brať, Pes psu brat; Baran veku kalí vodu; Ešte vlna na baranu, už mäsiari pijú na ňu; Ešte rožky na barane, už mäsiari pijú na ne; Beda tomu domovi, kde rozkazuje krava volovi a i. Podobné hláskoslovné a morfologické archaizmy nie sú pre maďarskú frazeológiu charakteristické.

Na vyjadrenie istého významu môže byť v dvoch jazykoch rozdielny počet bežne, často, alebo menej často používaných FJ. Napríklad (podľa SMFS) je v slovenčine

zdravý ako buk, ako dub, ako jablko, ako kremeň, ako lipa, ako orech, ako ryba, ako rybička, ale v maďarčine je najčastejšie iba egészséges, mint a makk, zriedkavejšie aj egészséges, mint a fában csomó; egészséges, mint a hal. Podobné rozdiely sú aj pri iných frazeologizovaných prirovnaniach; porov. napr. aj chudý ako trieska (ako chrt, ako hlísta, ako ľata, ako kosť, ako odratý zajac) a maď. olyan sovány, mint a hét szuk esztendo mint az agár, mint egy eb, mint a piszkafa (MSFS, 1+984 s. 20). Primeraný výber vhodnej frazémy (najmä pri prekladaní umeleckého textu) vyžaduje dobrú znalosť oboch jazykov.

Pri sledovaní zhôd a rozdielov medzi frazeológiou týchto dvoch jazykov treba ešte upozorniť aj na rozdiely vo formálnej stavbe FJ vychádzajúcich z rovnakej (alebo takmer rovnakej) obraznosti. Napríklad za slovenskú FJ vyjadrenú formou zhodnej alebo nezhodnej determinatívnej syntagmy (labutia pieseň, husársky kúsok, mačacia muzika, elixír života, boj na život a na smrť), môže byť v maďarčine jednoslovná lexéma, zložené slovo (hattyúdal, huszárcsíny, macskazene, életelixír, élethalálharc).

V slovesných determinatívnych syntagmách treba venovať osobitnú pozornosť odlišným slovesným väzbám (chodiť za niekým ako psík - követ valakit, mint a kiskutya; Kto chce psa biť, palicu si nájde - Aki verekedni akar, könnyen talál botra).

Pri FJ typu mennej predikatívnej syntagmy treba upozorniť na používanie sponového slovesa v slovenčine (Mýliť sa je ľudské - Tévedni emberi dolog; Cesta je mu úzka - Keskeny neki az út; Hlad je najlepší kuchár -

Legjobb szakács az éhség), hoci aj v slovenčine sa v príslovíach, porekadlách a úslovíach sponové, ba dakedy aj plnovýznamové sloveso vynecháva (Koľko domov, toľko obyčajov - Ahány ház, annyi szokás; Náhla robota zlá robota - Hamar munka ritkán jó; Ja o koze, ty o voze - Más a veréb, más a fecske).

V rozličných typoch FJ vystupujú aj rozdiely v uplatnení základných gramatických kategórií, napr. pri podstatných menách gramatickej kategórie čísla (Kocky sú hodené - A kocka el van vetve; iba oči by mu jedli - csak a szeme enné; dostať sa niekomu do rúk - a kezébe kerül; robota mu horí pod rukami - ég a kezében a munka; Trpezlivosť ruže prináša - Türelem rózsát terem; topánky mu pýtajú jesť - enni kér a cipo; nestačí mu to ani pod jeden zub - fél fogára sem elég; byť jednou nohou v hrobe - fél lábbal (fél lába) a sírban van); alebo pri slovesách v uplatnení podôb dokonavého a nedokonavého vidu v slovenských FJ (ísť/chodiť s bubnom na zajace - dobbal megy nyúlászni; prichádzať, prichodiť /prísť na um - eszébe jut; obrátiť /obracať kabát - köpönyeget fordít; vyhodiť /vyhadzovať niekomu niečo na oči - szemére hány valamit; zakrútiť /zakrúcať hlavu niekomu - elcsavarja valakinek a fejét a i.).

Hodno si povšimnúť aj rozdiely vo vetnej (súvetnej) stavbe, ktoré sú medzi slovenskými a maďarskými motiváciami (obraznosťou) totožnými alebo blízkymi FJ (Pomaly ďalej zájdeš - Lassan járj, tovább érsz; Nemaľuj čerta na stenu - Nem jó az ördögöt a falra festeni; Kto mlčí, ten svedčí - A hallgatás beleegyezés; je, akoby dna nemal - feneketlen a gyomra; smial sa, až sa za brucho chytal - hasát fogta nevettében; spí ako zabitý - úgy aludt, mintha agyonütöttek volna).

Z pestrej palety problémov vyskytujúcich sa pri porovnávaní slovenskej a maďarskej frazeológie vybrali sme iba niekoľko, na ktorých sme chceli ilustrovať niektoré zhody a kontrastivity vo frazeológii týchto jazykov. Zároveň sme chceli poukázať na potrebu klásť osobitný dôraz na dobré osvojenie si frazeológie.

Literatúra

Čermák, F. - Hronek, J. - Macheč, J. a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. 1. vyd. Praha, Academia 1983. 492 s.

Habovštiak, A.: Jazykovozemepisná diferenciácia slovenskej frazeologie. In: Frazeológia v teórii a v praxi. Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre. Red. F. Miko, Nitra, Pedagogická fakulta 1987, s. 69-76.

Habovštiaková, K. - Hasák, V. - Töröková, M.: Maďarsko-slovenský frazeologický slovník. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, 213 s. (MSFS)

Kvetko, P.: Anglicko-slovenský frazeologický slovník Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984, 599 s.

Mlacek, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 207 s.

Ó. Nagy, G.: Magyar szólások és közmondások. 2. vyd. Budapest, Gondolat 1976. 863 s.

Ondrčková, E. - Hannig, D.: Nemecko-slovenský frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 332 s.

Smiešková, E.: Malý frazeologický slovník. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, 296 s.

Smiešková, E. - Simová, E.: Slovensko-maďarský frazeologický slovník. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 145 s. (MSFS)

Záturecká, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 2. vyd. Bratislava, Tatran 1976. 756 s.

Literárne absencie a návraty

Braňo Hochel

Názov tohto príspevku môže čitateľov, najmä zasvätenejších, ktorí poznajú peripetie slovenského kultúrneho a literárneho vývinu po druhej svetovej vojne, zvádzať k očakávaniu, že v ňom pôjde výlučne (alebo aspoň prednostne) o aktuálne až najaktuálnejšie absencie a (aj ešte nerealizované) návraty spisovateľov do literárneho obehu. Niet dôvodu tajiť, že súčasná slovenská literárna situácia, situácia posledných dvoch desaťročí, zaktualizovala prítomnú problematiku; upozorníme tu, resp. odkážeme aj na toto ešte len skusmo skúmané obdobie. Pokladáme však za príhodné hneď na začiatku zdôrazniť, že daný problém ponímame širšie, že nám pôjde - ak sa tak môžeme vyjadriť - o viac.

Pokúsime sa tu naznačiť, z akých príčin literárne dielo, resp. autor absentuje v literárnom obehu (v literárnom živote); aké to má dôsledky pre literárny vývin; ako a prečo sa dielo (autor) vracia do literatúry, do literárnej komunikácie; ako sa s týmito skutočnosťami vyrovnáva literárna veda - literárna kritika a literárna história. Prednostne budeme pracovať so slo-

venským literárnym materiálom, a to jednak preto, že sa oň zaujímajú primárni adresáti tohto príspevku, a jednak preto, že spoločenský, kultúrny a literárny vývin na Slovensku sa svojou ruptúrovitosťou a peripetičnosťou na tento účel hodí. Nazdávame sa však, že niektoré naše tvrdenia, konštatovania, pozorovania, zistenia sa dajú aplikovať aj inde, môže sa uplatniť aj pri uvažovaní o vývinovo kontinuálnejších národných literatúrach. Predchádzajúcou vetou nevdojak (ale možno celkom "vdojak") prezrádzame, že chceme hovoriť o takých veciach a že o nich chceme hovoriť tak, že by z toho mohli vzísť isté podnety pre literárnovedný výskum vôbec.

Na záver tohto úvodu treba upozorniť, že sa celkom programovo vyhýbame "snobizmu literárneho myslenia", ktorý sa - nielen u nás - nezdravo rozbujnel a ktorý sa prejavuje tým, že o mnohých elementárnych javoch, veciach sa akosi "nepatrí hovoriť"; takýto "snobizmus" máva neraz za následok nejasnosť východísk a z toho vyplývajúce nedorozumenia. Po takomto upozornení čitateľ iste rád prijme, alebo bude aspoň tolerovať aj niektoré z nasledujúcich základných až banálnych, školských či školáckych zopakovaní známeho.

Literárne dielo sa nestáva literárnym dielom v okamihu svojho vzniku, ale až vtedy a len vtedy, keď sa realizuje v literárnej komunikácii - keď sa dostane k percipientovi (čitateľovi, poslucháčovi, divákovi). Počet príjemcov diela nie je rozhodujúci - stačí aj (intencionálne alebo neintencionálne) úzky okruh adresátov, napr. "zasvätencov"[1]. Ak by sme zostali pri tomto tvrdení, absencia literárneho diela by bola prakticky (a striktne vzaté aj fakticky[2]) vylúčená.

Do úvahy však musíme vziať dobovo adekvátnu formu realizácie diela, ktorou je jeho orálne (ústna slovesnosť, rozhlas), manuálne (odpisovanie rukopisu), technické (tlač, film, televízia[3], gramoplatňa, magnetofónová nahrávka, novšie aj videozáznam) šírenia. Až potom sa dielo dostáva do literárneho obehu a je vystavené všetkým následným manipuláciám (čitateľský, poslucháčsky či divácky ohlas, kritické hodnotenie, začlenenie diela do literárneho, kultúrneho, spoločenského kontextu, inštitucionálny príjem diela v podobe ocenenia a pod.). V súčasnosti sa za najadekvátnejšiu formu realizácie literárneho diela pokladá jeho vytlačenie.

Literárnu absenciu budeme teda chápať ako neprítomnosť dobovo adekvátnej realizácie literárneho diela a následných manipulácií. Dielo musí jednoducho fungovať v literárnom obehu, kým z neho nie je prirodzene vylúčené (čitatelia oň stratia záujem, prestanú ho vnímať ako čítanie), čo môže trvať v závislosti od estetickej kvality, aktuálnosti, tematickej či formálnej príťažlivosti a pod. diela niekoľko dní, týždňov, rokov, storočí až tisícročí. Ak sa dielo dobovo adekvátne nerealizuje, alebo ak sa z nejakých príčin nerealizujú spomenuté následné manipulácie[4], môžeme hovoriť o literárnej absencii.

Literárnym návratom budeme potom rozumieť dobovo adekvátnu realizáciu diela (ktorá, pochopiteľne, nemusí byť zhodná s dobovo adekvátnou realizáciou v čase vzniku diela[5]), pokračovanie buď plnohodnotne nezapočatej alebo nejakými zásahmi prerušenej literárnej komunikácie s časovým posunom.

Z vymedzení literárnej absencie a literárneho návratu vidíme, že vlastne ide o dve stránky tej istej mince, a to v tom zmysle, že literárnu absenciu odhalí len literárny návrat, ktorý má rozličné príčiny imanentne literárneho, všeobecne estetického, kultúrneho, spoločenského i politického charakteru. K literárnemu návratu sa eo ipso viažu aj spomínané následné manipulácie s dielom. Bez literárneho návratu jednoducho niet literárnej absencie[6]. Obnovenie obehu diela ako primárnej a najtransparentnejšej zložky literárneho návratu, ktorý je - zopakujeme - signálom literárnej absencie, sa v praxi využíva aj na simulovanú literárnu absenciu (napr. reedícia oficiálneho autora), ktorú prezrádza neprítomnosť následných manipulácií.

Najčastejším prípadom ukončenia literárneho života diela je jeho posun do literárnej histórie. Dielo prestáva plnoprávne fungovať v literárnom obehu, nečíta sa (čím, pravda, nevylučujeme častú situáciu fungovania diela aj ako čítania aj ako literárnohistorického faktu), stáva sa len literárnohistorickým dokladom, dokumentom. Takémuto "osudu" sú pomerne skoro vystavené diela z prechodných literárno-estetických slohových období, diela, ktoré svojho času pôsobili ako priekopnícke, ako nositelia estetickej iniciatívy, ktorá iniciatíva sa potom presvedčivejšie, pôsobivejšie realizovala v nasledujúcich textoch, zväčša z pera iných autorov. Takými sú napr. novela K. Kuzmányho Ladislav (1838), J. Ponič anova Som, myslím, cítim a vidím, milujem všetko, len temno nenávidím (1923) alebo M. Lajčiakova Súdružka moja zem (1949). Tu, samozrejme, nejde o literárne absencie, ale o diela, ktoré pomerne rýchlo vypadli z literárneho obehu.

Niektoré diela sa však nedostanú do literárneho obehu (resp. z neho pomerne rýchlo vypadnú) preto, že publikum nebolo schopné, pripravené recipovať ich, prijať, oceniť, pretože - ak môžeme použiť známe klišé - predbiehali dobu. Ide o onen známy jav nedocenených a potom príslušníkmi niektorej z nasledujúcich literárnych generácií objavených autorov. Dva príklady z americkej literatúry: poézia E. Dickinsonovej, H. Melvillov román Moby-Dick. Alebo príklad z českej literatúry: K. H. Máchov Máj (1836), ktorý (resp. ktorého) objavili až "májovci" koncom päťdesiatych rokov 19. storočia. Takéto nepochopenia, neprijatia sú zapríčinené dominantnou literárno-estetickou normou a kultúrno-spoločenskou situáciou, z čoho vyplývajú aj celkom pragmatické prekážky na zapojenie diela do literárneho obehu (odoprenie publikačných možností). Často ide len o pozdržanie nástupu nového literárneho smeru, štýlu, poetiky, len o krátkodobú absenciu (prvým signálom nástupu literárneho realizmu v slovenskej literatúre bolo vydanie almanachu Napred r. 1871, a jeho odmietnutie romantickou generáciou oddialilo tento nástup takmer o celé desaťročie; M. Válek a M. Rúfus "skusmo" začínali už v polovici štyridsiatych rokov, ale debutovali až r. 1959, resp. 1956). Nemusí pritom ísť o absenciu konkrétneho literárneho diela, ale aj o potenciálnu novú (alternatívnu) poetiku, ktorá sa realizuje neskôr (Jégé inklinoval k niektorým podnetom naturalizmu už v čase svojho nástupu do literatúry, o čom svedčia jeho state o Zolových románoch Terézia Raquinová a Peniaze z rokov 1888 a 1891, ale potom absentoval a jeho naturalistický spôsob tvorby sa realizoval až v dvadsiatych a tridsiatych rokoch nášho storočia).

Obobitý typ literárnej absencie predstavujú tie prípady, keď sa dielo nedostane do literárneho obehu, nedostane sa mu dobovo adekvátnej realizácie v dôsledku nerozvinutosti spoločensko-ekonomicky inštitucionalizovaného kultúrneho zázemia, v dôsledku absencie elementárnych predpokladov šírenia literatúry. Ako príklad nám môže poslúžiť H. Gavlovičova Valaská škola mravuv stodola, napísaná r. 1755, ale vydaná až v r. 1830 - 31. Táto situácia sa netýka len pôvodnej literárnej tvorby, ale aj prekladov (napr. úryvky z M. Bosého prekladu Hamleta vyšli v r. 1838, 1841, 1885, ale kompletný text až r. 1964). V dôsledku nerozvinutosti divadelnej siete stihol takýto osud aj značnú časť bibliograficky pomerne bohatej slovenskej dramatickej literatúry poslednej tretiny 19. storočia.

Literárnu absenciu zapríčiňujú aj špecifické vnútroliterárne príčiny, z ktorých najčastejšou je viac-menej absolútna (diela napísané v latinčine, nemčine) alebo relatívna, ale recepčne veľmi silná (rozličné modifikácie češtiny a slovenčiny, napr. bernoláčtina) jazyková bariéra. Niektoré diela, ktoré sa videli byť už len literárnohistorickými dokladmi, sa vracajú do literárneho obehu prostredníctvom vnútroliterárneho prekladu (J. Kostrove a V. Turčányho preklady J. Hollého, Ľ. Feldekove preklady J. Kollára a P. J. Šafárika, Š. Moravčíkov preklad B. Tablica a i.). Možno namietnuť, že v tejto súvislosti by bolo korektnejšie hovoriť - berúc do úvahy skutočnosť, že slovenská literatúra bola písaná v minulosti v mnohých jazykoch (staroslovienčina, rozličné slovenčiny a češtiny, nemčina, maďarčina, latinčina, francúzština)-, o akýchsi národno-emancipačných tendenciách slovenskej sociéty,

ale tento jav je prítomný aj vo vyspelejších kultúrach (napr. anglické preklady G. Chaucera), čo nás oprávňuje uvažovať v tejto súvislosti o literárnej absencii[7].

Literárne absencie, ktorým sme sa doteraz venovali, možno pokladať za viac-menej objektívne (literárno-esteticky a ekonomicko-spoločensky) podmienené. Nápadnejšie a rozhodne boľavejšie však sú - literárne absencie zapríčinené mocenskými cirkevno-doktrinárskymi alebo ideologicko-politickými zásahmi, pretože tie narúšajú literárny a kultúrny vývin externe. Dôsledkom takýchto zásahov do umeleckej, kultúrno-literárnej sféry je napätie medzi prípustným, odobreným a zakázaným, neprípustným. Európskou kultúrou sa prakticky už od konca 1. storočia nášho letopočtu tiahne napätie medzi kanonizovanými a apokryfickými kresťanskými literárnymi textami.

Najtransparentnejším prejavom mocenského zásahu je zákaz vydania alebo šírenia textu, čo je často spojené s fyzikálnou likvidáciou materiálneho nositeľa textu (zošrotovanie vydanej knihy), pričom tento postup možno zaradiť medzi "žánre" literárnej reklamy. Zakázané ovocie chutí najlepšie - po zakázanom ovocí býva najväčšia zhánka[8]. Prvým výrazným prípadom takéhoto mocenského zásahu v dejinách slovenskej literatúry je 2. diel J. I. Bajzovho románu René mládenca príhodi a skusenosti, ktorého tlač na zásah cirkevnej cenzúry roku 1785 zastavili priamo uprostred vety a z ktorého sa zachovali len dva nedotlačené exempláre. Organizované ničenie kníh môžeme konštatovať napr. v hitlerovskom Nemecku, vo frankistickom Španielsku; nie je tajomstvom, že v niektorých štátoch USA existujú pre

verejné knižnice zoznamy zakázanej literatúry, ktoré sa z času na čas revidujú, obnovujú.

Ide o zásahy cenzúry, vydavateľských a politických intervencií. Literárne absencie tohto typu sa nemusia týkať celého diela, môžu sa vzťahovať len na časť (časti) diela. Ide tu o jav známy ako editio purificata. Porovnanie rukopisov s publikovanými verziami kníh slovenskej literatúry po druhej svetovej vojne budúcim literárnym historikom pravdepodobne ukáže, že prevládajú "purifikované" texty. Autori vlastne dobrovoľne vypúšťajú alebo prerábajú časti diela podľa požiadaviek vydavateľa.

Mocensky motivované literárne absencie sa netýkajú len jednotlivých diel, pretože sa z literárneho obehu vyraďujú aj celí autori, pričom na príčine nie je autorovo dielo (alebo nemusí byť), ale autorove politické a spoločenské postoje a názory. Prvou vlnou takéhoto vyraďovania boli spisovatelia, ktorí sa počas tzv. Slovenského štátu kompromitovali (napr. T. J. Gašpar, M. Urban), resp. emigrovali. Emigrovaní spisovatelia tvorili tzv. exilovú slovenskú literatúru (napr. R. Dilong, J. C. Hronský). Druhú vlnu tvoria tzv. buržuázni nacionalisti (L. Novomeský, I. Horváth, T. H. Florin a iní). Zvláštny prípad predstavujú aj pokusy vylúčiť spisovateľov, proti ktorým neboli faktické politické výhrady, ktorých dielo však jednoducho nespĺňalo požiadavky oficiálnej dobovej normy.

Politicky či ideologicky motivovaná a mocensky riadená literárna absencia sa od iných typov líši i tým, že spisovatelia - "absentéri" - hoci ich predchádzajúce diela nebolo technicky možné úplne stiahnuť

z obehu - boli vylúčení nielen z publikačných možností (časopisy, vydavateľstvá), ale aj z nových literárnych príručiek rozličného charakteru a určenia (literárnohistorické a literárnokritické práce, literárne encyklopédie a slovníky, učebnice literatúry pre základné, stredné i vysoké školy a pod.). Niektorí autori a niektoré diela sa jednoducho stali tabu, a to aj pre literárnu kritiku. Porušenie tohto tabu mohlo byť sankcionované - ale len teoreticky, pretože ho nikto neporušoval...

Literárne absencie sa týkajú nielen pôvodnej, ale aj prekladovej literatúry. Na index sa dostávajú aj diela, ktoré preložili politicky kompromitovaní prekladatelia, bez ohľadu na to, či išlo o text nový alebo starý, pokrokový alebo podozrivý.

Literárna absencia (časti diela, diela, autora, skupiny autorov, poetiky, štýlu) má, pochopiteľne, isté dôsledky pre literárny vývin, dôsledky, ktoré sa prejavujú v závislosti od dĺžky a "hĺbky" absencie, pričom nemusí ísť o priamu úmernosť. Literárnou absenciou sú najviac "postihnutí" spisovatelia, ktorí vstupujú do literatúry v čase literárnej absencie, ktorá sa pravda, prejaví, ozrejmí až po literárnom návrate, spisovatelia, ktorí alebo vôbec nemajú možnosť poznať absentujúce (nevydané diela, texty len "náhradne prezentované"), alebo k nim majú sťažený prístup (už vydané, ale nešírené, resp. sťažene dostupné texty). Na diela vyradené v mene "vyšších záujmov" môžu nastupujúci autori reagovať len per negationem, nemožnosť slobodne sa vyrovnať s poetikou a noetikou absentujú-

ceho, značne modifikuje poetiku nasledujúcej literárnej generácie.

Pravda, literárna absencia nie je nikdy absolútna, absentujúce dielo býva aspoň pre užší okruh záujemcov známe, hoci často len sprostredkovane, vďaka oným následným manipuláciám, ktoré boli prerušené, alebo ktoré nasledujú aj za náhradne (neadekvátne) realizovanými textami. Výsledkom takejto literárnej situácie sú javy nazývané paralelná (alternatívna) literatúra (kultúra). Ale aj pri mocensky udržiavaných literárnych absenciách možno na oficiálne absentujúce dielo (na dielo, ktoré patrí do paralelnej literárnej línie) reagovať, pravda, len skryte, inotajne. Už takmer okrídleným príkladom na tento typ reakcia je M. Rúfusova báseň Básnik zo zbierky Až dozrieme (1956), ktorá je vyznaním vtedy absentujúcemu L. Novomeskému.

S problematikou literárnej absencie sa musí vyrovnávať literárna kritika. Ak ide o diela absentujúce dôsledne (Gavlovič, Bajza), zákonite ich stráca zo zreteľa. Reflexie o literárnych absenciách predsa len prítomných diel, autorov, ale tabuizovaných, sa presúvajú zo sféry verejnej literárnej kritiky do sféry súkromnej literárnej kritiky, ktorá má právo (a aj ho využíva) brať do úvahy aj dobovo neadekvátne realizované literárne texty. Súkromnokritické reflexie stopovo prenikajú aj do verejnej literárnej kritiky, kde sú však zrozumiteľné len úzkemu kruhu zainteresovaných.

V literárnej histórii spôsobuje literárna absencia dosť ťažko riešiteľný problém - otázku, kam dielo vlastne patrí, keď sa ho podarí lokalizovať v čase z hľadiska jeho vzniku, pričom tu sa nemôže spoliehať

na literárnu kritiku, ktorá môže preniesť do literárneho dejepisu nebezpečenstvo inverzií. Brať pri zaraďovaní diela do úvahy moment jeho vzniku spojený len so stopovým literárnokominukačným uplatnením, alebo brať do zreteľa a uprednostniť jeho začlenenie do kontextu, v ktorom sa adekvátne realizovalo? Dostávame sa tým k otázke, či v literárnej histórii uprednostňovať štýlové a slohové atribúty textu, alebo "ich" recepciu. To sú však už otázky na diskusiu, otázky, na ktoré odpovie len podrobnejší a vyslovene na túto problematiku cielený literárnovedný výskum.

Poznámky

1. Niektoré svoje zbierky si francúzski symbolisti úplne programovo vydávali v "minimálnom" počte výtlačkov určených len "vyvoleným".
2. Za naplnenie literárnokomunikačného reťazca možno totiž pokladať aj autokomunikáciu, pri ktorej je adresát totožný s adresantom správy (čítanie vlastného textu).
3. Do úvahy berieme aj takých nositeľov literárneho textu, ktorých možno chápať ako nositeľov, šíriteľov textov iného radu (iných semiotických sústav). Vychádzame tu jednak z praxe (čítanie literárneho diela ako literárneho diela), jednak z toho, že aj v týchto textoch (film, televízna inscenácia) je zakomponovaná literatúra (literatúra v systéme iných umení, povedané s F. Mikom).
4. Následné manipulácie sú závislé od "prirodzeného výberu", ktorý si neustále robí literárne publikum. Aj nulové následné manipulácie možno pokladať za korektné, ak sú výsledkom tohto prirodzeného výberu.

5. Ako dobrý príklad nám môže poslúžiť dielo renesančného dramatika P. Kyrmezera. Jeho hry vyšli pôvodne v rokoch 1566 - 1581. Ich obnovenie vydaním z roku 1956 (Divadelné hry Pavla Kyrmezera. Ed. M. Cesnaková-Mináriková) znamenala ich dobovo adekvátnu realizáciu, pričom sa v druhej polovici šesťdesiatych rokov stali v podaní pantomimického súboru Sládka a Žlábka "trhákmi" niekoľkých bratislavských divadelných sezón.

6. Teoreticky môžeme predpokladať aj "absencie bez návratov", ale len na úrovni hypotézy. Nemôžeme však vylúčiť možnosť, že diela, autori, ktorí sa nám už vidia "prirodzeným výberom" vylúčení z literárneho obehu, sa môžu dočkať literárneho návratu, kým na druhej strane diela, ktorým sa prisudzuje možnosť návratu sa tohto návratu nikdy nedočkajú. Literárnu absenciu môžeme predpokladať, ale konštatovať ju môžeme až po fáze literárneho návratu.

7. Tu možno uvažovať aj o prerozprávaní literárneho diela.

8. Diela, určené na šrotovanie a oficiálne zošrotované, sa niekedy do šrotovne ani nedostali... akosi sa cestou postrácali.

Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi

Emil Horák

0. Predložky - ako konštrukčné slová - majú v jazykoch osobitne vysokú frekvenciu. V slovenčine sa 18 primárnych predložiek nachodí medzi prvými 100 najfrekventovanejšími slovami.[1] To platí aj o frekvencii predložiek v reči (texte) iných slovanských jazykov. Vysoká frekvencia predložiek v reči spolu s vysokou variabilitou spájateľnosti s pádmi pri flektívnych jazykoch vytvára priaznivé podmienky a predpoklady pre rečovú interferenciu pri vzájomnom osvojovaní si jazykov. Platí to najmä pri geneticky príbuzných jazykoch, v ktorých je príznačný protiklad medzi vysokou formálnou, tvarovou zhodou predložiek a ich značne nízkou zhodou pri ich významoch. Spôsob, ako vylúčiť nežiadúcu interferenciu pri vzájomnom osvojovaní si jazykov alebo aspoň ju redukovať na minimum je konfrontácia predložiek - ako triedy slov - v dvoch jazykoch. V tomto príspevku sa pokúšame nájsť optimálne východiská pre konfrontačný opis slovenských predložiek s inými - geneticky príbuznými i geneticky nepríbuznými - jazykmi.

1. Predpoklady konfrontačného opisu slovenských predložiek. V slovenskej jazykovede doteraz jestvujú dva metodologicky odlišné prístupy k opisu predložiek: (1) opis predložiek z hľadiska lexikografického, v ktorom sa opisujú "významy" predložiek izolovane a (2) opis predložiek z hľadiska štruktúrno-systémového, v ktorom sa predložky - ako relatívne uzatvorená trieda slov - skúmajú a opisujú ako systém vzájomne podmienených prvkov (predložiek).

1.1. Lexikografický opis slovenských predložiek nachodíme nielen vo výkladových slovníkoch slovenčiny,[2] ale aj v školských gramatikách, ba aj v akademickej Morfológii slovenského jazyka.[3] Lexikografické opisy predložiek sa zakladajú na predpoklade, že predložky sú synsémantické slová, že významy nadobúdajú až v kontexte, v reči (v texte). V týchto opisoch nadobúdajú predložky tak jednotlivé významy, že sa ich "všeobecný význam" konkretizuje významom pádu, modifikuje významom mena alebo sa mení významom slovesa. V lexikografických opisoch predložiek je "význam" predložky kontextovým významom, teda nie je to vlastný význam samej predložky. Je to význam celej konštrukcie: sloveso + predložka + pád, resp. N_{cas} - V - prep - N_{cas}. Vlastný význam predložky sa v týchto opisoch zastiera sémantikou mena, slovesa a pádu. Preto lexikografický opis nie je najvhodnejším podkladom pre konfrontáciu predložiek dvoch jazykov. Tento opis je viac-menej sumarizáciou kontextových významov jednotlivých predložiek s tými istými významami (napr. významom miesta, času, spôsobu, príčiny, dôsledku, účelu, zreteľa a iných). Keby sme porovnávali predložky dvoch jazykov v zhode s princípmi lexikografického opisu, dospeli by sme

jedine k dvojjazyčnému prekladovému slovníku predložiek. Nepochybne aj takýto opis má svoju praktickú hodnotu: poskytuje prekladové ekvivalenty jednotlivých významov predložiek. Avšak tento opis neposkytuje ešte obraz o fungovaní predložiek v reči, pri tvorbe textu, teda neodkrýva, ba ani nenaznačuje tie miesta pri používaní predložiek dvoch jazykov (pri ich vzájomnom osvojovaní), kde môže dochádzať k interferencii pod ich vzájomným vplyvom.

1.2. Štruktúrno-systémový opis predložiek, v ktorom sa identifikuje vlastný význam predložky, poskytuje obraz o fungovaní predložiek v reči (texte). Preto je tento opis predložiek veľmi vhodným východiskom konfrontačného opisu predložiek. V tomto opise sa identifikuje vlastný význam v tom zmysle, čo, aký obsah vnáša predložka do konštrukcie: sloveso + predložka + pád. V štruktúrno-systémovom opise sa význam predložky identifikuje v paradigmatických vzťahoch (obdobne ako sa vo fonologickom opise identifikujú fonémy). Napr. v spojení: kniha leží na stole sa predložka NA identifikuje v protiklade k spojeniam: kniha leží v stole, kniha leží pri stole, kniha leží pod stolom a inými. Teda:

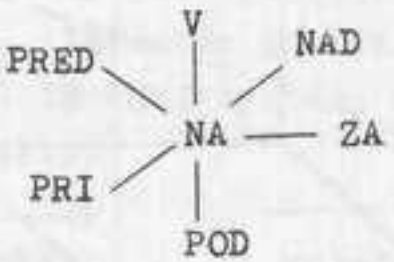

Význam predložky sa v tomto opise identifikuje tak, že sa vyhádza z označovaného, z objektívnej reality (zo vzťahu dvoch vzťahujúcich sa objektov) a ich

jazykových znakov (predložiek). Podstatný je teda rozdiel medzi "významom" predložky v lexikografických opisoch predložiek a v štruktúrno-systémovom opise. Ak sa v lexikografických opisoch význam predložky "tvorí" v kontexte vďaka menu, slovesu a pádu alebo v ich súhre, v štruktúrno-systémovom opise význam predložky je tá séma, ktorú predložka do tejto súhry mena, slovesa a pádu vnáša. V štruktúrno-systémovom opise predložiek pracujeme s jedným významom predložky - invariantným významom. Tento význam je prítomný vo všetkých použitiach danej predložky, je jej podstatou. Je zároveň základným vzťahom predložky v štruktúre predložkového systému každého jazyka. Invariantný význam predložky je pojem nielen štruktúrno-systémový, ale aj štruktúrno-genetický a môžeme ho modelovať na názornej schéme takto:

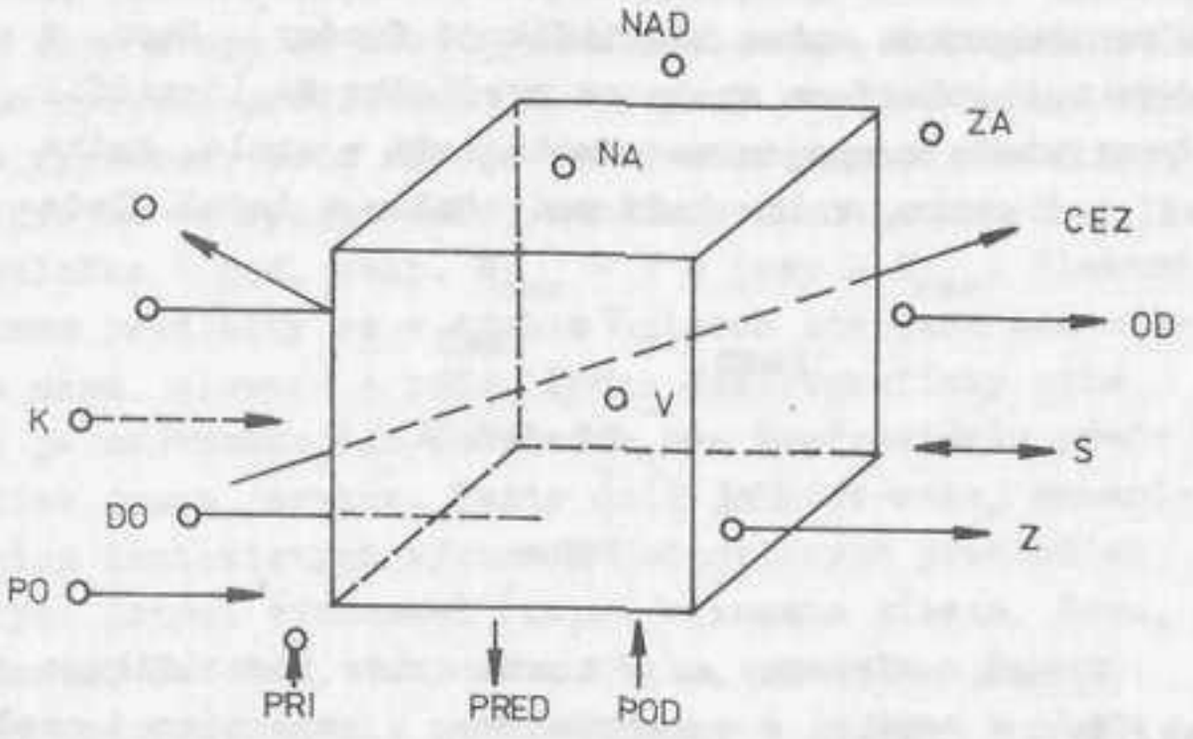

Priradením určitých konkrétnych predložiek k vyznačeným vzťahom dvoch vzťahujúcich sa objektov objektívnej reality môžeme stanoviť (opísať) invariantné významy jednotlivých predložiek. Napr. predložka V označuje kontakt objektu$_1$ s vnútrom objektu$_2$, predložka NA označuje kontakt objektu$_1$ s povrchom objektu$_2$, predložka PRI označuje pozíciu objektu$_1$ v blízkosti objektu$_2$ a podobne. Predložka s takto vymedzeným invariantným významom je jazykovým znakom vzťahu (ako objektívnej reality). Pravda, predložka vyjadruje, označuje vzťah spolu s pádom mena a so slovesom. Predložka spolu s pádom vyjadruje "priestorovú kvalitu vzťahu", zatiaľ čo časovú a pohybovú kvalitu vyjadruje sloveso.

2. Štruktúra predložkového systému spisovnej slovenčiny. Štruktúra predložkového systému spisovnej slovenčiny je vybudovaná na binárnych a ternárnych protikladoch, do ktorých vstupujú predložky na základe svojich sémantických príznakov.[4] Základný je binárny protiklad: vyjadrovanie kontaktu - vyjadrovanie pozície objektu$_1$ a objektu$_2$. Druhým štruktúrnym protikladom je ternárny protiklad: uskutočňovanie kontaktu - trvanie kontaktu - rušenie kontaktu objektu$_1$ a objektu$_2$, resp. zaujímanie pozície - trvanie pozície - rušenie pozície objektu$_1$ a objektu$_2$. Inventár protikladov (binárnych i ternárnych) predložkového systému slovenčiny možno súhrnne naznačiť takto:

vyjadrovanie kontaktu objektu$_1$ a objektu$_2$ —— vyjadrovanie pozície objektu$_1$ a objektu$_2$

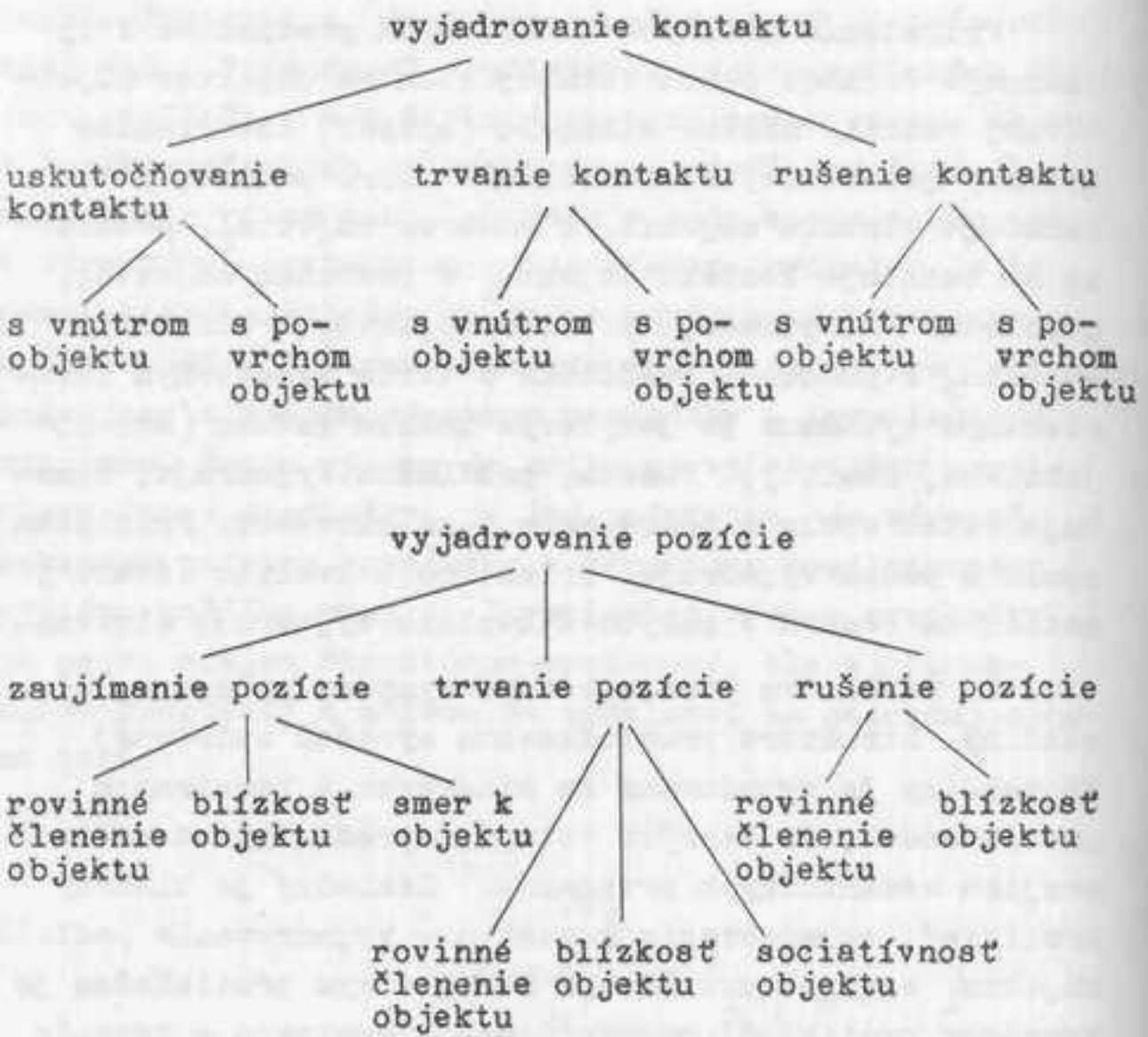

Podľa základného binárneho príznaku: vyjadrovanie kontaktu - vyjadrovanie pozície objektu$_1$ a objektu$_2$ slovenské predložky sa členia na:

1. kontaktové predložky: DO, V (VO), Z (ZO), NA, PO, CEZ, O.
2. pozičné predložky: PO, PRI, OD, NAD, POD, PRED, ZA, K(KU), S(SO), BEZ, U, PRE + všetky sekundárne predložky.

Vzhľadom na štruktúru predložkového systému tvoria kontaktové predložky centrum predložkového systému. Navyše kontaktové predložky v slovenčine vyčerpávajú až 60 % výskytu všetkých predložiek v reči (v texte), zatiaľ čo vyše sto pozičných predložiek zaberá dohromady iba 40 % výskytu všetkých predložiek v slovenčine.

2.1. Štruktúra kontaktových predložiek. Na základe uvedených sémantických príznakov a ich distribúcie možno štruktúru kontaktových predložiek v slovenčine naznačiť takto:

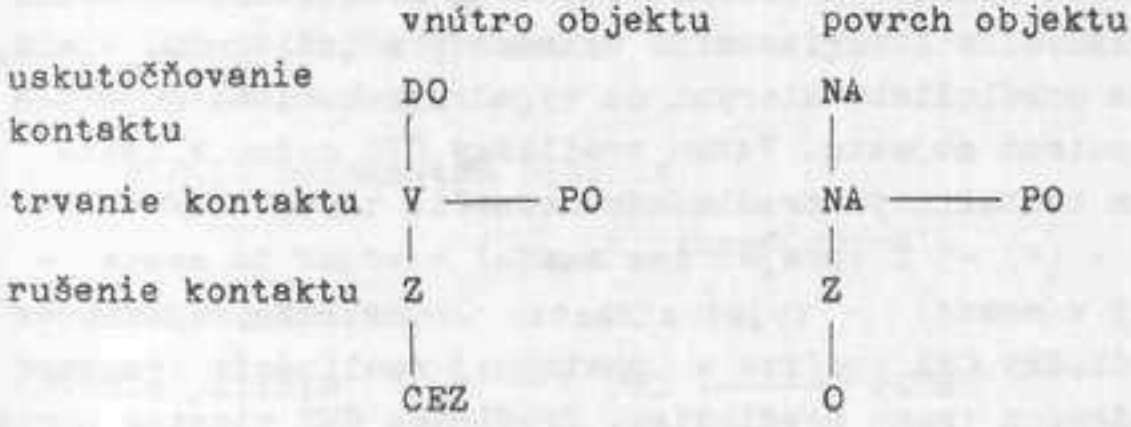

Porovnaj: ísť do mesta - pracovať v meste - vychádzať z mesta, prechádzať cez mesto - chodiť po meste; položiť na stôl - ležať na stole - vziať zo stola, udierať o stôl - posúvať po stole.

Invariantné významy kontaktových predložiek:

DO - uskutočňovanie kontaktu objektu$_1$ s objektom$_2$.
V - trvanie kontaktu objektu$_1$ s vnútrom objektu$_2$.
Z - rušenie kontaktu objektu$_1$ s vnútrom i povrchom objektu$_2$.

Invariantný význam predložky PO možno derivovať z invariantných významov predložiek V a NA. Ak predlož-

ka V vyjadruje trvanie kontaktov dvoch objektov s vnútrom jedného objektu a ak predložka NA vyjadruje kontakt dvoch objektov s povrchom jedného objektu, funkciou predložky PO je premieňať tieto statické kontakty na dynamické kontakty. Vzťah predložky PO k predložkám V a NA je takýto:

PO = V + dynamika alebo: PO = NA + dynamika. Invariantný význam predložky PO v slovenčine je vyjadrovanie dynamického kontaktu objektu$_1$ s vnútrom alebo povrchom objektu$_2$.

Invariantný význam slovenskej predložky CEZ možno derivovať z invariantného významu predložiek DO, V a Z, teda predložiek, ktorými sa vyjadruje kontakt deja s vnútrom objektu. Vzťah predložky CEZ možno k týmto trom kontaktovým predložkám naznačiť takto: CEZ = DO - (V) - Z (prejsť cez mesto) = vojať do mesta - (byť v meste) - vyjsť z mesta. Invariantný význam predložky CEZ spočíva v postupnej realizácii významov uvedených troch predložiek. Predložka CEZ vlastne popiera platnosť stredného člena protikladu (predložky V) a tak vyjadruje kontakt objektu$_1$ s objektom$_2$ ako dynamický tranzitívny kontakt.

Obdobne možno derivovať invariantný význam predložky O z invariantných významov predložiek NA a Z. Vzťah predložky O k týmto predložkám možno naznačiť takto:

O = NA - (NA) - Z (udierať o stôl) =

položiť ruku na stôl - (mať ruku na stole) - zdvihnúť ruku zo stola. Invariantný význam predložky O tak spočíva v postupnej realizácii významov predložiek,

ktorými sa realizuje kontakt objektu$_1$ s povrchom objektu$_2$. Predložka O, obdobne ako predložka CEZ, popiera platnosť stredného člena protikladu (predložky NA), a tak vyjadruje kontakt objektu$_1$ s objektom$_2$ ako dynamický dotykový kontakt. Tento kontakt sa uskutoční, ale vzápätí sa aj zruší (NA - Z).

2.2. Štruktúra poziČných predložiek. Pozícia vzhľadom objektu$_1$ na objekt$_2$ môže byť v slovenčine štvoraká: 1. blízkostná, 2. rovinná, 3. smerová a 4. sociatívna.

Štruktúry poziČných predložiek na základe distribúcie sémantických príznakov slovenských predložiek možno naznačiť takto:

2.2.1. Blízkostná pozícia:

	blízkosť objektu
zaujímanie pozície	PO
trvanie pozície	PRI ——— POPRI
rušenie pozície	OD

Porovnaj: prísť po les - sedieť pri lese - odchádzať od lesa - prechádzať sa popri lese.

Invariantné významy daných predložiek:

PO - zaujímanie pozície objektu$_1$ vzhľadom na blízkosť objektu$_2$.

PRI - trvanie pozície objektu$_1$ vzhľadom na blízkosť objektu$_2$.

OD - rušenie pozície objektu$_1$ vzhľadom na blízkosť objektu$_2$.

POPRI (PO+PRI) - dynamická pozícia objektu$_1$ vzhľadom na blízkosť objektu$_2$.

Poznámka. Sémantika pozičnej predložky PO je odlišná od sémantiky kontaktovej predložky PO. V tejto pozícii pozičná predložka PO nahradila v slovenčine predložku DO. Okrem toho kontaktová predložka PO sa spája s lokálom, zatiaľ čo pozičná predložka PO sa v slovenčine spája s akuzatívom.

2.2.2. Rovinná pozícia:

zaujímanie pozície	NAD	POD	PRED	ZA	PONAD, POPRED, POPOD, POZA
trvanie pozície	NAD	POD	PRED	ZA	
rušenie pozície	ZNAD	SPOD	SPRED		SPONAD, SPOPOD, SPOPRED, SPOZA

Porovnaj: odísť (nad, pod, pred, za) les - sedieť (nad, pod, pred, za) lesom - vrátiť sa (znad, spod, spred) lesa - letieť ponad (popod, popred, poza) les.

Invariatné významy predložiek:

NAD, POD, PRED, ZA - vyjadrovanie pozície deja objektu$_1$ vzhľadom na rovinné členenie objektu$_2$.

ZNAD (Z+NAD), SPOD (Z+POD), SPRED (Z+PRED) - vyjadrujú rušenie pozície objektu$_1$ vzhľadom na rovinné členenie objektu$_2$.

PONAD (PO+NAD), POPOD (PO+POD), POPRED (PO+PRED), POZA (PO+ZA) - vyjadrujú dynamickú pozíciu objektu$_1$ vzhľadom na rovinné členenie objektu$_2$.

V slovenčine na rozdiel od väčšiny slovanských jazykov kontaktová predložka PO premieňa nielen sta-

tické kontakty na dynamické kontakty, lež v spojení s poziČnými predložkami PRI, NAD, POD, PRED a ZA premieňa aj statické pozície objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$ na dynamické pozície. Podvojné predložky PONAD, POPOD, POPRED a POZA majú v porovnaní s predložkami NAD, POD, PRED a ZA príznak dynamickosti. Z konfrontačného hľadiska sú slovenské podvojné predložky osobitne zaujímavé.

Obdobne ako predložky NAD, POD, PRED a ZA sa správa v slovenčine aj predložka MEDZI. Sémanticky sa od nich odlišuje iba tým, že vyjadruje pozíciu objektu$_1$ na ďalšie (najmenej) dva objekty. Podobne ako uvedené štyri predložky vyjadruje aj predložka MEDZI pozíciu objektu$_1$ na ďalšie objekty komplexne ako: zaujímanie pozície, trvanie pozície a rušenie pozície. V spojení s predložkou PO vo forme POMEDZI vyjadruje aj dynamickú pozíciu objektu$_1$ vzhľadom (najmenej) na dva objekty.

2.2.3. Smerová pozícia:

	smer k objektu
zaujímanie pozície	K
trvanie pozície	-
rušenie pozície	-

V ternárnom protiklade smerovej pozície chýbajú v slovenčine pendanty na vyjadrovanie trvania pozície a rušenia pozície. Je to preto, že predložkou K sa vyjadruje špecifické zaujímanie pozície objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$. Je to zaujímanie pozície bez ohraničenia (obmedzené iba abstraktne na objekt$_2$), so zreteľom na tento objekt, a to je v skutočnosti smerovanie ob-

jektu$_1$ k objektu$_2$. Predložka K je tak v slovenčine jediná primárna predložka, ktorá vyjadruje sama smer. Porovnaj: ísť pred školu, - sedieť pred školou - stáť pri škole - vracať sa od školy, ale: ísť ku škole.

Invariantný význam predložky K v slovenčine je vyjadrovanie smerovej pozície objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$.

Poznámka. Predložka K môže v slovenčine označovať aj blízkostnú pozíciu dvoch objektov alebo kontakt dvoch objektov, avšak iba v závislosti od kontextu, resp. vďaka kontextu. Napr. prísť ku škole, pritisnúť k stene a podobne.

2.2.4. Sociatívna pozícia:

	a) sociatívnosť objektov	b) sociatívnosť osobných objektov
zaujímanie pozície	-	/K/
trvanie pozície	S	S — U
rušenie pozície	-	/OD/
	BEZ	BEZ

Vo vzťahu k ostatným pozičným predložkám sa invariantný význam predložky S javí takto: Predložka S je indiferentná k tomu, či sa dej koná PRI (objekte) alebo či sa koná NAD, POD, PRED, ZA (objektom) alebo či objekt$_1$ smeruje k objektu$_2$. Pre predložku S je relevantné, že dva objekty (alebo viac objektov) sú v "spoločnosti", že je medzi nimi sociatívny vzťah. Predložke S chýbajú v ternárnom protiklade pendanty na zaujímanie a rušenie pozície. Je to preto, že zaujímanie a rušenie so-

ciatívnosti sa vyjadruje v slovenčine nie predložkami, ale inými jazykovými prostriedkami.

Pri osobných objektoch pendantom sociatívnej predložky S na vyjadrovanie zaujímania sociatívnej pozície je predložka K a na vyjadrovanie rušenia sociatívnej pozície je predložka OD. Aj keď tieto dve predložky nie sú sociatívnymi predložkami, túto funkciu plnia na základe svojich invariantných významov (K - smerovanie objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$ a OD - rušenie pozície objektu$_1$ vzhľadom na blízkosť objektu$_2$).

Predložka U v naznačenom ternárnom protiklade je vzhľadom na ostatné poziční predložky príznaková, lebo vyjadruje jednak pozíciu objektu$_1$ vzhľadom na osobný objekt$_2$, čím sa sa zbližuje so sociatívnou predložkou S, jednak kontakt deja s prostredím objektu$_2$, čím sa sémanticky zbližuje s kontaktovou predložkou V. Predložka U v privatívnom protiklade s predložkou S je príznakovým členom, lebo okrem pozície deja vzhľadom na osobný objekt vyjadruje aj kontakt s prostredím osobného objektu$_2$. Porovnaj:

sedieť s rodičmi (pozícia) - sedieť u rodičov (pozícia + kontakt)

lebo: sedieť u rodičov (= sedieť s rodičmi + prostredie).

Predložka U v privatívnom protiklade s kontaktovou predložkou V je taktiež príznakovým členom, lebo okrem kontaktu objektu$_1$ s prostredím osobného objektu$_2$ vyjadruje aj pozíciu objektu$_1$ vzhľadom na osobný objekt. Porovnaj:

sedieť v izbe - sedieť u rodičov
(kontakt) (kontakt + pozícia)

Predložka BEZ je v takom významovom vzťahu k predložke S, v akom je kontaktová predložka CEZ v základnej kontaktovej predložke V alebo kontaktová predložka O k základnej kontaktovej predložke NA. Významy kontaktových predložiek CEZ a O predpokladajú uskutočnenie i zrušenie kontaktu. Taktiež invariantný význam predložky BEZ predpokladá zaujatie sociatívnej pozície i jej zrušenie. Porovnaj:

DO - (V) - Z ⟶ CEZ
NA - (NA) - Z ⟶ O
(K) - (S) - (OD) ⟶ BEZ

Invariantný význam predložky BEZ možno derivovať z invariantného významu predložky S. Predložkou BEZ sa popiera platnosť stredného člena ternárneho sociatívneho protikladu S. Predložkou BEZ sa vyjadruje neplatnosť významu predložky S. Porovnaj: ísť k priateľovi - sedieť u priateľa/s priateľom - odchádzať od priateľa - zostať bez priateľa.

2.3. Predložka PRE. Jediná primárna predložka slovenčiny, ktorá sa nezapája do štruktúry predložkového systému na základe uvedených sémantických príznakov, je predložka PRE. Táto predložka vstupuje svojím invariantným významom do protikladu so všetkými ostatnými predložkami, vyjadruje kontakt alebo pozícia $objektu_1$ a $objektu_2$, predložkou PRE sa vyjadruje pôsobenie $objektu_2$ na činnosť $objektu_1$ (pričom $objekt_2$ nie je ani agensom deja ani patiensom deja). Kladné alebo záporné pôsobenie $objektu_2$ na činnosť $objektu_1$ sa javí ako

príčina, prečo sa dej uskutočňuje tak alebo inak, alebo prečo sa činnosť objektu$_1$ neuskutočňuje. Napr.:

prísť neskoro pre dážď, neprísť pre dážď.

Predložka PRE je v slovenčine práve pre naznačenú špecifickú sémantiku jedinou predložkou s príčinným významom. Ostatné predložky (OD, Z a iné) vyjadrujú príčinu v závislosti od kontextu. Invariantný význam predložky PRE je vyjadrovanie (príčinnej) modifikácie činnosti objektu$_1$ objektom$_2$. Ak je táto modifikácia kladná, môže mať predložka pre aj účelový význam.

2.4. Štruktúra sekundárnych predložiek. Sekundárne predložky v slovenčine sa nachodia na periférii predložkového systému. Do celkovej štruktúry predložkového systému sa zaraďujú na základe binárnych privatívnych protikladov s poziČnými primárnymi predložkami ako príznakové členy týchto protikladov, keďže bližšie modifikujú vyjadrované vzťahy. Porovnaj: PRI - VEDĽA, OKOLO, BLÍZO, KONČA; NAD - VYŠE; POD - NIŽE, PONIŽE; PRED - NAPRED; ZA - NAZAD; K - PROTI, VOČI a podobne. Sémantickými príznakmi sekundárnych predložiek sú rozličné bližšie okolnostné určenia, preto sú, na rozdiel od primárnych predložiek, monosémantické. Tieto predložky majú v porovnaní s primárnymi predložkami značne nižšiu frekvenciu. Tvoria "most" medzi predložkami a príslovkami (porovnaj tabuľku na str. 182).

3. Opis štruktúry predložkového systému slovenčiny poskytuje pre konfrontáciu slovenských predložiek s predložkami iných jazykov aspoň dve východiská. Po prvé, poskytuje obraz o štruktúre vyjadrovania vzťahov objektívnej reality predložkami v takej podobe, že ak "dosadíme" do priesečníkov sémantických príznakov

Štruktúrne protiklady predložkového syatému spisovnej slovenčiny

			OBJEKT$_2$ (meno)							
			vnútro	povrch	blízkosť	rovinné členenie	smer	sociatívnosť	kontaktové	Primárne predložky
OBJEKT$_1$ (meno)	DEJ (sloveso)	uskutočňovanie kontaktu	DO	NA						
		trvanie kontaktu	V	NA						
		rušenie kontaktu	Z	Z						
		uskutočnenie a zrušenie kontaktu	CEZ	PO						
		dynamický kontakt	PO	PO						
		zaujímani pozície			PO	NAD, POD, PRED, ZA			pozičné	
		trvanie pozície			PRI	NAD, POD, PRED, ZA				
		rušenie pozície			OD	ZNAD, SPOD, SPRED?SPOZA				
		zaujatie a zrušenie pozície								
		dynamická pozícia			POPRI	PONAD, POPOD POPRED, POZA				
		pozícia	PRE		Sekundárne predložky					
		modifikácia			Príslovky a iné slovné druhy					

štruktúry slovenských predložiek zodpovedajúce predložky iného jazyka, dostaneme základné štruktúrne významové ekvivalenty slovenských predložiek tohto jazyka. A to je prvý predpoklad pre konfrontáciu predložkových systémov slovenčiny s inými jazykmi. Po druhé, opis štruktúry predložkového systému slovenčiny vytvára nevyhnutný predpoklad pre ďalší štruktúrno-funkčný opis predložiek dvoch porovnávaných jazykov. V tomto opise sa bude už prihliadať na fungovanie predložky s pádmi a na ich súhru so sémantikou mena, slovesa i pádu. Tento opis už vytvorí všetky predpoklady pre odhalenie tých miest vo fungovaní predložkových systémov dvoch porovnávaných jazykov, ktoré spôsobujú interferenciu pri vzájomnom osvojovaní si dvoch jazykov.

Literatúra

1 Mistrík, J.: Frekvencia slov v slovenčine. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1969.

2 Slovník slovenského jazyka. 1-6. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1959-1968.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1987.

3 Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1966.

4 Horák, E.: Predložkový systém spisovnej slovenčiny. Slovenská reč, 37, 6, 1972, s. 341-354.

Horák, E.: Metodologické východiská opisu sémantickej štruktúry slovanského predložkového systému. Slavica Slovaca, 13, 1, 1978, s. 8-18.

O analógii v jazyku a v jazykovede

Ján Horecký

Už v začiatkoch európskej jazykovedy narazili grécki a po nich aj rímski filológovia na problém poriadku či usporiadanosti a neporiadku či výnimočnosti v jazyku. Zástancovia analógie - dnes by sme hovorili skôr o stúpencoch systémovosti - hlásali názor, že jazykové znaky sú usporiadané v istom systéme, kým zástancovia anomálie poukazovali na mnohé fakty, ktoré pôsobia akoby výnimky spod prísnych pravidiel usporiadaného systému. Pravda, už v samom staroveku sa ukázalo, že v jazyku fungujú obidve zásady (Ondruš, 1975, Skalička, 1949).

Nový zmysel dostala analógia v mladogramatickej koncepcii, najmä pri skúmaní fonetického a fonologického vývinu jazyka a pri budovaní historicko-porovnávacej jazykovedy (Hjelmslev, 1971). Ako je známe, v mladogramatickej koncepcii základným kameňom je predstava o bezvýnimočnosti hláskových zmien. No v takých prípadoch, keď sa priamočiarosť zmien neuplatňovala, siahalo sa práve k pojmu analógie - vyrovnávania foriem. V tomto zmysle sa uplatňovala predovšetkým úmerová

analógia typu a : b = c : d, najmä ak išlo o vysvetlenie tvaru vyskytujúce sa na mieste d (Lyons, 1983).

V praslovančine napríklad platilo pravidlo, že pred i, ě, ei sa velárne konsonanty k, g, h, ch menili na c, 3, s. (tzv. prvá palatalizácia). Preto sa predpokladaný tvar na rǫkě zmenil na ruce, podobne na nogě dalo na noʒě. Ale ak sa v slovenčine (súčasnej) udržiavajú tvary na ruke, na nohe, vysvetlenie treba hľadať v pôsobení analógie hlav-a : hlav-y = ruk-a : ruk-y : ruk-e. Analógia tu pôsobila na základe všetkých ostatných pádov a ostatných slov, kde nešlo o palatalizáciu.

Tento vývin a jeho výsledný stav sa často vysvetľuje ako tlak systému.

V skutočnosti však nešlo vždy o ucelený systém, ale o formálne vyrovnávanie v menších skupinách. Napr. v nemčine na základe spojenia des Tages vznikla príslovka tags a paralelne s tým aj nachts, hoci v ženskom rode niet koncovky -s. Na podobu nachts iste pôsobil aj fakt, že často išlo o ustálené spojenie tags und nachts. Iný príklad: v latinčine z predpokladanej podoby ketuores máme číslovku quattuor - štyri; podobne však máme aj číslovku quinque - päť, hoci tu bol predpokladaný základ pekqe. A v nemčine naopak, k normálnemu tvaru fünf sa pripodobil tvar vier. Proti lat. dvojici novem - decem máme v slovenčine vyrovnané tvary deväť - desať.

Často sa analógia prejavuje (a vysvetľuje) ako tendencia po jednotnej báze (Morfológia, 1966). Platí to nielen o slovenských paradigmách ruka - na ruke (jednotná báza ruk-), ale aj o zániku skloňovania typu

slovo - slovesa, tema - temena, sema - semena, resp. v diferenciácii slovo - slova a sloveso - slovesa.

Možno povedať, že tvarová, resp. úmerová analógia fungovala v istých jazykoch, resp. v ich vývine a jazykovedci ju objavili ako jeden z princípov pre výklad hláskových zmien. Z faktu jazyka sa tak stala faktom jazykovedným, nástrojom v rukách jazykovedcov.

Ale aj v takomto nástrojovom fungovaní sa analógia uplatňuje vo dvoch podobách. Využíva sa jednak ako nástroj výkladu, explikácie pozorovaných jazykových javov, jednak ako nástroj na dotváranie nejestvujúcich javov, ktorými sa zapĺňuje prázdne miesto v úmerovej analógii. V tomto prípade však už často nejde o úmerovú analógiu, ale skôr o induktívne usudzovanie na základe analógie.

Analógia ako priama úmera sa využíva napr. pri vysvetľovaní binárneho vzťahu v takých slovotvorných štruktúrach, v ktorých nejestvuje základové slovo a dvojčlennosť je len formálna, resp. zdanlivá. Napr. k slovu malina nejestvuje motivácia základovým slovom mal-, no napriek tomu ho možno pokladať za odvodené formantom -ina. Zapĺňa sa ním miesto v úmerovej analógii byl : ina = mal : ina, resp. v štvorci

byl	ina
mal	ina

Do tejto skupiny explikačného využívania analógie patrí aj teória analogickej slovotvorby (u nás najmä v prácach *J. Furdíka - 1970*). Analógia sa tu chápe už nie ako úmerová analógia, lebo nemožno zaplniť prázdne

miesto, ale ako jestvovanie podobného vzťahu medzi uvažovanými prvkami. Inými slovami: z dvojíc ako naložiť : nálož = naplniť : náplň nemožno usudzovať na podobu nádrž, lebo nejestvuje sloveso nadržať v takom význame, ktorý by v tomto prípade mal motivačnú silu. Podobne v rade vymerať : výmera nemožno doplniť dvojicu umerať : úmera, lebo nejestvuje sloveso umerať. Je však zrejmé, že medzi dvojicami ná:lož = ná:drž, resp. vý:mera = ú:mera je analogický vzťah v tom zmysle, ako ho vymedzuje Ch. Perelman (1971).

Takáto slovotvorná analógia (resp. analogická slovotvorba) má však výraznú funkciu nielen pri vysvetľovaní slovotvorných štruktúr, ale aj vo vývine daného jazyka. Ak sa totiž uplatňuje vo viacerých analogických slovotvorných štruktúrach, postupne sa môže formovať nový význam danej morfémy. Ak popri slove nádrž jestvuje aj slovo nádych, nástroj, utvára všeobecný význam predpony ná-. Ešte výraznejší je takýto význam predpony po- v slovách ako pojazd, povel, potlesk; táto predpona vyjadruje, že odvodené slovo má niečo spoločné so základovým slovesom: potlesk je to, čo súvisí s tlieskaním, povel je to, čo je produktom či prostriedkom velenia, pojazd je zariadenie umožňujúce jazdu (Horecký, 1988).

Mimoriadny význam pre jazykovednú prácu, presnejšie pre rozhodovanie o správnosti či vhodnosti istých výrazov má analogické, induktívne usudzovanie. Je to postup známy v prácach o teórii poznania. V našej Teórii poznania (Černík a kol., 1986) sa dokonca formalizuje v pomerne jednoduchej podobe:

P (a1), Q (a1)
P (a2), Q (a2)

P (ak), Q (ak), kde k n

Pre všetky x platí, že [ak P(x), tak Q(x)].

Inak povedané, všetky objekty, ktoré majú vlastnosť P, majú aj vlastnosť Q. Lenže ak ide o také vlastnosti objektu, ktoré sú neprebádané a nepostihnuté, môže byť záver aj nepravdivý. Preto sa tento typ označuje ako neúplná empirická indukcia. Na druhej strane však sotva možno očakávať, že pri analýze vlastností jazykových výrazov budeme mať k dispozícii všetky nové prvky, resp. všetky vlastnosti.

Preto je dôležité dbať, aby prvky, z ktorých sa má usudzovať na správnosť alebo vhodnosť sporného či hľadaného výrazu, boli skutočne rovnaké, nie len podobné. Ak sa do radu vzťahov vezmú aj len podobné útvary, ľahko možno dôjsť k nepravdivému záveru (Klaus, 1970).

Uvedieme príklad. Pri úvahách o tom, či je správna podoba celovojskový, resp. celovojenský alebo vševojskový (povedzme v spojení vševojsková divízia) vychádzame z úvahy, že ak k subst. národ nemôže byť adj. všenárodný, ani k subst. vojsko nemôže byť adj. vševojskový, resp. naopak, ak od národ je celonárodný, od vojsko musí byť celovojskový. Tu mlčky predpokladáme, že substantíva národ a vojsko sú totožné. Teda v prvom stupni národ A = vojsko A'. Na druhom stupni vyvodzujeme, že ak je istý vzťah medzi prvkami národ A a celo B, bude podobný vzťah aj medzi prvkami vojsko A' a celo B, teda [A - B] ⟶ [A' - B]. Z toho nám v treťom stupni usudzovania vyplynie podoba celovojskový.

V skutočnosti však sú slová národ a vojsko len podobné. Rozdielne sú v tom, že národ sa chápe ako jednotný kolektív, kým vojsko v tom význame, od ktorého chceme odvodiť potrebné prídavné meno, sa chápe ako špeciálna zložka armády. (Vidieť to napr. z povelu Vojská, na poctu zbraň.).

Preto by tu mal nastúpiť iný rad usudzovaní, napr. takýto: Ak od slova odbory máme adj. všeodborový, lebo nejde len o vzťah k odborom - to by bolo odborový, ale týkajúci sa všetkých odborov (resp. všetkých odborových zväzov), tak aj od subst. vojsko, ak sa má vyjadriť, že ide o všetky druhy vojsk, bude adj. vševojskový. Vševojsková divízia je taká divízia, ktorá zahrňuje všetky druhy vojsk - všeodborový zjazd je taký zjazd, ktorý zahrňuje všetky odborové zväzy.

Podobnosť je často vyvolaná iným, protikladným induktívnym radom. Z dvojice vymeniť - vymieňať, premeniť - premieňať, zameniť - zamieňať by sme mohli zdanlivo bez prekážok, priamočiaro usudzovať, že správna bude aj dvojica odmeniť - odmieňať. Lenže v skutočnosti v poslednej dvojici nejde len o čisto vidový vzťah, ale aj o vzťah k základovému slovu odmena. Preto musíme vychádzať z nového radu usudzovaní, v ktorom sa berie do úvahy aj vzťah odmena - odmeniť a odmeňovať podobne ako vo vzťahu soľ - odsoliť aj odsoľovať. Slovom, platí tu taká analógia ako vo vzťahu odkoreniť - odkoreňovať, zakoreniť - zakoreňovať.

Rozdielny výsledok treba rešpektovať aj v takých prípadoch, keď úmerové členy majú síce rovnakú slovotvornú i sémantickú povahu, ale predsa len sú zaradené do odlišných súvislostí, resp. slovotvorných hniezd.

Ako príklad možno uviesť odlišné súvislosti pri uvažovaní o kvantite v adj. múzejný a lýcejný : proti študijný a režijný. Priamočiarou analógiou by z radu múzeum : múzejný - lýceum : lýcejný vyplývali aj dvojice štúdium : štúdijný, prípadne aj réžia : réžijný. V skutočnosti však subst. múzeum a lýceum majú okolo seba ešte podoby múzejný a muzeálny, kým subst. štúdium a réžia sa opierajú aj o slovesá študovať, režírovať (kde je zrejmá krátkosť) a subst. študent, režisér, opreté zase o slovesá s krátkosťou.

O protikladnom, resp. dialektickom pôsobení dvoch induktívnych radov svedčia napokon aj prípady porušovania rytmického zákona v type výhier, čísiel. Induktívny rad založený na dvojiciach, v ktorých sa uplatňuje rytmický zákon, by viedol k podobám výher, čísel, ale aj hospodárstev, notárstev, cigánstev. Ale ako je známe, pôsobí tu aj protikladný induktívny rad, v ktorom sa uplatňuje vkladné ie v gen. pl. v skupine stv - stiev. Teda napr. horstvo : horstiev - klamstvo : klamstiev - vrstva : vrstiev. Preto sú aj podoby notárstiev, hospodárstiev, cigánstiev. Je zrejmé, že v týchto prípadoch morfologická analógia - a to aj bez pôsobenia jazykovedcov - pôsobí silnejšie ako analógia zo zvukovej oblasti jazyka.

Napokon ešte jeden zložitejší prípad, uvažovanie o väzbe rezignovať na niečo, resp. z niečoho. Ak zaradíme sloveso rezignovať vzhľadom na jeho sémantiku do radu takých slovies ako odstúpiť, odísť, vzdať sa, zrieckť sa, kde sa vyjadruje odlúčenie, a preto je pri väzbe predl. z = genitív, vyjde nám jednoznačne väzba rezignovať z funkcie. Ak však sloveso rezignovať zaradíme do radu slovies odovzdať, zložiť funkciu (ako je

v lat. resignare officium, vo fr. résigner sa charge), výsledok nebude taký jednoznačný. Ak sloveso rezignovať zaradíme do radu dezignovať - rezignovať, vyjde nám väzba s predl. na: dezignovať na funkciu - rezignovať na funkciu. A napokon ak vezmeme do úvahy konverzívny vzťah v dvojici reflektovať na niečo - rezignovať na niečo, ktorý sa mimochodom uplatňuje nielen v prvom význame slovesa rezignovať, ale aj v jeho druhom význame (stratiť, prestať mať záujem na nejakej činnosti), vyjde nám dosť zreteľne, že predložková väzba s odlukovým genitívom je síce možná, ale nie výlučná, ba že na druhej strane predložková väzba s cieľovým akuzatívom je oveľa bežnejšia a zasahuje širšie oblasti (Horecký, 1989).

Z našich úvah vyplýva, že analógia sa uplatňuje nielen v jazyku ako jedna z hybných síl jeho vývinu, teda interne, vnútri systému, ale aj v jazykovede, v činnosti a úvahách jazykovedcov pri usmerňovaní vývinu jazyka. Najmä v tomto prípade je analógia skutočne dôležitým prostriedkom kultivovania jazyka, pravda, s rizikom istých skĺznutí pri jej priamočiarom uplatňovaní.

Literatúra

Černík, V. - Farkašová, E. - Viceník, J.: Teória poznania. 2. vyd. Bratislava, Pravda 1986. 375 s.

Furdík, J.: Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 54-59.

Tam, kde chovali viac druhov hydiny, podsádzali najprv husi a potom až sliepky, lebo hus vraj zhŕňa k sebe, kým sliepka rozhrabáva, čo sa analogicky prenáša na majetok. Kto chcel, aby mu sliepky dobre niesli, tajne nazbieral v cudzom dvore okolo kláta triesky a zaniesol do svojho kurína. Nápadne malé vajce prinášalo nešťastie, preto ho prehodili cez strechu domu.

S pestrosťou drobných magických úkonov sa stretávame pri predaji a kúpe, predovšetkým domácich zvierat, ale aj iného tovaru. V gazdovstve, kde mali hodnotné odrody dobytka a hydiny a ich chov bol úspešný, realizovali praktiky, ktoré mali v zmysle parciálnej mágie aj po predaji niektorého kusu udržať chov na dosiahnutej úrovni. Napríklad z husí, ktoré boli určené na trh, vytrhli pierka a rozfúkali ich po dvore, z dobrej kravy vytrhli tri kúsky srstia, odhodili ich do maštale a pod. Šťastie na trhu alebo aj jarmoku mal priniesť kúsok svadobného koláča, ktorý nevesta pred prahom mužovho domu prehodila ponad hlavu za seba a svadobčania ho chytali. Tak ako sa oni predbiehali, aby sa k nemu dostali mali sa predbiehať aj kupci. Rovnako uznávaným prostriedkom bolo ukradnúť večer u susedov handričku, ktorou umývali riad (tzv. vecheť), ráno ním poutierať tovar a schovať ho do vrecka. Tak, ako budú u susedov hľadať vecheť, tak aj ich budú vyhľadávať kupci. Za zvlášť účinné sa považovali také predmety, ako bol kúsok povrazu zo zvona, či dokonca z obesenca, placenta, ktorá sa zachytila na hlave alebo pleciach novorodeniatka, tzv. čepček alebo košieľka, mimoriadne cenený bol domnelý hadí kameň, bežnejšie brali so sebou vysušené osie hniezdo, posvätené zeliny alebo rastlinu, ľudovo nazývanú kupčík, trhovníček (Linum catharticum), popri

biť na pohlavie mláďat, teda aby bolo viac jahničiek ako baranov. Potom obliekli niektorú ženu do kožucha, posadili ju na plužné kolieska a vozili po dedine.

Pri podsádzaní hydiny varírovali niektoré existujúce postupy, a to podľa toho, či chceli mať v gazdovstve viac kohútov, káčerov, gunárov, alebo sliepok, kačíc či husí. V prvom prípade mal muž naukladať vajíčka do klobúka a z neho potom do hniezda, v druhom prípade to bola úloha ženy, ktorá dávala vajíčka do hniezda zo zástery. Aby sa zo všetkých vajec vyliahli kurence, umyli ich vo vode, do ktorej nasypali ovos a nechali usušiť na vreci od múky. V severnom Gemeri pri podsádzaní povedali: "Všetky brezy, iba jeden smrek", čím symbolicky vyjadrili želanie, aby zo všetkých vajíčok boli sliepky, len z jedného kohút. Podľa toho, aké pohlavie u hydiny preferovali, volili na podsádzanie buď ženské dni, teda tie, ktorých názov je ženského rodu (streda, sobota, nedeľa), alebo mužské dni. Mesiac nemal byť vo fáze splnu, lebo by vajíčka ostali prázdne, ani na nove, lebo by kurence ostali chudé, ale mal dorastať. Bližšie určenie času v priebehu dňa bolo dosť rozmanité. Miestami podsádzali hydinu pred východom alebo po západe slnka, inde keď sa vyhrnuli deti zo školy alebo ľudia z kostola, keď pastier hnal stádo a pod. Do hniezda dávali slamu odloženú od Vianoc, alebo strhnutú z maskovanej postavy pri "kurinovaní", čo bola jedna z obradných zimných obchôdzok v západnej polovici stredného Slovenska. Kvočku posypali zrnom, novšie cukrom. Ak chceli mať chocholaté husi, zavolali dievča a potiahli ho za vlasy nad čelom. Keď chceli kurence po prvý raz pustiť na dvor, gazdiná ich vyberala z hniezda so zatvorenými očami, aby ich jastrab nevidel a neodniesol.

magicko-ochranným prostriedkom. Prvé mlieko, ktoré po otelení kravy nadojili, volali na Horehroní šara. Po precedení ostala tvarohu podobná sladkastá masa, tzv. sierenia, tiež kurastra alebo guľajstra. Použili ju ako plnku do koláča, z ktorého časť rozdali susedom. Keď sa rozhodli teľa predať, odstrihli mu z chvosta trochu srsti a zamiešali krave do krmiva, aby za ním nežialila.

Na jar, keď dobytok vyhnali na pašu, podľa starších svetonázorových predstáv prechádzal zo stajne viacnásobne zabezpečovanej magickými prostriedkami na lúky, teda do nechráneného priestoru chotára. Pri prvom výhone sa venovala starostlivosť najmä dojniciam, či už kravám alebo ovciam. Pod prah stajne dali vajíčko, ktorého symbolika už bola spomenutá, nasypali petržlenové semeno, položili železný tĺk na soľ, pričom jedno i druhé malo chrániť pred strigami, zamknutú reťaz, aby kravu, či ovcu neodvliekol vlk alebo medveď, krave uviazali na roh červenú handričku, aby ju niekto neuriekol a pod. Rovnaké alebo podobné magicko-ochranné prostriedky použil pastier. Na mieste, kde končil intravilán obce, vykopal naprieč cesty žliabok, do ktorého vložil sedem alebo deväť uhlíkov, iný dal prednosť rovnakému počtu klokočových jadier, prípadne do špeciálne vyhĺbenej jamky vložil vajíčko a všetko opäť zakryl zemou. Niektorí pastieri rozložili na kraji cesty oheň tak, aby dym smeroval k predchádzajúcemu stádu, ktoré kropili svätenou vodou. Iní obišli stádo s hlineným hrncom, v ktorom boli žeravé uhlíky, medzi nimi aj tie, ktoré vybral pastier na Bielu sobotu holou rukou z tzv. Judášovho ohňa. Na uhlíkoch boli položené rastliny, ktorým sa pripisovala magicko-purifikačná funkcia.

Z funkčného hľadiska rovnaké prvky, aj keď v zložitejších kreáciách, používali bačovia pri prvom výhone oviec. Po príchode na salaš sa bača najprv pomodlil, rozložil oheň, ktorý do jesene nesmel vyhasnúť, potom vzal uhlíky a položil na ne posvätené zeliny, niektorí pridali trochu hliny s mraveniska aj s mravcami, symbolizujúcimi mnohosť, do druhej ruky vzal fľaštičku so svätenou vodou a okiadzajúc i kropiac obišiel kolibu a košiar. Uhlíky potom zakopal pri vchode do salaša. Až keď bol priestor takto zabezpečený, vpustili dnu stádo. V kolibe si bača v uzlíku uložil rôzne svätieniny, najmä cesnak, soľ, trojkráľovú kriedu a zeliny. Na horehronských salašoch zvykol bača zakopať na chodník vedúci zo salaša deväť slepých mačeniec, vždy na tri kroky jeden od druhého. Tak ako boli spomenuté mláďatá slepé, mala oslepnúť aj striga, ktorá prichádzala na salaš so zámerom odčarovať ovciam mlieko. Ešte pozoruhodnejší zvyk zachovávali bačovia na Orave do druhej polovice 19.storočia. Zo stáda vybrali barana a zahnali ho do hory ako dar pre vlkov, ktorí potom už podla ich predstáv nemali právo napádať ovce.

Nepochybne archaický bol zvyk, ktorý sa v niektorých horehronských dedinách uchoval do polovice 20. storočia, aj keď viac-menej už len ako hra. V deň výhonu sa zišli manželky majiteľov oviec v dome šoltýsa, teda salašného hospodára, urobili si z vajec praženicu, vypili trochu pálenky, potom doniesli do izby klát dreva, niektorú zo žien chytili za ruky a nohy a preťahovali ju cez klát, čo volali vaľkanie. Keď ju pustili, musela rýchle vyskočiť. Uvedený úkon mal znázorňovať a v zmysle iniciatívnej mágie aj zabezpečiť oplodnenie oviec. Skutočnosť, že úkon realizovali ženy, mala pôso-

detnej alebo gravidnej žene, aby dával hojnú úrodu. Iný spôsob zabezpečovania úrodnosti bol ten, že deti alebo ženy prilepili na kmeň kúsok cesta, z ktorého sa pieklo obradné vianočné pečivo. Keď mal strom málo ovocia, na okolí Novej Bane majiteľ zatĺkol do kôry peniaz so slovami: "Keď ty mňa nechceš vyplatiť, tak ja teba vyplatím." V dedinách bývalej hontianskej župy gazda na Štedrý deň klopal na strom opakom sekery, hovoriac: "Ak nebudeš na budúci rok rodiť, tak ťa vytnem". Keď ani potom nebolo na strome primerané množstvo ovocia, mohol ho bez obáv vyrúbať.

Z domácich zvierat najviac obyčajových úkonov súviselo s chovom hovädzieho dobytka, oviec a hydiny. Ich cieľom bolo zabezpečiť rozmnoženie zvierat, zvýšiť ich úžitkovosť a chrániť ich pred reálnym nebezpečenstvom, ako boli choroby a úrazy, napadnutie dravcami a prinajmenšom v rovnakej miere pred domnelými nástrahami nadprirodzeného pôvodu. Tak napr. keď sa krava po prvý raz otelila, zavŕtali jej do rohu kúsok klokoča (Staphylea pinnata) alebo brestu, ľudovo väzu (Ulmus campestris), ďalšie triesky zavŕtali pod prah, nad dvere a nad oblok stajne, aby sa nedostali do domu strigy. Dávali pozor aj na to, ktorého miesta na zemi sa teľa najprv nohami dotkne. Na to isté miesto zakopli tri razy motykou, aby krava pri dojení nekopala. Kravu a teľa okadili materinou dúškou obyčajnou, ľudovo nazývanou božaméra, tymian (Thymus vulgaris), čo malo byť ochranou pred čarami a inými podobnými negatívnymi vplyvmi. Voda na prvé napojenie mala byť z troch studní, v niektorých hontianskych dedinách dali do nej celé surové vajíčko, aby krava bola plodná a semeno petržlenom (Petroselinum hortense), ktorý patril k bežným

planétu, fázu mesiaca, deň týždňa, časť, prípadne hodina dňa. Pri zohľadnení konštelácie nebeských telies zohrali úlohu rôzne kalendáre, ktoré o nej nielen informovali, ale prinášali aj konkrétne rady, zamerané na sadenie, siatie a pestovanie ovocných stromov.

Ovocinárstvo bolo v predchádzajúcich storočiach značne rozšírené na väčšine územia Slovenska, aj keď prevažne pestovali len odolnejšie druhy sliviek, jabloní a hrušiek, prípadne čerešní. V strave vidieckeho obyvateľstva malo ovocie ešte v medzivojnovom období významné miesto. Konzumovalo sa ako dezert, ako príloha k chlebu, najmä školské deti ho takto pravidelne jedávali na desiatu, zo sliviek sa varil lekvár, destilovali sa na pálenku. V zime sa jedli jablká svieže aj sušené, zo sušených sliviek a hrušiek sa varil kompót, predovšetkým však omáčky a prívarky, ktoré zatrepali mliekom, zahustili múkou a v tejto úprave ich jedli s chlebom na večeru. Okrem toho bolo ovocie, a tiež orechy, dobrým obchodným artiklom, či už pre naturálnu výmenu alebo predaj za peniaze.

Popri praktickom význame spolupôsobil na obyčajovú zložku špecifický vzťah k stromom, podmienený ich animizáciou a predstavami o spätosti života stromu so životom človeka. Verilo sa, že ak mladý človek vytne zdravý ovocný strom, do roka zomrie, tiež, že človek, ktorý láme konáre na stromoch, tomu sa niečo stane s rukou. Keď vyschol starý orech, bolo to znamenie, že gazda bude čoskoro potrebovať trhlu. Po smrti mal pokojne odpočívať len v truhle zhotovenej z dreva vyschnutého orecha. Človek, ktorý bol z rôznych príčin nútený vyrúbať rodiaci strom, mal najprv zasadiť iný, a to rovnakého druhu. Prvé ovocie z mladého stromu dali viac-

hnutým kapustným listom, ktorý držali nad hlavou, krútili sa pri kapuste a tri razy za sebou opakovali:

"Včera bolo Jakuba a dnes je Anny,
zakrúcajte že sa, moje milé hlavy."

Princíp mágie podobností prevládal aj v ďalších hospodársko-prosperatívnych zvykoch. Napr. keď ženy posadili zemiaky, najväčšiu spomedzi seba zvalili na zem, aby aj zemiaky boli veľké, rovnako ukončili sadenie tekvice. Pri siatí maku rozsievač nadúval líca, aby makové hlávky boli veľké, okrúhle. Ľanové semeno sypali zvysoka do čím dlhšieho vreca, aby aj ľan bol vysoký a dlhý. Medzi semeno vložili slaninu, aby vlákna boli mäkké. Po skončení sejby vyhadzovali plachtu, v ktorej bolo semeno čím vyššie a volali na ľan, aby narástol vyše pása. Ľan i konope mal siať vysoký človek a pri práci sa častejšie pozrieť na vysoký strom alebo kopec. Na Turíce, teda na svätodušné sviatky, známe tiež ako Rusadlá, bolo zvykom "májiť" ľan. Máj, májik, bol v tomto prípade konár listnatého stromu alebo kríka, ktorý zapichli do zeme medzi ľan, aby ho nezničila búrka. Za rovnakým cieľom zapichli medzi ľan, alebo konope prúty z liesky (Corylus avellana). V deň Jána Krstiteľa, 24. júna, išli ženy k ľanu a volali:

"Ľaníčku, ľan,
dáva ťa pozdraviť svätý Ján,
aby si sa hore bral
a od zemi poberal."

Pri poľnohospodárskych prácach sa považovala za dôležitú voľba správneho času vzhľadom na vládnúcu

Preto, milý náš pán hospodár,
prijmite vďačne od nás tento dar."

Pre všetkých, ktorí pri žatve pomáhali, bolo pripravené bohaté pohostenie. Popri mäse nechýbali ani múčne jedlá a koláče, ktoré mali byť upečené už z novej múky. Kvôli úplnosti treba poznamenať, že v podhorských oblastiach sa dožinky nerobili, len gazda s pomocníkmi vypil trochu pálenky, čo na strednom Slovensku volali vrchovô.

V obciach východnej časti Gemera, čo je región v južnej polovici stredného Slovenska, oslavovali ukončenie žatevných prác všetci obyvatelia dediny spoločne. Ako posledný druh obilnín sa tu kosil ovos a keď aj po ňom ostali na poliach už len strniská, zorganizovali mládenci tanečnú zábavu vo voľnej prírode. Zábavu volali v miestnom dialekte "do strňa", teda do strniska, alebo "ovsenie stiernie", teda ovsené strniská, tiež "ovsenie žatvy". Tancovalo sa dve poobedia za sebou až do tmy a tí, ktorí netancovali, prišli sa aspoň pozrieť a pobesedovať si, alebo aj zaspievať.

V porovnaní s obilovinami sa zelenine a okopaninám venovala menšia pozornosť. Pri sadení kapusty mali ženy na hlave bielu šatku, aby kapustné hlávky boli biele, pri práci sa často chytali za hlavu, aby kapusta bola pevná, tvrdá. Keď sa ukazovalo, že zelenina bude vydarená, zapichli do hriadky palicu s červenou stužkou, aby jej nikto neublížil závistlivým pohľadom, pretože by potom prestala rásť. Na deň Anny, 26. júla, ešte pred východom slnka išli ženy ku kapustnisku, ruky zovreté do päsť si priložili k spánkom, alebo s odtr-

Zaraduj sa, gazda náš,
vihrali sme oldomáš.
Vihrali sme vihrali,
ale nám ho nedali.
Ale nám ho musia dať,
čo si pôjdu požičať.
Chystaj, gazda, poháre,
idú tvoji snopáre.

V uvedenej oblasti našli dvere zatvorené, no otvorený bol najbližší oblok, cez ktorý niekto z domácich žencov oblial. Až potom vyšiel von gazda a sviatočne oblečené dievča mu odovzdalo veniec s príležitostným vinšom, napr.:

Už sme vám požali, kde ste len čo mali.
Keď sme to zrobili, veniec sme uvili,
s ním sa ponáhľali, ako sme vládali,
by sme vám, hospodár, oddali tento dar
a boha prosili, by vám dal posily,
by ste boli toľko rokov zdravý
koľko je v tom venci trávy,
by ste mali toľko pekných dietkov,
koľko je v tomto venci kvietkov
aby vám boh požehnal toľko meričiek,
koľko je v tomto venci zrniečok,
aby ste vždy toľko statku pásol,
koľko je v tomto venci klasov.
Aby ste nám dali toľko litrov piva,
koľko párov očí sa tu na vás díva,
aby nás milá pani hospodinka
obdarila jedným súdkom vínka.

trpeli bolesťami chrbtice a krížov, ako sa hovorovo označuje časť chrbta medzi pásom a lopatkami. Takýmto následkom fyzického preťaženia sa malo predísť rôznymi magickými praktikami. Na celom Slovensku sa najmä starší ľudia pri prvom jarnom hrmení opreli chrbtom o múr, aby mali pevný chrbát a pri žatve ich nebolel. Na Myjave, keď sa začala žatva, z prvých stebiel urobili povrieslo, okrútili ho okolo najbližšieho ovocného stromu, napr. slivky a povedali: "Nech teba, slivka kríže bolia, ale nie mňa!"

Na začiatku alebo na konci poľa nechali niekoľko stebiel nezožatých, alebo odsekli hrsť klasov a privalili ich kameňom, aby sa zachovala úrodnosť poľa. Nie je vylúčené, že tieto úkony boli transformovanými pozostatkami dávnych obetných obradov. Podobný význam mohlo mať uloženie krčahu s pálenkou pod prvý snop obilia, ktorý uložili do stodoly.

Dožinkové vence robili prevažne dievčatá a ženy, ktoré sa dali najať na sezónne poľnohospodárske práce ako žnice. Len v úrodnejších oblastiach si na menších gazdovstvách uvili aj sami z posledných klasov veniec, ktorý zavesili obvykle do komory a pred najbližšou sejbou z neho vymrvili zrno do osiva. Veniec, ktorý uvili najaté žnice, býval väčší, dekoratívnejší, prepletený poľnými kvetmi a pestrofarebnými stuhami. Ženci a žnice sprevádzali posledný voz obilia a niektorý z mládencov niesol veniec na palici alebo na hrabliach. Pred domom gazdu zaspievali dožinkovú pieseň, napr. na okolí Krupiny:

narodilo ako posledné, teda najmladšie, vyzlieklo sa dohola, vykopalo kus koreňa bielej vŕby (Salix alba), ktorú v tejto oblasti volajú belian, položilo ho do potoka a zaťažilo kameňom tak, aby ho voda obmývala, ale neodniesla. Za rovnako účinné sa považovalo, keď chlapec ukradol brány na bránenie role a zatiahol do potoka tak, aby zuby brán smerovali nahor, teda k oblohe. Dážď sa snažili privolať aj rôznymi ďalšími spôsobmi.

Zasiate zrno často vyzobávali vtáci, najmä vrabci. Aby sa tomu predišlo, radili na začiatok poľa natiahnuť niť, upradenú dievčaťom, ktoré malo najviac sedem rokov. Na okolí Zvolena odporúčali ísť na poludnie do cintorína, vziať palicu, ktorou hrobár meria jamy na hroby, tri razy s ňou obísť pole a vrátiť sa presne na to miesto, kde ju mal hrobár uloženú. Časté bolo tiež obsýpanie poľa po celom obvode zemou prinesenou z cintorína. Pred myšami a inými hlodavcami malo byť zrno a neskôr aj obilie chránené vtedy, keď muž so ženou tri razy obišiel okolo poľa. Žena musela byť holá a musela mať zatvorené oči. Pri obchôdzke ju muž viedol za šatku, ktorej jeden cíp držal sám, druhý žena. Podľa starších predstáv mohol roľník ochrániť pole pred ničivou búrkou tak, že s bravčovou čeľusťou, teda kosťou, obišiel pole a potom čeľusť zahrabal do zeme. Rovnakú funkciu mala plniť kosť z veľkonočnej šunky. Možno predpokladať, že bravčové kosti boli v tomto prípade pozostatkami obetí, pretože bravy boli u západných Slovanov obetnými zvieratmi určenými najvyšším božstvom, snáď hromovládnemu Perúnovi.

Ručná žatva bola veľmi namáhavá, najmä ženy sa pri zbere pokoseného obilia museli neustále zohýnať,

val, pravda, s tým rozdielom, že tentoraz už kone alebo voly boli zapriahnuté do pluhu. Chlieb, vajíčko a svätenú vodu vložil do kapsy, ktorú mal prevesenú cez plece, kým nevyoral prvú brázdu, pod ktorú potom uvedené predmety položil.

Na každé vrece s obilím na siatie položili hrudu zeme, aby dobre zakryla zrno, keď ho zasejú, ako aj preto, aby boli klasy ťažké a plné. V osive boli zamiešané omrvinky z vianočného pečiva, ktoré mali chrániť pole pred ničivými búrkami, a najmä krupobitím. Do plachty, z ktorej roľník rozsieval zrno, uviazali kovový peniaz, symbolizujúci bohatú úrodu. Prvú hrsť zrna rozhodil rozsievač na štyri strany, hovoriac: "Toto vtáčikom, toto chrobáčikom, toto žobráčikom a toto mne." Na severnom Slovensku rozhodil prvú hrsť so zatvorenými očami a povedal: "Ako ja nevidím osenie, tak aby ho ani vtáci nevideli".

Po návrate domov oblisli gazdu vedrom vody, aby bol počas jarných prác svieži a aby súčasne pole malo dostatok vlahy. V domácnosti v ten deň varili cestovinové jedlá, napr. dlhé rezance, aby boli klasy dlhé, široké šúľance s makom, aby boli klasy veľké a mali veľa zŕn, prípadne iné jedlá, podľa miestnych zvyklostí, nikde sa však nesmelo jesť mäso, pretože by sa dobytku mohla stať nehoda.

Keď boli polia obsiate a nepršalo, realizovali sa rôzne obradné úkony na privolanie dažďa. Tak napr. na okolí Banskej Štiavnice dievčatá nabrali do úst vodu, prešli tri potôčky a vypustili ju na žeravý uhlík, ktorý im pohotovo na určené miesto pripravili, aby ho zahasili. Na okolí Banskej Bystrice dieťa, ktoré sa

Na juhovýchodnom Slovensku pred prvou oračkou položili na dvor reťaz tak, aby tvorila priamku, z obidvoch strán ju obsypali žeravými uhlíkmi a previedli cez ňu kone prv, ako ich zapriahli do voza. Všetko ostalo na mieste, až kým sa kone nevrátili z poľa domov. Reťaz musela byť položená rovno preto, aby aj vyorané brázdy boli rovné, bola zo železa, aby aj kone boli silné, zdravé, dymiace uhlíky mali paralyzovať prípadné čary namierené proti koňom.

Na juhozápadnom Slovensku v regióne Myjava vyviedla kone alebo voly zo stajne gazdiná a držala ich, kým neboli zapriahnuté, aby aj zvieratá boli v práci usilovné a trpezlivé. Gazda už v predchádzajúci večer po západe slnka nabral do drevenej nádoby vodu a položil do nej vajíčko. Ráno, keď už bol dobytok zapriahnutý, pohladkal ho vajíčkom po chrbtoch, aby bol okrúhly, tučný a vodu vylial pred záprah. Ako prvý v obci mal ísť na pole zámožný gazda, aby úroda bola bohatšia.

Na strednom Slovensku, v oblasti Nízkych Tatier gazda skôr ako vyložil pluh na voz, okiadzal ho nad horiacou slamou, pokropil svätenou vodou a nakoniec utrel lemeš kúskom slaniny. Použitá slanina a slama boli cez Vianoce pri štedrovečernom stole a po sviatkoch odložené na spomenutý účel. Keď bol pluh na voze, gazda vzal pod pazuchu malý, osobitne na túto príležitosť upečený bochník chleba, pohladkal zapriahnutý dobytok vajíčkom a potom, stále s bochníkom pod pazuchou, tri razy obišiel okolo voza a záprahu, kropiac ich svätenou vodou. Nakoniec položil chlieb, vajíčko a svätenú vodu medzi predné kolesá voza, ktorý potom viedol tak, aby sa nič z toho neporušilo. Všetky spomínané predmety si vzal na pole, kde celý úkon zopako-

Práca vo zvykoch slovenského ľudu

Emília Horváthová

Čím väčší význam mal pre človeka určitý druh činnosti, tým bohatšie, mnohostrannejšie boli zvyky a celý sprievodný komplex tradícií duchovnej kultúry. Z tohto hľadiska je prirodzené, že najviac obyčajových prejavov sa viazalo k poľnohospodárstvu, chovu domácich zvierat, obchodu, presnejšie predaju a kúpe, stavbe obydlí a hospodárskych objektov, domácim prácam a domácej výrobe.

V súvislosti s pestovaním obilovín je zaujímavé, že obradné úkony a zvyky sprevádzali len jarnú, nie však už jesennú orbu a siatie ozimín. Na jar, keď roľník v úlohe oráča či rataja, ako ho volali v niektorých oblastiach stredného Slovenska, mal odísť po prvý raz na pole, realizoval rôzne drobné magické úkony, pri ktorých obvykle spolupôsobili ďalší rodinní príslušníci. Cieľom týchto úkonov bolo jednak chrániť ťažné zvieratá pred rôznymi čarami, nehodami, vyčerpaním, chorobami, jednak zabezpečiť kvalitu orby, sejby, chrániť zrno pred škodcami a dosiahnuť dobrú úrodu, teda dlhé a plné klasy, s veľkými, ťažkými zrnami.

Hjelmslev, L.: Jazyk. Z dánštiny přeložil a pro české čtenáře upravil M. Dokulil. Praha, Academia 1971. 147 s.

Horecký, J.: Miesto slova pojazd v slovnej zásobe. Kultúra slova, 22, 1988, s. 190-191.

Horecký, J.: Významová štruktúra slovesa rezignovať (v tlači).

Klaus, G.: Moderne Logik. Abriss der formalen Logik. Berlin, VEV Deutscher Verlag der Wissenschaften 1970. 451 s.

Lyons, J.: Die Sprache. Aus dem Englischen übertragen und für den deutschen Leser angerichtet von Chr. Gutknecht. München, Beck 1983. 318 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

Ondruš, Š.: Kapitoly z dejín jazykovedy. I. Staroindická a starogrécka jazykoveda. Jazykovedný časopis, 26, 1975, s. 73-87; II. Rímska jazykoveda. Jazykovedný časopis, 26, 1975, s. 169-181.

Perelman, Ch.: Analogia i metafora w nauce, poezji i filozofii. Pamiętnik Literacki, 62, zoš. 3, 1978, s. 247-257.

Skalička, V.: O analogii a anomalii. Slovo a slovesnost, 11, 1949, s. 145-162.

rôznych ďalších drobných predmetoch, ktoré v nejednom prípade pripomínali osobné fetiše.

Pred odchodom na trh pokropili dobytok močom alebo vodou, so slovami: "Koľko kropcov (kvapiek), toľko kupcov". Za rovnakým cieľom ho posypali hlinou z mraveniska alebo smeťami spred prahu chlieva. Keď cesta viedla cez most, prvý predmet, ktorý predávajúci zbadal, či už to bola slamka, trieska, pierko a pod., mal spakruky zodvihnúť a vziať so sebou, aby tovar predal hneď prvému záujemcovi. S husami ženy prechádzali cez most tak, že sa stále krúžili, pretože koľko ráz sa zvrtli, toľko mali mať kupcov.

Úkony sprevádzajúce kúpu mali pomôcť, aby si zvieratá zvykli na nové prostredie a priniesli očakávaný úžitok. Po kúpe hovädzieho dobytka a koní predchádzajúci a nový majiteľ kúpili pálenku a pili tzv. oldomáš. Bolo zvykom z pálenky najprv odliať na zem a povedať, aby škoda postihla zviera vtedy, keď sa vyliate kvapky opäť zídu dovedna. Na východnom Slovensku zvykol ten, kto utŕžil peniaze z prvého mosta cestou domov hodiť do vody drobný peniaz.

Nový majiteľ mal s dobytkom vykročiť najprv východným smerom a prejsť tak aspoň kratšiu vzdialenosť. Domov viedli zvieratá na povraze, pretože s retiazkou alebo ohlávkou ich nik nepredal. Na dvore ich symbolicky utreli vankúšom, aby boli tučné, gazdiná ich tri razy za rovnakým účelom obišla s pecňom chleba, kravu oblisla vodou, aby mala veľa mlieka. Pod prah stajne dali omrvinky z vianočného pečiva a popol z pece, aby dobytok rýchle privykol na nové gazdovstvo. Malé prasce, teľce, jahňatá zaniesli do kuchyne a pritlačili k peci,

ba aj novú mačku priložili hlavou tri razy k zrkadlu tak, aby sa videla, a potom ju tiež chrbtom pritlačili k peci.

Mimoriadna starostlivosť bola vždy venovaná stavbe nového domu, o ktorom sa predpokladalo, že bude slúžiť viacerým generáciám. Ľudia sa preto usilovali urobiť všetko, čo podľa svojich predstáv v kontexte s tradíciou považovali za potrebné, aby zvýšili jeho bezpečnosť a zaistili predpoklady pre pokojný život jeho obyvateľov. Pre dom vyhliadli suché, slnečné miesto, podľa možností také, kde nerástol strom, pretože by ho museli vykopať a tým by mohli ohroziť šťastie domu. Drevo na stavbu nesmelo byť zo stromu vyvráteného vetrom, zasiahnutého bleskom alebo ohňom, ani z takého, ktorý vyschol na koreni.

So stavbou začali v dňoch, keď mesiac pribúdal, aby sa práca darila a aby aj do domu pribúdal majetok. Hospodársku prosperitu a ochranu domu i ľudí mali zabezpečiť predmety vložené do základov domu. Peniaze sa dávali preto, aby v dome nikdy nechýbali, cesnak mal paralyzovať zlé sily a zaháňať nepriateľských démonov, lieskový prút chrániť dom pred bleskom, chlieb pred požiarom (musel však byť z bochníka, ktorý po upečení zabudli v peci). Základy polievali mliekom, pálenkou, neskôr svätenou vodou. Tieto, ale aj iné potraviny, napr. vajíčko, boli pôvodne nepochybne obeťami, určenými božstvám, ktoré vládli prírodným živlom a snáď aj ochranným démonom rodu. Keď položili základný kameň, zavolali niektorého z prizerajúcich sa chlapcov a citeľne ho zbili, aby si zapamätal, kedy ten dom stavali. Majstra a jeho pomocníkov skromne pohostili a pilo sa "na grunt", "na fundament". Pohostenie sa zopakovalo,

keď boli hotové múry a opäť, keď sa začala robiť strecha. Vtedy majster upevnil na krov stromček, tzv. máj, alebo viechu, a majitelia stavby naň priviazali šatku alebo doma tkaný uterák, ktory ostal majstrovi. Oslavovanie jednotlivých etáp stavby sa robí aj dnes, pravda pohostenie a obdarovanie je štedrejšie. Majster a zjednaní pomocníci dostanú každý určitú sumu peňazí (mimo dohodnutej mzdy), po fľaši kvalitného alkoholu a veľký frotírový uterák alebo košeľu. Pohostenie do značnej miery stratilo znak mimoriadnej príležitosti, pretože sa už dávnejšie zaužívala prax dávať pracujúcim na súkromnej stavbe najmenej tri razy denne výdatnú a pomerne nákladnú stravu.

Pri sťahovaní do nového domu najprv preniesli stôl a položili naň chlieb s krátkym vinšom, napr.: "Bože, požehnaj tento dom, aj tých ľudí, čo tu budú bývať v ňom." Na strednom Slovensku kotúľali od dverí k stolu okrúhly bochník chleba a podľa toho, na ktorú stranu padol, usudzovali, ako sa obyvateľom domu bude dariť. Všeobecne sa verilo, že kto prvý prenocuje v novopostavenom dome, do roka zomrie, preto na prvú noc zatvorili do neho psa, mačku alebo sliepku. Takéto zviera sa potom nesmelo zabiť. Krátko po nasťahovaní vystrojili v dome hostinu, na ktorú pozvali všetkých susedov. Považovalo sa za dobré znamenie, ak prvou významnou udalosťou, ktorá sa v dome udiala, boli krstiny alebo svadba, a nie pohreb. Ak išlo o rodinu, v ktorej sa krst ani svadba v blízkej budúcnosti nedali očakávať, vyzvali mládež, aby si v ich dome usporiadala tanečnú zábavu.

Na celom Slovensku sa prv verilo, že prvý majiteľ domu sa po smrti stane jeho ochrancom a v podobe hada

sa zdržiava pri ohnisku, vedľa prahu alebo aspoň v blízkosti domu. Početné vecné prostriedky mali zabezpečiť dom pred živelnými pohromami, najmä pred bleskami a ohňom. Z kultúrno-historického hľadiska k najpozoruhodnejším patrí nesporne konská hlava alebo lebka, ktorú buď zakopali pod prah, prípadne do základov alebo uložili pod strechu.

Rôzne zvyky, magické úkony, príkazy a zákazy sprevádzali stavbu hospodárskych budov, kopanie studní, stavbu pece, pečenie chleba, pradenie, tkanie, šitie, pranie a ďalšie práce. Každá generácia si ich osvojovala spolu s technologickými postupmi a inými vedomosťami od svojich predchodcov a aj keď často vychádzali z poverových predstáv, plnili aj viaceré objektívne pozitívne funkcie a nie na poslednom mieste akcentovali význam a vážnosť samotnej ľudskej práce.

Literatúra

Bednárik, R.: Duchovné základy ľudového staviteľstva. Turčiansky sv. Martin 1944.

Dobšinský, P.: Prostonárodnie obyčaje, povery a hry slovenské. Turčiansky sv. Martin 1880.

Holuby, J. L.: Národopisné práce. Bratislava 1958.

Hont. Tradicie ľudovej kultúry. Zost. Ján Botík. Banská Bystrica 1988.

Horehronie. Kultúra a spôsob života ľudu. Ved. red. Ján Mjartan. Bratislava 1974.

Horváthová, E.: Z poverových reálií na Hornom Spiši. In: Slovenský národopis, 20, 1972, o. 484-502.

Horváthová, E.: Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava, Tatran 1986.

Socháň, P.: Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci. Bratislava 1930.

Urbancová, V.: Slovenská etnografia v 19. storočí. Turčiansky sv. Martin 1987.

Zo života a bojov ľudu Uhrovskej doliny. Ved. red.: Viera Urbancová. Bratislava 1977.

Aktuálnosť jazyka slovenských ľudových rozprávok

Ján Kačala

Na napísanie príspevku s touto témou nám dala priamy podnet už na prvý pohľad pôsobivá kniha s názvom Slovenské rozprávky a s podnázvom Tretia kniha zo zbierky Pavla Dobšinského. Medzi základnými údajmi na titulnej strane sa zároveň uvádza, že publikované texty pre deti upravil Peter Glocko a ilustroval ich národný umelec Albín Brunovský. Hneď na začiatku sa žiada povedať, že kniha spĺňa veľmi vysoké vecné, umelecké, jazykové aj technické nároky. Ilustrácie A. Brunovského nielenže sú tematicky vyvolané námetmi alebo výjavmi z publikovaných rozprávok, lež svojím umeleckým majstrovstvom nevšedne umocňujú zážitok z čítaného textu. Uplatnila sa v nich naplno autorova obdivuhodná fantázia, neobyčajná hra s farbami a vypracovanosť každého detailu. Texty rozprávok dopĺňa úryvok z Dobšinského Úvah o slovenských povestiach, doslov upravovateľa a slovníček menej známych výrazov. Pod tento edičný čin sa podpisuje vydavateľstvo Mladé letá.

Náš text má tri časti: 1. význam slovenských ľudových rozprávok v živote nášho národa, 2. upravovanie

slovenských ľudových rozprávok, 3. rozbor tematických a jazykových úprav uverejnených slovenských ľudových rozprávok v posudzovanej knihe a záver.

1. Význam slovenských ľudových rozprávok v živote nášho národa možno osvetliť aspoň z týchto hľadísk: a) dosah týchto rozprávok na udržiavanie dejinnej kontinuity slovenského národa; b) ľudové rozprávky ako tematický, duchovný, kompozičný a formový vzor umelej literatúry v romantizme a v neskorších etapách vývinu literatúry až po súčasnosť; c) úloha ľudových rozprávok vo vývine slovenského národného jazyka a pri formovaní nášho spisovného jazyka; d) rozprávky ako obraz životnej filozofie slovenského pospolitého ľudu. O každom z týchto hľadísk by sa žiadalo písať samostatne, ale takýto cieľ si tu nekladieme. Skôr tu vyzdvihneme iba tie stránky veci, ktoré majú priamy alebo aspoň sprostredkovaný vzťah k jazyku ľudových rozprávok a jeho úpravám.

Ľudové rozprávky ako súčasť ľudovej slovesnosti a tým našej literatúry bezpochyby tvoria zlatý poklad národnej kultúry. Je to hodnota z najtrvalejších: pretrváva veky, stáva sa vzorom umelej literatúry, vyrovnávajú sa s ňou stále nové a nové generácie literárnych tvorcov a vyslovujú pred ňou svoju pokoru. Zapisovanie rozprávok v čase národného obrodenia je iba zložkou zbierania, zachytávania vzácneho a nenahraditeľného jazykového dedičstva (príslovĺ, porekadiel, riekaniek, frazeologických jednotiek) začatého u nás už v predchádzajúcich obdobiach. Svetlým príkladom tohto zberateľstva je u nás Daniel Sinapius-Horčička so svojou zbierkou Neo-forum Latino-Slavonicum z r.

1678, ktorá pred krátkym časom vyšla zásluhou vydavateľstva Tatran a vydavateľa J. Minárika v novej edícii.

Istotne nie je náhoda, že tento záujem o zachytenie a lepšie poznanie ľudovej slovesnosti sa časovo zhoduje s obdobím formovania slovenského národného hnutia, ako aj formovania celospoločenskej formy slovenského národného jazyka - spisovnej slovenčiny. Slovesné útvary slovenského ľudu v tomto období nie sú len predmetom opatrovateľskej starostlivosti zo strany vzdelancov. Ony sú aj presvedčivým - ak nie najpresvedčivejším - argumentom v prospech bohatosti a životaschopnosti formujúceho sa spisovného, t.j. celonárodného dorozumievacieho útvaru, a tým vlastne samy presviedčajú kodifikátorov o jednoznačnej potrebe kodifikovať ako spisovný jazyk práve túto kultivovanú, už nadnárečovú formu, ktorá sa vyvinula, sformovala a ustálila okrem iného práve v ľudových rozprávkach, piesňach, povrávkach, príslovíach. Ako píše J. Sabol (1988), štúrovská generácia poznala, že mladá spisovná slovenčina "musí odniekiaľ začínať, že musí mať svoj životodarný zdroj, v ktorom sa môže kedykoľvek osviežiť, svoj elixír; a nebolo tu nič vhodnejšie, vypracovanejšie a dokonalejšie ako ľudová rozprávka, balada, pieseň, príslovie, prirovnanie". Pripomeňme si aj to, čo v tejto súvislosti píše E. Pauliny (1983, s. 235); podľa neho sa úplne obchádza "význam edícií Pavla Dobšinského pre formovanie a upevňovanie slovenskej národnej kultúry, jeho spisovného jazyka". V čase, keď "sa za oponou urputne bojovalo o definitívne víťazstvo slovenského spisovného jazyka, ...August Horislav Škultéty a Pavol Dobšinský vydaním Slovenských povestí pridali pre slovenskú spoločnosť ťažké závažie na prevažujúcu sa misku

slovenčiny. Podľa E. Paulinyho "boli Dobšinského slovenské ľudové rozprávky učebnicou a cvičebnicou spisovného jazyka pre mnohé generácie tých čias" (c. d., s. 236).

Keď si stále znova a znova kladieme otázku, čím slovenské ľudové rozprávky pretrvali veky a čím boli toľkým generáciám našich predchodcov nevyhnutnou duševnou potravou, môžeme aj dnes a pri tejto príležitosti odpovedať na ňu tak, že to bola ich morálna sila, nezlomná viera vo víťazstvo dobra, spravodlivosti, cti a ďalších kladných ľudských vlastností, ktoré pomáhajú človeku žiť. Princíp dobra a spravodlivosti ako základný morálny a tým aj víťaziaci princíp sa premieta zároveň ako rozhodujúci kompozičný princíp pri stavbe, podaní slovenských ľudových rozprávok. Všetky rozprávkové postavy sú diferencované na základe tohto princípu na zreteľné dve skupiny. V predstavách ľudového génia ako tvorcu slovenských ľudových rozprávok sú aj vládcovia - králi, kniežatá, princovia - dobrí a spravodliví - a len tí majú v ľudovej rozprávke perspektívu žiť a vládnuť, lebo aj ich živí všeobecný ľudský princíp dobra a spravodlivosti. Mnohostranný poznávací a výchovný vplyv a spoločenské pôsobenie ľudových rozprávok vidí súčasný slovenský prozaik Rudolf Sloboda (1988, s. 10) takto: "Poznám ľudí, ktorí nečítajú svojim deťom rozprávky. A čo je to rozprávka? Rozprávka je skoro ako matematika, sú to modely určitých presných situácií. Vychováva nielen citovú stránku, vychováva aj k mysleniu. Študenti, ktorí potom študujú nielen matematiku, ale aj filozofiu a sociológiu, stretávajú sa s mnohými paradoxmi, ktoré pravdepodobne citovo nemôžu zvládnuť,

a mnohí z nich sú potom aj pobúrení. Boli by si na paradoxy zvykli, keby boli čítali rozprávky."

Na základe toho, čo sme doteraz pri slovenských ľudových rozprávkach vyzdvihli, prijímame ako samozrejmosť, že tieto rozprávky platia i dnes ako nevyčerpateľný zdroj tvorby súčasných umelcov slova. Potvrdením z najpresvedčivejších je básnik Milan Rúfus so svojou Knihou rozprávok (vyšla vo vydavateľstve Mladé letá r. 1975 pri príležitosti 25. výročia Mladých liet). Rúfusove rozprávky vo veršoch nesú zreteľné a vedomé stopy ľudových rozprávok v spracúvanej tematike, ideovom náboji, kompozícii, slovnej zásobe aj syntaxi. Pravdaže, nejde v nich o jednoduché prebásnenie ľudových rozprávok, napriek inšpirácii slovenskými ľudovými rozprávkami sú Rúfusove básnické rozprávky autentické a originálne umelecké útvary, ktoré autorovi vyplynuli akosi spontánne a organicky z jeho doterajšieho umeleckého úsilia. Preto pokladáme za prirodzené, ak medzi rozprávkami nájdeme jednu s názvom A múdrosť hlbín a ak v nej čítame verše: "S tou rozprávkou to teda bolo tak./ Dávali ti v nej/rovno do kolísky/všetko./ Ba všetko, dieťa./ Zákony./ A múdrosť hlbín./ Výrok pokorný,/závratne presný./ Veci človekove./ Všetko, ba všetko./ V najprostejšom slove." (s. 121) a za rovnako prirodzený pokladáme aj básnikov Pozdrav Pavlovi Dobšinskému umiestnený na konci knihy (s. 128).

2. Potrebu upravovať slovenské ľudové rozprávky pre súčasného čitateľa nemožno hodnotiť izolovane a jednostranne. Súčasné upravovanie ľudových rozprávok treba podľa našej mienky vidieť v kontexte upravovania pôvodných umeleckých diel v iných oblastiach: v súčasnosti sa totiž na rozmanité ciele upravujú napr. aj

hudobné diela, aj literárne diela (pri rozličných televíznych inscenáciách a pod.). Aj tu ide často o úpravy, s ktorými autor - jednotlivý, konkrétny a známy alebo všeobecný a neznámy - už dnes nemôže súhlasiť či nesúhlasiť. Skutočnosť je taká, že aj ľudové rozprávky sa vždy upravovali. Prenesenie ľudovej rozprávky z tradovanej ústnej formy, ktorá bola vlastne variabilná, si nevyhnutne v písanej podobe vyžadovalo najmä úpravu, v ktorej šlo už o stabilnú, resp. stabilizovanú formu. K tejto upravovateľskej praxi sa priznával aj sám Pavol Dobšinský vo svojom jedinečnom diele Úvahy o slovenských povestiach, ktoré vydala Matica slovenská v Martine r. 1871. Odborné zhodnotenie Dobšinského vydavateľskej praxe možno nájsť v úvodnej štúdii k I. zväzku Prostonárodných slovenských povestí vydaných v Tatrane r. 1966, ktorú pripravil A. Melicherčík, ako aj v citovanej štúdii E. Paulinyho z r. 1983. Potreba upravovať znenie slovenských ľudových rozprávok vyplynula aj z rešpektovania súvekých noriem spisovného jazyka a pravopisnej kodifikácie. A takúto úpravu robil P. Dobšinský veľmi dôsledne, ako o tom svedčí najmä jeho vydanie Prostonárodných slovenských povestí v r. 1880-1883.

Pravdaže, postavenie súčasných upravovateľov slovenských ľudových rozprávok je oproti P. Dobšinskému podstatne odlišné - najmä v spomenutom 1. bode. V dnešných časoch už poznáme ľudové rozprávky relatívne stabilizované v písanej, ba i hovorenej podobe (máme tú na mysli súbor gramofónových platní s nahrávkami ľudových rozprávok, ktorých autorom je I.Stanislav a vydavateľom Opus). Aj tieto relatívne stabilizované podoby sú síce v rozličných variantoch a podaniach (je známe,

že slovenské ľudové rozprávky zbierali a vydávali po P. Dobšinskom a štúrovcoch mnohí ďalší, napr. S. Czambel, J. Polívka, F. Wollman), no jednako ide už o ich písané podoby, ktoré žijú a pôsobia už desaťročia, ba už celé storočie. Preto v súčasnosti už prvá príčina upravovania ľudových rozprávok vlastne odpadá a aktuálna je iba spomínaná druhá príčina.

Pri uvedených dvoch príčinách máme prirodzene na mysli iba zásahy do jazyka, štýlu a kompozície príslušných rozprávkových útvarov. Na druhej strane je známe, že sa zasahuje aj do tematickej zložky ľudových rozprávok tým, že sa isté tematické prvky vynechávajú, odstraňujú alebo sa vypúšťajú z hľadiska upravovateľa, prípadne vydavateľa nerelevantné časti textu, resp. sa takéto časti textu skracujú. Potvrdenie tejto praxe nachodíme aj v Slovenských rozprávkach z r. 1988 v úprave P. Glocka. Na prebale tejto knihy sa môžeme dočítať, že P. Dobšinský "vnášal do úprav vtedajšie normy spisovnej slovenčiny, jednotlivé texty porovnával a menil podľa svojich názorov na rozprávku. Tak to robili a dodnes robia upravovatelia rozprávok na celom svete. Prispôsobujú rozprávku súčasnému jazyku a pre detského čitateľa zjemňujú hrôzostrašné motívy, ktoré boli pôvodne určené dospelému poslucháčovi." Ako vidno, neberie sa tu do úvahy spomínaný rozdiel medzi pôvodným, prvotným uvádzaním ľudovej rozprávky do písomnej podoby, t. j. v našom prípade medzi situáciou, v ktorej bol P. Dobšinský, a všetkými neskoršími úpravami tematickej zložky a kompozičnej výstavby ľudových rozprávok, t. j. v danom prípade situáciou, v ktorej je upravovateľ dnes. Pritom prirodzene rešpektujeme to, že súčasný upravovateľ robí svoju prácu pre detského či-

tateľa, ako sa to zdôrazňuje aj v Slovenských rozprávkach z tretej knihy P. Dobšinského.

Úpravy pôvodných, resp. starších textov pre detského alebo mladého čitateľa istotne prinášajú so sebou v istom zmysle osobitnú problematiku, hoci sa nazdávame, že by sme v tomto bode nemali byť veľmi úzkostliví, keďže iné komunikačné situácie (povedzme rozhovory rodičov alebo rodinných príslušníkov či dospelých vôbec s deťmi alebo komunikácia učiteľa so žiakom pri vyučovaní a tvorba učebných textov pre deti vo všeobecnosti) nesvedčia o tom, že by sa dospelí v komunikácii s deťmi, ktoré sú schopné čítať rozprávky, jazykovo nejako osobitne štylizovali. Na druhej strane sme si vedomí, že zo slovesného umenia sa pre súčasného čitateľa upravujú aj iné jeho druhy alebo žánre. Tak je to napríklad pri vydávaní diel predstaviteľov našej klasickej literatúry. V tejto oblasti si zodpovední činitelia problém upravovania uvedomili dosť zavčasu, odborne ho posúdili a na základe záverov pripravili zásady, ktoré platia v tejto oblasti vlastne doteraz (porov. J. Felix, 1953). Pre vydávanie a upravovanie ľudových rozprávok vyplýva z toho aspoň také poučenie, že aj tu by mali platiť isté všeobecné zásady, reguly, ktoré by mali mať primeranú odbornú váhu a rešpektovali by sa.

Pokiaľ ide o sám jazyk ľudových rozprávok, je to v prvom rade presvedčivá a jadrná slovenčina, ktorá ani jednému priemerne vzdelanému Slovákovi nemôže pri čítaní rozprávok robiť starosti, najmä keď sa vydavateľ postará o vysvetlenie menej známych slov, slovných spojení alebo frazeologizmov v podobe slovníčka tvoriaceho súčasť danej knihy. Žiada sa v tejto súvislosti

vyzdvihnúť, že slovenské ľudové rozprávky tvoria zlatý fond národnej kultúry komplexne svojím ideovým zameraním aj svojím jazykom, jazykovým spracovaním vymedzenej tematiky. Tým, že ľudové rozprávky uchovávajú jazykové posolstvo predchádzajúcich generácií slovenského národa, potvrdzujú našu jazykovú aj národnú kontinuitu a ako povedomé spoločenstvo zviazané atribútmi národa sme povinní, mravne zaviazaní vedome a všemožne sa starať o nadväzovanie na túto kontinuitu a o jej ďalšie rozvíjanie. Významným prostriedkom tohto rozvíjania je aj sprostredkúvanie ľudových útvarov najmladšej generácii v takej podobe a takými prostriedkami, aby tieto útvary vnímala komplexne v ich ideovej aj jazykovej rovine - a to s tými prvkami jazyka, ktoré nám ľudové rozprávky ako celok prinášajú a v našom vedomí aj oživujú. Zdôrazňujeme tu teda poznávaciu funkciu ľudových rozprávok v rovine ich jazyka. Rozprávky tým, že stvárňujú tematiku podmienenú staršími epochami vo vývine nášho spoločenstva, ako aj tým, že sú zachytené prevažne v minulom storočí, zachytávajú starší stav vo vývine nášho jazyka, najmä slovnej zásoby a syntaxe. Petrifikujú tak vzácne výrazové prostriedky slovenského jazyka, ktoré sa z rozličných príčin zo súčasného jazyka vytrácajú. To však neznačí, že na ne má súčasná spoločnosť zabudnúť. Práve naopak: toto dedičstvo predchádzajúcich generácií nášho národa treba opatrovať, pestovať a propagovať najmä vo výchovnej práci. A na to poskytujú vynikajúcu príležitosť práve nové a nové vydania slovenských ľudových rozprávok. Tieto ciele však nedosiahneme, keď budeme pôvodné, hoci dnes už menej bežné vyjadrovacie prostriedky z jazyka slovenských ľudových rozprávok vynechávať a vyjadrovanie

zosúčasňovať, t. j. nahrádzať pôvodné prostriedky novšími, súčasnými. Podľa nášho názoru má aj mladší čitateľ ľudových rozprávok v súčasnosti nielen právo, lež aj povinnosť vedieť, že isté staré, pôvodné slovenské vyjadrovacie prostriedky, spojené so starším usporiadaním spoločnosti, ako aj so starším poznaním okolitého sveta a so starším chápaním sveta a človeka, sú pevnou súčasťou fondu slovenského národného jazyka a kultúry slovenského národa. Keď sa oboznamuje mladý človek s výdobytkami vedeckého poznania a technického rozvoja v súčasnosti, neznačí to predsa, že má byť vzdialený tomu, čo je dôležité pre život slovenského národa v súčasnosti aj v minulosti, čo tvorí súčasť jeho národnej identity, čo je preň podstatné a čím ako špecifickým zároveň prispieva do celosvetovej pokladnice kultúry.

So zreteľom na uvedené zásady, ciele a prostriedky treba vysoko hodnotiť vydávanie slovenských ľudových rozprávok v centrálnych slovenských vydavateľstvách, ako je Tatran a Mladé letá, pravdaže, z druhej strany treba z uvedených hľadísk aj dôsledne kriticky hodnotiť súčasnú edičnú prax našich vydavateľstiev a všestranným rozborom tejto praxe prispievať k tomu, aby táto oblasť našej kultúrno-politickej práce bola na zodpovedajúcej výške a rešpektovala súčasné spoločenské potreby v celej ich rozmanitosti a šírke.

3. Po takto sformulovanom východisku pristupujeme k rozboru úprav uskutočnených v Slovenských rozprávkach z tretej knihy P. Dobšinského. Aby náš uhol pohľadu bol úplne zreteľný, ešte pred vlastným rozborom pokladáme za potrebné zdôrazniť explicitne našu pozíciu v tom zmysle, že so zreteľom na neobyčajný kultúrny a národný význam slovenských ľudových rozprávok aj v súčasnosti,

tak ako sme naň poukázali v predchádzajúcich častiach výkladu, pokladáme súčasné úpravy slovenských ľudových rozprávok za odôvodnené iba v minimálnom, resp. nevyhnutnom a plne odôvodnenom rozsahu. Už zbežné porovnanie textov publikovaných v Prostonárodných slovenských povestiach z r. 1966 (2. vyd.) a v Slovenských rozprávkach v úprave P. Glocka ukazuje, že upravovateľ tento nevyhnutný rozsah zásahov vysoko prekročil. Každý upravovateľ si mieru zasahovania uváži slobodne sám; nejde však o slobodu subjektívne určenej miery, ide o to, ako táto miera zodpovedá istým objektívne určeným princípom a systému, za ktorým stojí istá vedecká teória, založená na súčasnom, najnovšom stave poznania veci. Vyznanie P. Glocka v závere ku knihe (Dobšinského najkrajšie kvety poézie, s. 333-337): "Teší ma, že som sa každej rozprávky dotkol perom a prežil som tak vzrušenie rozprávača či ďalšieho človeka v nekonečnom rade podávateľov ľudovej slovesnosti." (c. d., s. 337) pôsobí na nás úprimne, ale zároveň svedčí o tom, že si upravovateľ nevytýčil ako svoj upravovateľský program spomínanú zásadu minimálneho a plne odôvodneného rozsahu zasahovania. Tento poznatok potvrdzuje aj náš rozbor uplatnenej edičnej praxe. Takúto zásadu si zjavne nevytýčila ani M. Ďuríčková, v ktorej úprave vyšli Slovenské rozprávky z prvej a z druhej knihy P. Dobšinského v Mladých letách r. 1980, resp. 1983. Presvedčivý dôkaz o tom podáva J. Doruľa v osobitných príspevkoch založených na analýze bohatého jazykového materiálu (Doruľa, 1986, 1987 a). Jazyku slovenských ľudových rozprávok sú venované aj ďalšie príspevky tohto autora (porov. najmä Doruľa, 1982, 1987 b).

V Slovenských rozprávkach z tretej knihy P. Dobšinského môžeme nájsť úpravy dvojakého rázu: zásahy dotýkajúce sa ideovej náplne, ideového dosahu rozprávok (nazveme ich tematické) a zásahy týkajúce sa použitých jazykových prostriedkov (nazveme ich jazykové). Medzi tematickými na 1. mieste stoja tie, čo sú vyvolané adresátom ľudových rozprávok. Na pravdepodobného čitateľa Slovenských rozprávok možno usudzovať najmä z toho, že kniha je podľa predstáv samého vydavateľstva Mladé letá určená čitateľom od deväť rokov. Detskému čitateľovi, o ktorom sa píše na titulnej strane knihy, vychádza zjavne v ústrety zmierňovanie hrôzostrašných motívov, ktoré sa spomína na prebale knihy. S úpravami sledujúcimi tento cieľ možno súhlasiť; pravdaže, pri každej jednotlivej úprave tohto druhu záleží na miere zasahovania do textu, niekde totiž môže ísť o zámenu jedného-dvoch neprijateľných slov, inokedy o prerozprávanie celého motívu, prípadne o jeho vypustenie. Aj pri tomto druhu zásahu do tematickej výstavby diela by sa podľa nášho názoru mala maximálne rešpektovať pôvodná tematická výstavba a úprava by mala spočívať naozaj iba v náhrade minimálneho množstva neprijateľných výrazov. Pravdaže, v súvise so zmierňovaním hrôzostrašných motívov nám nedá nepripomenúť, že s touto šľachetnou tendenciou pri formulovaní textu by mala byť v súhlase aj ilustračná zložka vydávaných ľudových rozprávok. Nazdávame sa totiž, že v posudzovaných Slovenských rozprávkach uvedenému úsiliu v tematickej zložke výtvarná stránka nezodpovedá stopercentne. Tento záver, pravdaže, netreba rozumieť ako kritiku ilustrátora, lež ako poukázanie na nejednotnosť medzi textovou a obrazovou stránkou knihy, a teda ako kritiku upravovateľa textu.

S inými druhmi tematických zásahov už sotva možno súhlasiť hoci len podmienečne. Najprv tu uvedieme úpravy v podobe odstraňovania všetkých religióznych prvkov z ľudových rozprávok. Takáto úprava značí podľa našej mienky vážny zásah do tematickej výstavby ľudovej rozprávky. Porušuje sa tak do istej miery ideová základňa, z ktorej slovenská ľudová rozprávka vznikala. Bola to ideová základňa zodpovedajúca obdobiu, v ktorom sa rozprávka rodila a formovala, úrovni poznania okolitého sveta a súvekému prevládajúcemu svetonázoru. Tieto historické fakty nemožno ani pri vydávaní ľudových rozprávok pre súčasných mladých čitateľov nerešpektovať a obchádzať, lebo skresľujú skutočnosť a jej atribúty. Aj kresťanstvo a jeho prejavy patria do kultúrnej histórie ľudstva. Z hľadiska ľudovej rozprávky a jej percepcie mladým čitateľom treba v tejto súvislosti povedať, že religiózne prvky v nej možno, a treba, týmto čitateľom vysvetľovať tak isto ako iné motívy v rozprávkach, ktoré sa neopierajú o javy preveriteľné normálnou ľudskou skúsenosťou - a takýchto motívov je v ľudových rozprávkach viac ako dosť.

Tretiu skupinu zásahov do tematickej stavby ľudovej rozprávky možno charakterizovať ako vynechávanie niektorých častí textu, ktoré upravovateľ pokladá z hľadiska tematickej a kompozičnej výstavby rozprávky pravdepodobne za irelevantné, nadbytočné, zdĺhavé a obsahujúce nepotrebné, resp. nie nevyhnutné informácie. Takýto zásah ukážeme na časti textu z rozprávky Kužová Anička. Odsek v podaní P. Dobšinského znie takto:

"Z Aničkinho bračeka Janíka vyrástol tiež hodný šuhaj. Už bol aj v službe od viacej rokov u jedného bohatého mladého pána, ktorý za tou vodou, ale kdesi

ďaleko býval. Dávno už nevideli sa s Aničkou; bo táto ešte ani nebola obrástla tými ružami, keď jej braček musel z domu. Chcela ona, aby aspoň jej podobu videl, keď ju samú vidieť nemôže. Dala sa teda ukradomky odmaľovať a ten obrázok, tiež tak, čo macocha nič nezbadala, poslala svojmu bračekovi." (P. Dobšinský, Prostonárodné slovenské povesti. Zväzok 3. Bratislava, Tatran 1966, s. 132.)

V Slovenských rozprávkach z r. 1988 má odsek takúto podobu:

"Z Aničkinho bračeka Janíka vyrástol pekný šuhaj. Slúžil už viac rokov u jedného bohatého mladého pána, ktorý býval kdesi ďaleko za vodou. Dávno už sa nevideli s Aničkou, netušil, do akej krásy sa rozvila. Aj Aničke bolo smutno za bratom, a tak sa dala ukradomky maliarovi odmaľovať a ten obrázok poslala svojmu bračekovi." (Slovenské rozprávky. Bratislava, Mladé letá 1988, s. 51.)

Ako vidno, upravený text sa dobre číta a zdanlivo mu nič nechýba. Porovnaním obidvoch odsekov však zisťujeme, že v upravenom texte chýba časť "bo táto ešte ani nebola obrástla tými ružami, keď jej braček musel z domu. Chcela ona, aby aspoň jej podobu videl, keď ju samú vidieť nemôže." Namiesto nej pravovateľ zaradil časť "netušil, do akej krásy sa rozvila". Okrem toho upravovateľ vynechal časť "tiež tak, čo macocha nič nezbadala" a na začiatok tohto súvetia vsunul časť "Aj Aničke bolo smutno za bratom, a tak". Ukazuje sa, že vypustené časti obsahujú relevantné informácie (napr. o tom, že rozprávková Anička obrástla ružami až po Janíkovom odchode z domu, takže jej brat o tejto

veľkej zmene nevedel, alebo o tom, že Anička poslala svoj obrázok bratovi bez vedomia macochy). Ak uvážime, že rozhodovanie o tom, či tieto informácie sú alebo nie sú v rozprávke dôležité, sa už raz odohralo, a to u majstra slovenskej rozprávky P. Dobšinského, treba súčasný zásah upravovateľa pokladať prinajmenej za sporný, resp. za neodôvodnený.

Na druhej strane upravovateľ isté informácie do textu pridáva; hneď nasledujúci odsek sa u P. Dobšinského začína takto:

"Janík dostal utešený obrázok. A poktorúc skončil si robotu, utiahol sa od všetkej čeliadky..." (Prostonárodné slovenské povesti, s. 132)

Naproti tomu v Slovenských rozprávkach dostal takúto podobu:

"Janík dostal utešený obrázok aj lístok, v ktorom sa mu Anička vyžalovala, ako ju trápi macocha."

"Keď Janko skončil robotu, utiahol sa vždy od ostatnej čeliadky..." (Slovenské rozprávky, s. 51)

Z porovnania obidvoch textov je zjavné, že v Dobšinského podaní sa informácia o lístku s Aničkiným vyžalovaním sa, ako ju trápi macocha, nevyskytuje; úpravu pôvodného textu o túto informáciu nemožno pokladať za odôvodnenú a potrebnú.

Pri vlastných jazykových úpravách sa žiada rozlišovať dve skupiny prípradov:

1. Také úpravy, ktoré značia vnesenie súčasnej fonologickej, morfologickej, syntaktickej alebo lexikálnej normy spisovnej slovenčiny, ako aj súčasnej pravopisnej kodifikácie. Najjednoduchšie sú práve zá-

sahy vyplývajúce z rešpektovania súčasnej pravopisnej kodifikácie. Pravdaže, tu bolo zásahov málo, keďže rozhodujúcu prácu tu urobil E. Pauliny pri vydaní Dobšinského Prostonárodných slovenských povestí v 60. rokoch; bola to úprava na základe Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953, ktoré boli výsledkom pravopisnej reformy. Jednoznačné a neproblematické sú aj prípady, keď sa do jazyka slovenských ľudových rozprávok vnášala súčasná fonologická a morfologická norma. Aj v týchto bodoch sa editor Slovenských rozprávok mohol oprieť o kvalifikované zásahy E. Paulinyho v 60. rokoch. V tvarosloví šiel P. Glocko v zosúčasňovaní jazyka ľudových rozprávok oproti E. Paulinyho ešte ďalej, keď napr. niektoré archaické tvary inštrumentálu nahradil živými: namiesto tvaru s kačíčenci je v Slovenských rozprávkach tvar s kačíčencami. Práve preto, že tu ide o archaizmus, ktorý síce odkazuje na starší stav vo vývine nášho jazyka, nesťažuje však porozumenie príslušnej časti textu, nepokladáme túto náhradu za nevyhnutnú. Navyše sa žiada pripomenúť, že výskyt staršieho, prípadne aj v súčasných nárečiach používaného tvaru inštrumentálu plurálu s kačíčenci v ľudových rozprávkach možno tolerantne hodnotiť aj preto, že pri ňom nejde o citlivý bod z hľadiska jazykovej kultúry: póly obidvoch tvarov (kačíčenci - kačíčencami) sú v súčasnej jazykovej situácii zreteľne diferencované a vzdialené.

Za nepotrebnú výmenu tvaru, prípadne podoby slova pokladáme aj takéto upravovateľské zásahy: za Dobšinského "budem slúžiť" je v Slovenských rozprávkach "odslúžim", za komparatív "viacej" je "viac", za "nehanbí sa" je "veru si nezaslúžiš", za "na ti ju" je "ber si ju", za "zhrnul sa domov" je "hrnul sa domov", za "hrubá

košelica" je "hrubá košieľka", za "poihrávať" sa je "hrať sa".

Najviac zásahov možno nájsť v oblasti slovnej zásoby a skladby. Ešte predtým, ako si podrobnejšie všimneme náhrady slov, pripomenieme, že upravovateľ v Slovenských rozprávkach správne ponechal predikatívum príslovku nenačim, podstatné mená paripa, hintov, chyžka, slovesá povoľkávať si, šarpať (ruže z Aničky), hoci je pri ňom doplnené synonymum stíhať, ďalej pukať (niekoho), hoci je opäť doplnené synonymom zlostiť, prídavné meno zlatoperý a iné v súčasnej reči menej bežné pomenovania. Za neodôvodnenú výmenu slov však treba pokladať, ak sa Dobšinského slovo nedobrý alebo mrchavý nahrádza synonymom zlý, za hodný šuhaj je pekný šuhaj, pri podstatných menách voda sa nahrádza potôčikom, statok čriedou, lehnivica lenivicou, zo slovies za vykrútiť (obrázok) je vybrať (obrázok), za podívať sa je hľadieť, za analytický výraz byť v službe je slúžiť, za obrátiť sa (na tátoša) je premeniť sa (na tátoša), za rozbehať sa je rozutekať sa, za povie je vraví, za dounoval sa (všetok) je umoril sa (pri tej službe), za obzrel sa po pomoci je potreboval pomoc, za ledva žijeme je ledva vyžijeme, za (bolo strach) vidieť to je (bolo strach) pozrieť na ňu, zámeno všetok v spojení všetka čeliadka sa nahrádza prídavným menom ostatný (ostatná čeliadka), v spojení pre teba sa predložka pre v prospechovom význame nahrádza predložkou kvôli (kvôli tebe), namiesto častice tiež v dôrazovom postavení, kde je plne na mieste, sa kladie raz rovnoznačná častica takisto, raz častica zas, ktorá však nie je s časticou tiež synonymná atď. Ako sa ukazuje v tomto poslednom, ale aj v iných

uvedených prípadoch, nesie náhrada so sebou aj posun vo význame pôvodne použitého slova.

V okruhu skladby sa naše poznámky týkajú troch javov: väzby, najmä slovesnej, slovosledu a celých vetných konštrukcií. V oblasti väzby sme našli takéto zásahy: za Dobšinského väzby vyvadiť sa na niekoho, slúžiť u dobrých ľudí sú v Slovenských rozprávkach všeobecne rozšírené spisovné väzby vyvadiť sa s niekým, (ísť) slúžiť k dobrým ľuďom. So zreteľom na to, že pôvodné Dobšinského väzby sú zrozumiteľné aj súčasnému čitateľovi, by sme odporúčali aj v novších úpravách rozprávok zostávať pri týchto pôvodných väzbách.
Do okruhu syntagmatiky patria i spojenia typu nič milšieho u Dobšinského, za ktoré v Slovenských rozprávkach nachodíme spojenia typu nič milšie; týmto zásahom sa vhodne podporuje progresívnosť spojenia typu nič milšie v súčasnom spisovnom jazyku.

V oblasti slovosledu upravovateľ Slovenských rozprávok najviac zasahoval pri umiestňovaní zvratnej morfémy, resp. zvratného zámena sa, si (označujúceho predmet) pri slovese. Namiesto Dobšinského umiestňovania morfémy, resp. zámena sa, si dôsledne za sloveso stojí v Slovenských rozprávkach toto slovko v súhlase so živým úzom v súčasnej spisovnej reči za prvým prízvučným slovom (výrazom) vety, napr. za Dobšinského sled zahľadel sa naň, až tak menilo sa mu v očiach je v Glockovej úprave zahľadel sa naň, až sa mu tak menilo v očiach; podobne namiesto Dobšinského usporiadania slovosledu v podobe Čo ti tu nestalo sa? je v Slovenských rozprávkach Čo sa ti tu však nestalo? Keďže je známe, že v tomto bode zasahoval do slovosledu zapísa-

ných textov slovenských ľudových rozprávok sám P. Dobšinský - robil tak v súhlase s vtedajším názorom na slovosled slovka sa a s vtedajšou redakčnou praxou - (porov. aj konštatovanie E. Paulinyho v edičnej poznámke k vydaniu Prostonárodných slovenských povestí z r. 1966 - 3. zv., s. 546), treba úpravu Dobšinského slovosledu pokladať za odôvodnenú a správnu. Tak isto hodnotíme aj nahradenie spojky ale, ak nestojí bezprostredne na začiatku vety, spojkou však, napr. Dobšinského veta Kata ale obrástla strapatým tŕním má v Slovenských rozprávkach podobu Kata však obrástla strapatým tŕním.

Do slovosledu zasahoval P. Glocko aj pri usporiadaní sledu určitého slovesa a jeho predmetu, ako aj určitého slovesa a s ním spojeného neurčitku: namiesto Dobšinského vysúvania určitého slovesa za predmet, resp. za neurčitok, zvyčajne až na posledné miesto vo vete nachodíme v Slovenských rozprávkach neutrálnejší opačný sled týchto prvkov napr. v Prostonárodných slovenských povestiach čítame: Ako tátoš zadnými nohami v povetrí pláva l a prednými na bubon bil, ktorý mu na hrdlo priviazala. V Slovenských rozprávkach má toto súvetie podobu Ako tátoš zadnými nohami v povetrí plával a prednými bil na bubon, ktorý mu priviazala na hrdlo. Príklad na spojenie pomocné sloveso v určitom tvare + neurčitok: A najhoršie bolo s ním, keď statok sama zvolávať musela. → A najhoršie bolo vtedy, keď musela sama zvolávať čriedu. Úprava tohto Dobšinského slovosledu, ktorý popritom, že je živší, expresívnejší, môže mať svoj vzor aj v iných jazykoch, značí zároveň zneutrálňovanie, odexpresívňovanie vety a textu, ktoré nie je spravidla v súhlase so spôsobom podania a celko-

vým ladením slovenských ľudových rozprávok (mohli by sme tu azda hovoriť o hovorenosti alebo aj o ľudovosti jazyka a štýlu slovenských ľudových rozprávok).

Napokon k tejto slovosledovej problematike možno pripomenúť, že v úprave P. Glocka možno nájsť aj viaceré ďalšie zásahy do Dobšinského usporiadania prvkov vety, ktoré sú v súhlase s upravovateľovou predstavou o potrebe zosúčasňovať jazyk ľudových rozprávok. Ako jednotlivosť uvádzame, že napriek tomuto úsiliu správne zostal v názve rozprávky Chudobných rodičov syn, ako aj v jej texte uvedený archaický slovosled s postpozíciou nadradeného podstatného mena - proti súčasnému živému slovosledu typu syn chudobných rodičov.

Z oblasti skladby naostatok uvedieme prípady, keď súčasný upravovateľ volí oproti Dobšinskému zneniu celkom inú vetnú konštrukciu. Tá je často výsledkom voľby iného slovesa v prísudku ako centrálneho prvku vety, ako to ukazujú príklady: Ej, tie (husličky) by som ti už nerada odmárniť! → Ej, o tie by som veru nerada prišla! - Ale on postavil sa jej, že ani za hodinu tam nebude a že by mu nájom von dala. → Ale on sa postavil proti nej, že ani hodinu už neostane, nech ho rýchlo vyplatí. Inokedy ide o náhradu ľrečitých slovenských konštrukcií inými, v ktorých sa práve táto ľrečitosť a originálnosť stráca. To treba pokladať za ochudobnenie jazyka slovenských ľudových rozprávok. Máme tu na mysli napríklad konštrukciu typu bolo sa ti + neurčitok s modálnym významom "treba, mal si sa": Dobšinského veta Bolo sa ti vytŕčať s tou píšťalkou? je takto nahradená nevýraznou vetou Prečo sa chváliš, vytŕčaš s tou píšťalkou?

Na základe všeobecne uznávaného významu slovenských ľudových rozprávok pre našu národnú kultúru a osobitne pre náš národný jazyk a na základe rozboru tematických úprav, ako aj úprav jazyka a štýlu týchto rozprávok formulujeme tento záver nášho príspevku:

1. Pri úpravách slovenských ľudových rozprávok sa treba opierať o zásady, ktoré by mali byť vypracované na základe rešpektovania súčasných vedeckých poznatkov zainteresovaných vedných disciplín, t. j. jazykovedy, literárnej vedy, folkloristiky a historiografie. Takéto zásady treba vypracovať kolektívne za účasti pracovníkov z vydavateľskej praxe. Nemôžeme byť spokojní so súčasnou vydavateľskou praxou, keď je úprava slovenských ľudových rozprávok v rukách jednotlivca alebo nanajvýš redakcie niektorého vydavateľstva a keď úprava nadobúda také rozmery, že už možno hovoriť o prerozprávaní pôvodného textu.

2. Požadované zásady majú mať všeobecne záväznú platnosť pre všetkých zainteresovaných. Nad ich dodržiavaním majú dbať príslušné vedecké inštitúcie spolu s Ministerstvom kultúry Slovenskej socialistickej republiky. Zásady treba formulovať tak, aby platili na dlhšie obdobie, aby sa v nich rešpektovala požiadavka perspektívnosti.

3. Zásady upravovania slovenských ľudových rozprávok by mali vychádzať z požiadavky nevyhnutného minima a plnej odôvodnenosti zásahov do slovenských ľudových rozprávok tak v tematickej, ako aj v jazykovej a štylistickej rovine.

4. Na zhodnotenie terajšej vydavateľskej praxe, ako aj na sformulovanie základných požiadaviek zásad

platných pri upravovaní slovenských ľudových rozprávok, treba v relatívne krátkom čase zorganizovať seminár odborníkov zastupujúcich zainteresované vedné odbory, zástupcov Ministerstva kultúry SSR a vydavateľských podnikov v SSR.

Literatúra

Dobšinský, P.: Úvahy o slovenských povestiach. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1871.

Dobšinský, P.: Prostonárodné slovenské povesti. 2. vyd. Edične pripravil a poznámky napísal E. Pauliny. Úvodnú štúdiu napísal A. Melicherčík. Bratislava, Tatran 1966. 3 zv.

Doruľa, J.: Význam Slovenských povestí pre výskum slovenskej lexiky. Slovenský národopis, 30, 1982, s. 92-97.

Doruľa, J.: O jazykovom a kultúrnom bohatstve Dobšinského Povestí. Slovenská literatúra, 33, 1986, s. 234-248.

Doruľa, J.: O jazyku rozprávok zo zbierky Pavla Dobšinského. In: Literárnomúzejný letopis. 21. Zostavil J. Sedlák. Martin, Matica slovenská 1987 a, s. 71-89.

Doruľa, J.: Nad jazykom ľudových rozprávok (z hľadiska vývinu spisovného jazyka). Kultúra slova, 21, 1987 b, s. 225-230.

Felix, J.: O vydávaní klasikov. Slovenské pohľady, roč. 69, 1953, s. 1133-1164.

Melicherčík, A.: Prostonárodné slovenské povesti Pavla Dobšinského. In: P. Dobšinský, Prostonárodné slovenské povesti. I. Bratislava, Tatran 1966, s. 9-29.

Pauliny, E.: Edičná poznámka. In: P. Dobšinský, Prostonárodné slovenské povesti. III. Bratislava, Tatran 1966, s. 544-551.

Pauliny, E.: Pavol Dobšinský a slovenská ľudová rozprávka. In: Studia literaria. O jazyku a štýle slovenskej prózy. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983, s. 223-236.

Rúfus, M.: Kniha rozprávok. Bratislava, Mladé letá 1975, 135 s.

Sabol, J.: Pri prameňoch slovenčiny. Kultúra slova, 22, 1988,

Sloboda, R.: Byť úprimný. Literárny týždenník, I, 1988, 25.11.1988, s. 6

Slovenské rozprávky. Tretia kniha zo zbierky Pavla Dobšinského. Pre deti upravil a doslov napísal Peter Glocko. Bratislava, Mladé letá 1988. 344 s.

Kontrastívny opis primárnych slovenských a rumunských predložiek

Ján Kerdo

0. Predložkový systém každého prirodzeného jazyka predstavuje jeden z kardinálnych bodov pri výuke i osvojovaní si príslušného jazyka, a to najmä preto, že predložky sú dôležité, vysokofrekvenčné relačné, kontaktové prvky vyjadrujúce spravidla abstraktnejšie a súčasne variabilné priestorové, časové, účelové a iné vzťahy, resp. vzťahy závislosti najčastejšie nominálnej zložky na verbálnej. Z tohto hľadiska majú predložky veľmi blízko k spojkám a spolu s nimi ich možno zaradiť do širšie poňatej kategórie gramatických konektorov. Hlavný syntaktický rozdiel medzi nimi tkvie v tom, že kým predložky realizujú iba subordinačné vzťahy a iba na úrovni vety, spojky realizujú subordinačné i koordinačné vzťahy, a na úrovni súvetí (porov. Coteanu, s.295).

V procese osvojovania si cudzieho jazyka zákonite dochádza k viacerým jazykovým interferenciám, medzi ktoré nezriedka patria aj predložkové interferencie. Tie môžu byť zapríčinené jednako genetickou príbuznosťou jazykov, ako aj ich genetickou odlišnosťou. Pri pokuse o kontrastívny opis slovenských a rumunských

primárnych predložiek z hľadiska potenciálnych interferencií vychádzame jednak zo štruktúrno-systémového ponímania slovenských predložiek (Horák, 1989), jednak z niektorých osobných skúseností pri výuke rumunčiny na FF UK.

1. Keďže v našom prípade ide o porovnanie predložkového systému dvoch geneticky nepríbuzných jazykov, nestretávame sa tu s prípadmi typickej interjazykovej homonymie, ako je to napr. v prípade geneticky príbuzných jazykov, keď formálne rovnaká predložka (napr. za v slovenčine a srbochorvátčine) má v jednotlivých jazykoch odlišné sémy. Zato, ako uvedieme nižšie, nezriedkavé sú prípady špecifickej predložkovej synonymie a homonymie s prihliadnutím na vzťah východiskový - cieľový, resp. materinský - cudzí jazyk.

1.1. V rámci štruktúrno-systémového prístupu možno vyčleniť invariantné významy jednotlivých primárnych (i sekundárnych) predložiek na základe komplementárnej distribúcie sémantických príznakov najmä z hľadiska priestorových vzťahov. Priestorové vnímanie objektu je viacrozmerné, pričom jednotlivým "uhlom pohľadu" zodpovedajú príslušné predložky so svojimi invarinatnými sémami. Graficky to možno azda najjednoduchšie znázorniť takto:

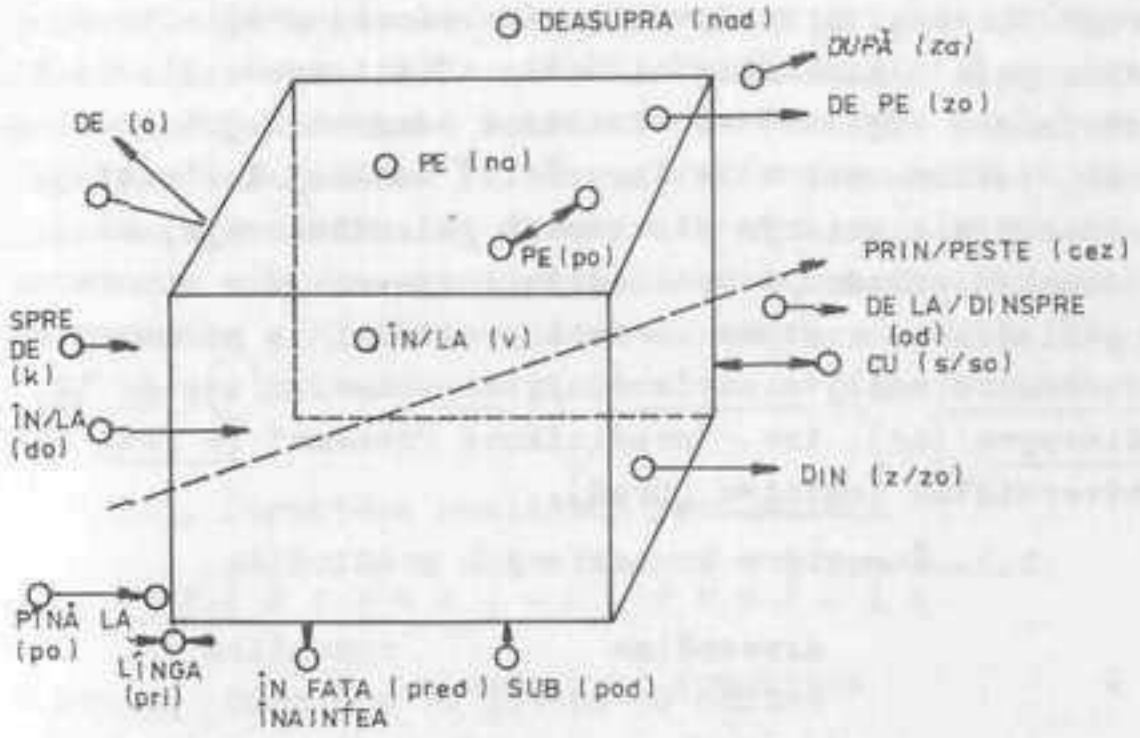

Ako vidno na grafickej schéme, 17 rumunských primárnych predložiek, ktorých invariantné významy sme vyčlenili na báze priestorových vzťahov, zodpovedá príslušným, ekvivalentným 17-tim slovenským primárnym predložkám. Základný rozdiel je v tom, že kým v slovenskom systéme máme iba dva prípady čiastočnej homonymie: po - 1.kontaktová (po okraj), 2. poziční (po povrchu); z/zo - 1. z vnútra objektu, 2. z povrchu objektu, v rumunskom predložkovom systéme sa vyskytuje iba jeden prípad čiastočnej homonymie: pe =(na+po), zato oveľa viac prípadov takmer absolútnej predložkovej synanymie: de/spre/către/la (k), în/la(do), în față/înaintea (pred), de la/dinspre (od), prin/peste

cez . Dokopy až 5 položiek. Pritom zdôrazňujeme, že ide o invariantné významy, a nie variantné kontextové sémy. Pravda, prípady vnútrosystémovej predložkovej synonymie a homonymie si možno sčasti vysvetliť (z diachrónneho aspektu) ako dôsledok sémantickej kontaminácie, podobne ako v lexike. Ďalší zásadný kontrast je v tom, že niektorým slovenským jednozložkovým, či jednoduchým primárnym predložkám zodpovedajú v rumunskom predložkovom systéme zložené predložky (z primárnych): de+asupra(nad), pînă la (po), din<de+in (z), de la, din+spre (od); tzv. "predložková frazéma" în fată či adverbiálna înaintea (pred).

1.2. Štruktúra kontaktových predložiek

	slovenčina		rumunčina	
	vnútro O	povrch O	vnútroOO	povrch O
uskutočnenie kontaktu	DO	NA	ÎN/LA	PE
trvanie kontaktu	V - PO	NA - PO	ÎN/LA -PRIN	PE-PE
rušenie kontaktu	Z/ZO	Z/ZO	DIN	DE PE
uskutočnenie +rušenie kontaktu	CEZ	O	PRIN/PESTE	DE

Aj z hľadiska distribúcie kontaktových sémantických príznakov sa nám ukazuje o niečo vyššia miera homonymity a synonymity rumunského predložkového systému oproti slovenskému. Napríklad pokiaľ ide o príznaky uskutočnenia a trvania kontaktu, v rumunčine dochádza jednak k homonymii predložky PE zrejme na základe kontaminácie na-po, jednak k formálnemu rozlíšeniu vnútra

s povrchu objektu: PRIN - PE . Chodiť po meste - a umbla prin oraș, posúvať veci po stole - a muta lucrurile pe masă. Rovnako je to aj v prípade príznaku rušenia kontaktu: DIN - DE PE. Predložky ÎN/LA sa javia súčasne ako homonymné i synonymné vo vzťahu k slovenským predložkám DO a V, resp. k príznakom uskutočnenia a trvania kontaktu. Na druhej strane aj v slovenskom primárnom systéme vyvstáva čiastočná homonymia, jemné nuansovanie z hľadiska vnútra a povrchu objektu: PO, Z/ZO, resp. príznaku uskutočnenia a trvania kontaktu: NA.

1.3. Štruktúra pozičných predložiek

a) B l í z k o s t n á p o z í c i a

	slovenčina	rumunčina
zaujímanie pozície	PO	PÎNĂ LA
pozícia	PRI(POPRI)	LÎNGĂ (PE LÎNGĂ)
rušenie pozície	OD	DE LA/DE LÎNGĂ/DINSPRE

Z aspektu tejto štruktúry je nápadný až trojčlenný *synonymný (vnútrosystémovo) rumunský pendant príznaku* rušenia pozície - OD. Napr. Odchádza odo mňa - pleacă de la/de lîngă mine. Prichádza od lesa - vine dinspre pădure.

b) R o v i n n á p o z í c i a

	slovenčina	rumunčina
zaujímanie +	NAD	DEASUPRA
trvanie pozície	POD	SUB
	PRED	ÎN FAŢĂ/ÎNAINTEA
	ZA	DUPĂ

Okrem jediného prípadu ÎN FAŢĂ/ ÎNAINTEA ani rumunské polohové predložky nemajú v tejto pozícii synonymné formálne varianty. Stojí predo mnou - Stă în faţa/înain inaintea mea.

c) S m e r o v á p o z í c i a

	slovenčina	rumunčina
	smer k objektu	
zaujímanie pozície	K	SPRE/CĂTRE/DE/LA
pozícia	-	-
rušenie pozície	-	-

V tejto polohe je nápadná v prípade rumunčiny zvýšená synonymita pri vyjadrení smerového príznaku. V oboch systémoch tejto predložke chýbajú pendanty na vyjadrenie statickej pozície, ako aj jej zrušenia, pretože tu ide o stále smerovanie deja k objektu (porov. Horák).

d) S o c i a t í v n a p o z í c i a

	slovenčina		rumunčina	
	sociatívnosť objektov	sociatívnosť osobných objektov		
zaujímanie pozície	-	(K)	-	(LA)
pozícia	S	S U	CU	CU LA
rušenie pozície	-	(OD)	-	(DE LA) (DE LINGĂ)
uskutočňovanie + rušenie pozície	BEZ	BEZ	FĂRĂ	FĂRĂ

ísť k priateľovi - a merge la prieten; sedieť s priateľom - a sta cu prietenul; sedieť u priateľa - a sta la prieten; odísť od priateľa - a pleca de la/de lîngă prieten; zostať bez priateľa - a rămîne fără prieten.

Treba poznamenať, že predložky K a OD, resp. LA a DE LA/DE LÎNGĂ sú v oboch systémoch nevlastné sociatívne predložky. Ich sociatívne sémy sú tu sekundárne, odvodené od primárnych invariantných významov (smerový + rušenie pozície). Ani poziční predložka U (LA) nie je pravá sociatívna, pretože jej významová relevantnosť sa síce prekrýva s predložkou S (CU), ale aj s predložkou V (ÎN): sedieť s priateľmi - sedieť u priateľov (a sta cu prieteni - a sta la prieteni); sedieť v krčme U bieleho koňa - a sta în cîrciuma La calul bălan. V tomto prípade máme teda dočinenia s naprostou zhodou oboch predložkových systémov.

1.4. PRE - je tak trochu atypická predložka, pretože má aj špecifickú príčinnú sému. V rumunskom predložkovom systéme má dva ekvivalenty: 1. nepríčinný PENTRU - Tá kniha je pre mňa - Cartea aceea e pentru mine; 2. príčinný, ktorý sa ekvivalentuje tzv. predložkovou frazémou DIN CAUZA: pre chorobu - din cauza bolii.

2. Odhliadnuc od vnútrosystémových prípadov čiastočnej synonymie a homonymie, všimnime si niektoré medzisystémové, interjazykové binárne opozície, resp. kontrasty, a to nielen z hľadiska invariantných významov primárnych predložiek, ale aj tých ich variantných sém, ktoré sa častejšie vyskytujú pri tvorbe textu, reči. Je známe, že variantné sémy jednotlivých pred-

ložiek sa realizujú v reči, v konštrukciach typu: O_1-V- P-O_2 napr. Kniha je na lavici - Cartea e pe bancă.

NA - PE/LA/DE - v zásade prevláda zhodná ekvivalentná predložka PE s invariantným významom "na povrchu": položiť na stôl- a pune pe masă. No súčasne, hoci zriedkavejšie, vyskytuje sa pri identickom invariantnom význame aj predložka LA: na tráve - pe iarbă, na zelenej tráve - la iarbă verde. Tam však, kde v kontextoch nastupujú variantné sémy ako "smerovanie"; idem na vidiek- merg la ţară, dívam sa na teba - mă uit la tine, "účelovosť": dačo na jedenie- ceva de mîncare, dochádza v rumunčine z hľadiska slovenčiny ako cieľového jazyka k čiastočnej synonymii predložiek PE-LA-DE.

Z(ZO) - DIN / DE PE

Zhoda existuje iba pri invariantnom význame "zvnútra": vybrať z krabice/zo studne - a scoate din cutie/ dîntînă, no pri ďalšom invariantnom význame "z povrchu" dochádza k rozdielnej formálnej realizácii: vziať zo stola - a lua de pe masă. V rumunskom predložkovom systéme má teda každá invariantná séma osobitnú formálnu podobu, kým v slovenčine existuje homonymný vzťah.

DO - ÎN/LA

Invariantný význam "dovnútra" objektu sa v rumunčine na rozdiel od slovenčiny realizuje synonymnou dvojicou ÎN-LA: ísť do izby - a merge în cameră, ísť do kina/reštaurácie - a merge la cinema/restaurant.

Vo vzťahu čiastočnej synonymie pri zhodnom invariantnom význame sú v rumunčine aj ďalšie primárne predložky:

K - SPRE/CĂTRE/LA/DE

Prišiel k tebe - A venit spre/către/la tine.

Blížiť sa k mestu - A se apropia de oraş.

CEZ - PRIN/PESTE

Ide cez les - Merge prin pădure.

Prešiel cez cestu - A trecut peste drum.

PO - PÎNĂ LA/PRIN/PE

Prísť po les - A veni pînă la pădure; chodiť po lese - a umbla prin pădure; posúvať po stole - a muta pe masă.

OD - DE LA/ DE LÎNGĂ/DINSPRE

Odišiel od stola - A plecat de la masă. Pochádza od Aradu-Provine de lîngă Arad. Prichádza od lesa - Vine dinspre pădure.

V - ÎN/LA

Žijem v meste - Trăiesc în oraş.

Som v škole - Sînt la şcoală.

Na druhej strane je z hľadiska slovenčiny ako cieľového jazyka nápadná zvýšená homonymita niekoľkých rumunských primárnych predložiek pri ich invariantných významoch:

ÎN - DO - A merge în pădure - Ísť do lesa.
- V - A trăi în oraş - Žiť v meste.

LA - NA - A trăi la ţară - Žiť na vidieku.
Sedieť na zelenej tráve - A sta la iarbă verde.
- DO - A merge la Craiova - Ísť do Craiovy.
- U - A sta la prieteni - Sedieť u priateľov.
- V - A preda la şcoală - Učiť v škole.
- K - A veni la cineva - Prísť k niekomu.

DE - K - A se apropia de oraş - Blížiť sa k mestu.
- O - A propti de zid - Oprieť o múr.
- A se lovi de masă - Udrieť sa o stôl.
PE - NA - Cartea e pe masă - Kniha je na stole.
- PO - Mută cartea pe masă - Posúva knihu po stole.
PRIN - PO - Umblă prin pădure - Chodí po lese.
- CEZ - Trece prin pădure - Prechádza cez les.

3. Ak pri geneticky príbuzných jazykoch jedným z hlavných zdrojov predložkovej interferencie je interlingválna homonymia (zhoda formy - rozdielne sémy), pri geneticky nepríbuzných jazykoch potenciálne miesta predložkovej interferencie vidíme jednak v čiastočnej vnútrosystémovej, jednak v špecifickej medzisystémovej synonymii a homonymii predložiek vzhľadom na ich pendanty v cieľovom jazyku. Javy medzisystémovej synonymie a najmä homonymie sú zdrojom kontrastov a tie zas príčinou potenciálnych predložkových interferencií, ktoré sťažujú osvojenie si cudzieho jazyka. Z porovnania slovenského a rumunského systému primárnych predložiek sme dospeli k záveru, že vyššia miera vnútrosystémovej synonymie rumunského systému je potenciálnym miestom predložkových interferencií pre Slovákov učiacich sa rumunčinu a medzisystémová homonymia rumunských predložiek vzhľadom na slovenčinu ako cieľový jazyk môže zapríčiniť interferencie u Rumunov, ktorí sa učia po slovensky. Pravda, celá táto problematika je značne komplexná, a preto by si vyžadovala širšie preskúmanie fungovania vyššieho počtu variantných sém nielen primárnych, ale aj sekundárnych predložiek v oboch jazykoch.

Literatúra

Coteanu, I. a kol.: Limba română contemporană, I., EDP, Bucureşti 1974, s. 290-304.

Horák, E.: Predložkový systém slovenčiny v konfrontácii s inými jazykmi, 1989

Kolektív: Gramatica limbii române, I., Ed.Acad., Bucureşti 1966, s. 321-382.

Vasiliu, L.: Schiţă de sistem al prepoziţiilor limbii române. In: Studii de gramatică, III, Bucureşti 1961, s. 11-42.

O rekonštrukcii najstaršej slovenskej lexiky

Rudolf Krajčovič

1. Cenné poznatky o vývine staršej slovenskej lexiky poskytuje výskum genézy starej toponymie, resp. antroponymie. Pravda, takýto výskum si vyžaduje primeranú teoretickú a metodickú základňu. Potreba takejto vedecky fundovanej základne je o to naliehavejšia, že ide o starobylý materiál, ktorý poskytuje možnosť špekulatívnych úvah, subjektívnych riešení, ba môže byť prameňom rozličných idealizovaných rekonštrukcií dávnej minulosti.

Už v starších štúdiách sme naznačili, ako zabezpečiť vedecký status rekonštrukciám formálnej, najmä však obsahovej stránky historickej lexiky zafixovanej v starej toponymii (Krajčovič 1983). Zdôraznili sme, že po identifikácii slova v toponymickej jednotke má nasledovať overenie (verifikácia) najmä jeho historickej sémantickej stránky, pravda, ak sú na to predpoklady. Z verifikačných postupov sme poukázali na textovonymický postup, ktorý sa opiera o vecné súvislosti v obsahu slov zafixovaných v dvoch alebo viacerých názvoch napr. osád či obcí v blízkom susedstve. Naprí-

klad výskyt slova biskup v susedných názvoch Kapince: Biskupová pri Nitre (-kap 1261, villa Domini Episcopi 1326) vedie k poznatku, že toto bezprostredné susedstvo názvov odráža navrstvenie kultových reálií, a teda že slovo kap- zafixované v prvom názve v čase vzniku názvu malo význam "pohanský idol" (porov. ukr. kapište "pohanské obetište" zo stsl., Vasmer I,1964). Ďalej sme poukázali na verifikačný textovo-dokumentačný postup, ktorý spočíva v interpretácii záznamov spravidla v starých latinských dokumentoch o pomenovanom objekte (osade, rieky, vrchu atď.). Napríklad záznam z 13. stor. Igrech villa Joculatorum (o dnešnej obci Igram pri Trnave) potvrdzuje, že v názve osady Igrec sa petrifikovalo slovo igrec s významom "kto zabáva rozprávaním, spevom s hudobným doprovodom a pod." (porov. lat. ioculator "rozpravač žartov"). Napokon sme poukázali na dôležitosť verifikačného interdisciplinárneho postupu. Jeho zvláštnosťou je to, že historický obsah identifikovaných slov sa overuje výsledkami historických vedných disciplín najmä archeológie, historiografie, geografie a i. Napríklad archeologický objav veľkého staroslovanského pohrebiska pri dnešných Želovciach (okr. Levice) poskytuje argument, že v pôvodnom názve uvedenej obce Žely (Zel 1327) sa zafixovalo slovo žel- s významom "miesto lamentácií, oplakávania a pod." (porov. slov. želieť "ľutovať, smútiť"). V príkladoch by sa dalo pokračovať.

Pravda, ak uvedené verifikačné postupy majú mať náležitú argumentačnú silu, je potrebné, aby bol predovšetkým na jazykovej a lexikologickej úrovni adekvátne rekonštruovaný obsah slov získaných zo starej toponymie. V tomto rekonštrukčnom postupe osobitné miesto

patrí komparácii, ktorú možno nazvať onymicko-lexikálnou. Z hľadiska genézy porovnávaných faktov takáto komparácia môže byť interná a externá. O internej hovoríme vtedy, keď lexiku získanú analýzou starej toponymie (ojkonymie, hydronymie atď.) porovnávame iba s lexikou toho jazyka, ktorého prostriedkami skúmaná toponymia bola utvorená. Do úvahy teda prichádza najmä historická lexika tohto jazyka a lexika jeho nárečí. Napríklad slovo závada známe zo slovenských nárečí vo význame "čo bráni vo výhľade" (Kálal 1923) môže pomôcť pri rekonštrukcii historického obsahu slova závada, zafixované v slovenských názvoch Závada (napr. v okr. Topoľčany). O externej onymicko-lexikálnej komparácii hovoríme vtedy, keď zistenú lexiku v starej toponymii porovnávame s lexikou geneticky príbuzných jazykov, čiže v našom prípade s lexikou ostatných slovanských jazykov, alebo s historickou slovanskou lexikou prevzatou v staršom období do geneticky nepríbuzných jazykov (napr. do starej maďarčiny). Napríklad historický obsah slova kan- v druhej zložke názvov typu Vozokany doložených v 12.-15. stor. (sú aj Krškany a boli aj Dubokany) dostane reálnejšiu podobu, keď ho porovnáme so slovami v sln., sch. kaniti "zameriavať sa, pobádať", s bulh. kanja "pozývať, prosiť" (Machek 1968). Na rekonštrukciu historického obsahu lexiky zafixovanej v starej toponymii možno využiť aj výsledky skúmania indoeurópskeho alebo iného pôvodu slova, pravda, ak je takýto postup účelný a prináša nové poznatky. Vtedy hovoríme o onymicko-lexikálnej komparácii etymologickej. Tento postup môže mať aj funkciu verifikačnú. Keď napr. porovnáme koreňovú morfému kan- spomenutého slova kaniti s ind. koreňovou morfémou kan-/čan- "byť

uspokojovaný niečím" (Machek 1968), potom aj interpretácia obsahu slova kan- v druhej zložke názvov typu Vozokany ako "uspokojovať niekoho na vyzvanie (vozmi, povozmi)" sa stáva reálnejšia.

Podľa toho, na aký časový úsek sa vzťahuje využívanie onymicko-lexikálnej komparácie, možno hovoriť o komparácii synchronickej alebo asynchronickej. Synchronickou onymicko-lexikálnou komparáciou nazývame porovnávanie lexiky získanej zo starej toponymii s lexikou toho istého jazyka alebo iných jazykov v rovnakom časovom úseku. Keďže v našom prípade sa skúma lexika v súvislosti s genézou toponymie, porovnavací časový úsek logicky musí byť totožný s obdobím vzniku skúmanej toponymie, resp. krátko pred jej vznikom. Keď napr. máme skúmať lexikálnu genézu toponymie doloženej v 12. stor., potom identifikovanú lexiku rozborom tejto toponymie je potrebné porovnávať s lexikou domáceho jazyka alebo iných jazykov, známu z 9.-11. stor. Do úvahy teda pre komparáciu prichádza lexika z mladšej etapy praslovančiny, ďalej lexika staroslovienčiny, prípadne identifikovaná onymická lexika datovaná do obdobia pred 12. stor. z iných slovanských oblastí. No doterajšie výskumy ukazujú, že aplikovať synchronickú onymicko-lexikálnu komparáciu nie je vždy možné. Niekedy chýba synchronická porovnávacia lexikálna báza, inokedy doterajšie rekonštrukcie praslovanských slov sa inovujú a pod. Preto je výhodné synchronickú komparáciu dopĺňať komparáciou asynchronickou. Pochopiteľne, keď niet lexikálnej bázy pre synchronickú komparáciu, prioritu bude mať komparácia asynchronická. Asynchronická onymicko-lexikálna komparácia je porovnávanie lexiky získanej z toponymie s lexikou domáceho alebo iného jazyka zná-

mou z obdobia do vzniku názvu (osady, rieky, vrchu atď.), resp. do jeho najstaršieho záznamu. Za asynchronickú komparáciu pokladáme aj porovnávanie lexiky získanej z toponymie s protohistorickou lexikou identifikovanou etymologickými postupmi na indoeurópskom základe. Niekedy asynchronickou komparáciou možno overovať výsledky synchronickej komparácie. Napríklad historický obsah slova veca "právne alebo kultové snemovanie ľudu" (z psl. vět-ja) zafixovaného v starom slovenskom názve Veca pri Šali (Vveza 1113) možno rekonštruovať porovnaním so staroslovienskym věšte "porada, consilium" a súčasne obsah overovať strus. veče, sch. vijece atď. (Vasmer I, 1964), stčes. oběcěti "sľubovať božstvu" (Machek 1968).

2. Doterajším skúmaním genézy slovenskej toponymie naznačeným postupom sme identifikovali značný počet lexikálnych jednotiek najstaršej lexiky slovenčiny. Obzvlášť bohatým prameňom poznávania starej slovenskej lexiky je najstaršia toponymia zapísaná v známych zoborských listinách z roku 1111 a 1113, ktoré sa dodnes zachovali v originálach a ktoré boli nedávno vydané na náležitej heuristickej úrovni (Codex I. 1971). Identifikovaná lexika genetickým skúmaním tejto toponymie podáva svedectvo o kontinuite lexiky starej slovenčiny s praslovanskou lexikou a súčasne poskytuje informácie o viacerých reáliách a javoch spojených s hospodársko-spoločenským životom staroslovanských predkov slovenského etnika, o ich jazyku, o ich sociálnom rozvrstvení, o ich kultúre a pod.

Zo slovotvornej analýzy slov získaných z tejto toponymie sa napr. dozvedáme, že postupy tvorenia slov boli v 9.-11. stor. približne také, aké ich poznáme

dnes. Dobre je doložený derivačný postup využívaním predpôn (doložená je napr. stará predpona ko-, predpony pre-, po-, su- a i.), využívaním prípon (napr. prípon -ar, -n-ik, -ik, -yňa, -ica, -išče, -ina, -jane, psl. prípona -ja a i.), ba aj derivačný postup skladaním (napr. voderadi, dubokani, polereka). Pochopiteľne, použité slovotvorné prostriedky nie sú vždy totožné s dnešnými. Napríklad predpona ko- so zosilňujúcim významom dnes nejestvuje, predpona po- má význam "pri niečom, pozdĺž", nejestvuje dnes ani prípona -ja atď. Dnes napokon nie sú známe ani zložené lexikálne jednotky voderadi, dubokani a pod.

Bohaté informácie o rozličných hospodárskych, spoločenských, kultúrnych a kultových reáliách staroslovanského etnika na okolí nášho starobylého mesta Nitry (spomína sa už v 9. stor.) obsahuje sémantická stránka identifikovaných slov v základoch skúmanej toponymie. Tak napr. použité slovesá trebiti "čistiť les, pole od krovia" (silva Trebisc 1113, dnešný Tribeč), raditi "venovať sa niečomu, pracovať" (villa Vvederad 1113, dnes Voderady pri Piešťanoch), kaniti "upriamovať sa na niečo, uspokojovať niekoho niečím na vyzvanie a pod." (villa Debokan 1113, Dubokan 1249,, dnes obec nejestvuje) poskytujú informácie o práci človeka zameranej na využívanie a kultivovanie prírody, slová veca, "miesto snemovania ľudu, kultové zhromaždenie a pod." (villa Vveza 1113, dnes Veča z Veca, časť Šale), mučenik (villa Mussenic 1113, dnes Sládečkovce pri Nitre) zasa o činnosti človeka vo verejnom živote, o jeho kultovej orientácii. Ďalej slová grnčári (villa Grincha-r 1113, dnes Hrnčiarovce, časť Nitry), ščitári (villa Scitar 1113, dnes Dolné Štitáre pri Nitre), to-

varníci "tí, čo pracujú s tovarom" (villa Tavvarnic 1113, dnes obec nejestvuje), voderadi "tí, čo pracujú okolo vody, hrádzami upravujú toky atď." (villa Vvederad 1113, dnes Voderady pri Piešťanoch), sokol-, tu sokolníci (villa Zocol 1113, dnes obec nejestvuje), mechyňa "miesto hromadenia a spracúvania kožiek z ulovenej zveri" (villa Mechina 1113, dnes Mechenice pri Nitre), čeľad "rodina v službe na feudálnom dvorci" (villa Scalad 1113, dnes obec nejestvuje), otrok (villa Adratic 1113, Otroc 1156, dnes Horné Otrokovce pri Nitre) informujú o výrobnej činnosti a služobníctve a spolu so slovami kráľ (villa Crali 1113, dnes Horná Kráľová pri Nitre), dvorec "hospodársky dvor, panská rezidencia" (villa Dorz 1113, dnes obec nejestvuje), kostel (villa Costelan 1113, dnes Kostoľany pod Tríbečom pri Nitre) podávajú svedectvo o sociálnom rozvrstvení spoločnosti. V takejto interpretácii zistenej lexiky zo starej toponymie by sa mohlo ďalej pokračovať.

Rovnako bohaté informácie identifikované slová poskytujú aj o prírodnom prostredí činnosti našich staroslovanských predkov na okolí Nitry. Pri tvorbe starej toponymie sa tu napr. použili slová buk (silva Bucouna 1113, dnes Bukovina), brest (villa Bristem 1113, dnes Brestovany pri Trnave), dub (aqua Dumbo 1113, dnes Dubová, záznam má psl. nosovku), glog, dnes hloh (ad Golguz 1113, dnes Hlohovec), olša (aqua Olesca 1113, dnes potok Holeška pri Piešťanoch), topoľ (saltus Topol 1113, niekde pri Piešťanoch), ďalej kopec (ad Copezan 1113, dnes obec nejestvuje), debra (saltus Debrei 1113, niekde pri Nitre), slová pole, rieka alebo kompozitum poleréka s významom azda "vlhké, zavlažované pole" (fluvius Polireka 1113, dnes Polerieka, prítok Turca),

pések "piesok" (villa Pescan 1113, dnes Piešťany), opoka "úlomok skaly, skala" alebo opuka "mäkká hornina, vápenec" (fluvius Oposcen 1113, asi prítok rieky Nitry) atď.

Na záver chceme zdôrazniť, že v dokumentačnej časti tohto príspevku sme podali len výber z historickej lexiky identifikovanej výskumom starej slovenskej toponymie. Domnievame sa však, že aj tento krátky exkurz podáva svedectvo o užitočnosti výskumu lexikálnej genézy starej toponymie a súčasne o oprávnenosti aplikácie rekonštrukčných metód, o ktorých bola reč v prvej časti.

Literatúra

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Editor R. Marsina. 1.vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971 (z kodexu sú použité staršie záznamy toponymie).

Kálal, K. - Kálal, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. 1.vyd. Banská Bystrica, vlastným nákladom 1923.

Krajčovič, R.: K sémantickej rekonštrukcii najstaršej slovenskej lexiky. Jazykovedný časopis, 34, 1983, s. 156-162.

Krajčovič, R.: O kontinuite starej slovenskej a praslovanskej lexiky (I). Slovenská reč, 53, 1988, 5, s. 259-270; (II), tamže, 53, 1988, 6, s. 321-328; (III), tamže, 54, 1989, 1, s. 3 - 10.

Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2.vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968.

Vasmer, M.: Etymologičeskij slovar' russkogo jazyka. Red. O.N. Trubačev. 1.vyd. Moskva, Progres 1964-1973.

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Hl.redaktor M. Kropilák. 1.vyd. Bratislava, Veda 1977-1978 (z publikácie sú použité mladšie záznamy toponymie a údaj o staroslovanskom pohrebisku pri Želovciach).

Skratky: bulh. - bulharsky, ind. - indicky, lat. - latinsky, sch. - srbochrovátsky, sln. - slovinsky, slov. - slovensky, stsl. - starosloviensky, stčes.- staročesky, strus. - starorusky,

Lexikálna metafora v systéme slovenskej a ruskej lexiky

Ema Krošláková

Metafora sa pokladá za dôležitý významotvorný činiteľ; za jeden zo spôsobov tvorenia nových významov slov, ktorý vzniká na základe zhody, t.j. na uvedomovaní si spoločných čŕt, podobností medzi denotátmi (Ondrus - Horecký - Furdík, 1980, s. 47). Porovnávať sa môžu rozmanité predmety a javy okolitého sveta. Realizuje sa pritom výmena typických sém z kategórie životnosti (rastlinnej, živočíšnej a ľudskej) a neživotnosti (predmety prírody, ľudské výrobky; Filipec - Čermák, 1985, s. 111). Podobne sa z gnozeologického hľadiska rozlišuje antropofugálna metafora, pri ktorej sa výraz vzťahujúci sa na ľudskú bytosť aplikuje na iné (mimoľudské) oblasti (zvieratá, rastliny, ľudské výrobky, prírodné živly a iné) a metafora antropopetálna, pri ktorej sa obraz z domény vecí, prírodných javov, rastlín, zvierat aplikuje na ľudské bytosti (Krupa, 1986, s. 152-153). Metafora vychádza z porovnávania vlastnosti, resp. viacerých vlastností faktov skutočnosti, napr. tvaru, farby rozmeru, lokalizácie, funkcie

a pod. Na základe vzťahu podobnosti a prirovnávania sa utvárajú nové pomenovania a slovné spojenia.

Podstatou metaforického významu je asociácia, asociačný príznak, resp. viaceré príznaky, ktoré sú zakódované v sémantickej štruktúre slov v istom významovom spojení, odzrkadľujúcom do určitej miery súvislosti medzi predmetmi a javmi danej skutočnosti. Sémantika jednotlivých slov sa dá opísať sémantickými dištinktívnymi príznakmi, tzv. sémami klasifikačného, identifikačného a špecifického charakteru (Blanár, 1984, s. 31; Ondrus - Horecký - Furdík, 1980, s. 37).

Metaforu možno hodnotiť a skúmať z viacerých aspektov. Pre umelecký štýl je príznačná básnická metafora, ktorá je výsledkom umeleckej invencie, originality, často je jedinečná a neopakovateľná. Jazyková metafora, na rozdiel od predchádzajúcej, stráca originalitu, individualitu, je uzuálna, akceptovaná spoločnosťou. Má komunikatívnu funkciu a je súčasťou slovnej zásoby jazyka, a teda aj fixovaná v slovníkoch. I keď je metaforou neumeleckou, metaforou bežnej reči - "výrazným obrazom výstižne, "živo" zachycuje vec, odrážajúc pritom citovo-hodnotovú účasť hovoriaceho a jeho snahovo-akčné postoje" (Miko, 1987, s. 20).

V spríspevku si chceme všimnúť jazykovú, lexikalizovanú metaforu a porovnať metaforické posuny pri lexikalizovanej metafore v slovenskom a ruskom jazyku. V slovnej zásobe slovenčiny a ruštiny (ako aj iných jazykov) v rámci sémantického spôsobu tvorenia slov na základe metaforickej (vonkajšej) súvislosti istého pojmu s pojmom priameho pomenovania uskutočňujú sa rozličné metaforické posuny (Dokulil, 1962, s. 20). Vzni-

kajú pritom najmä tzv. zmyslové metafory, t.j. metafory, ktoré vznikli na základe podobnosti vnímanej zmyslami (Němec, 1968, s. 130). Obmedzíme sa na sledovanie a porovnávanie metaforicky motivovaných pomenovaní vo sfére apelatívnych substantív.

Materiálovou bázou príspevku je spisovná lexika slovenčiny spracovaná v Slovníku slovenského jazyka (1959-1968 -SSJ), v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987 -KSSJ) a spisovná zásoba ruštiny dokumentovaná vo Veľkom rusko-slovenskom slovníku (1960 - 1970) -VRSS), vo Veľkom slovensko-ruskom slovníku (1979, 1982, 1986 - VSRS), v Rusko-slovenskom slovníku (1962 - RSS); niektoré významy sme porovnávali aj so Slovarom russkogo jazyka S. I. Ožegova (1968-Ož).

2.1. V lexikálnej zásobe slovenčiny a ruštiny najproduktívnejšie sú metaforické významové posuny na základe podobnosti v tvare, pričom podobnosť môže mať rozličné formy.

Pri modifikáciách podobnosti môže ísť o podobnosť;

a) v okrúhlom tvare: hlava 1. časť ľudského alebo zvieracieho tela (SSJ 1, 479) - голова (VSRS 1,363); 2. plod rastliny kapusty podobný tvarom s veľkosťou ľudskej hlave - hlava, hlávka kapusty - голова капусты; klobúk 1. pokrývka hlavy (SSJ 1,704) - шляпа (VSRS 1,847); 2. horná okrúhla časť hríba - шляпка гриба; hlavička 1. dem. k hlava (SSJ 1,480) - головка (VRSS 1,364); 2. okrúhla horná časť klinca, špendlíka (špendlíková hlavička) - головка гвоздя, булавки.

b) v kľukatom, serpentínovitom tvare: had 1. beznohý plaz, s dlhým valcovitým, šupinami pokrytým telom

(SSJ 1,450) - змея (VSRS 1,575); 2. niečo v tvare hada, napr. tvar blesku (ohnivý had blesku) - огненные змеи молний;

c) v predĺženom, elipsovitom tvare: jačmeň 1. druh obilniny; zrno obilniny (SSJ 1,627) - ячмень (OŽ 900); druh očnej choroby - vriedok na okraji očného viečka) - ячмень;

d) v hrebeňovitom, ozubenom tvare: hrebeň 1. nástroj na česanie vlasov (SSJ 1,524) - гребень (гребенка, расческа; (VSRS 1,654); 2. ozubený výrastok na hlave niektorých vtákov - kohúta (SSJ 1), - петушиный гребень (гребешок).

e) v predĺženom, zúženom tvare: chvost 1, zadná zúžená časť tela u rýb a plazov (rybí chvost; SSJ 1,581) - хвост пыбы, пыбий хвост (VSRS 1,709); 2. dym kumulovaný do tvaru chvosta - chvost dymu (хвост дыма).

2.2. Na základe podobnosti v lokalizácii sa utvorila ďalšia skupina metafor. Ide o lokalizáciu istého predmetu:

a) v hornej časti niečoho: hlava 1. časť ľudského alebo zvieracieho tela (SSJ 1,479) - голова (VSRS 1,36); 2. horná časť husieľ - hlava, hlavica husieľ - головка. Metaforické pomenovanie v ruštine головка (скрипки) je utvorené deminutívnou derivačnou príponou -ka a rozdiel od slovenčiny, kde je východiskom základný tvar (hlava) resp. modifikovaný tvar s príponou -ica.

b) v dolnej časti niečoho: noha 1. u človeka jedna z dolných končatín (SSJ 2,387) - нога (VSRR 2,523); 2. noha stola, kresla - ножка стола, кресла. Aj v tom-

to prípade (a často aj v iných) lexikalizovaná metafora v ruštine má deminutívnu podobu; päta 1. zadná časť chodidla (SSJ 3,46) - пята (VSRS 3,60); 2. päta stĺpu - пята колонны;

c) v zadnej vrchnej časti niečoho: chrbát 1. zadná časť ľudského tela od lopatiek po panvu (SSJ 1,572) - спина (VSRS 1,700); 2. vrchná a zadná časť stoličky, šiat, jazyka - спинка стиля, платья, языка. V slovenčine zostáva základný i prenesený tvar rovnaký, kým v ruštine lexikalizovaná metafora má deminutívnu podobu.

2.3. Menej frekventované sú metaforické posuny využívajúce podobnosť v rozsahu, v miere:

a) v malej miere, napr. náprstok 1. chránič konca prsta pri šití (KSSJ, 221) - наперсток (VSRS 1,364); 2. nepatrné množstvo, troška niečoho - za náprstok (vody) - снаперсток (воды); hrsť 1. dlaň s privretými prstami (SSJ 1,531) - горсть (VRSS 1,374); 2. množstvo niečoho, čo sa zmestí do hrsti (hrsť zeme, soli) - горсть земли, соли;

b) vo veľkej miere: more 1. mohutná masa slanej vody vypĺňajúcej priestory medzi kontinentmi (KSSJ 205) - море (VSRS 2,241); 2. veľké množstvo, veľa (more krvi, sĺz) - море крови, слез; les 1. väčšia plocha súvisle porastená stromami (SSJ 2,33) - (VSRS 2,54); 2. veľké množstvo niečoho - les zástav - лес знамен.

2.4. Na základe podobnosti vo funkcii vznikli napríklad metafory: hlava 1. časť ľudského tela (SSJ 1,479) - голова (VRSS 1,363); 2. vedúca osobnosť, predstavený nejakého spoločenstva - голова (он всему делу голова); 2. rúčka 1. dem. ok ruka (KSSJ, 389) -

2.5. Niektoré metafory sú charakterizované viacerými znakmi podobnosti, napr. podobnosťou v tvare a lokalizácii: chvost 1. pohyblivý výrastok na konci chrbtovej kosti niektorých zvierat (kravský chvost) SSJ 1,581) - коровый хвост (VSRS 1,709); 2. zadná časť lietadla - хвост самолета.

3. V slovenskej i ruskej lexike sú pomenovania rozličných vecí, nástrojov, predmetov a výrobkov motivované pomenovaniami domácich zvierat. Podobnosť v tvare a vo využití sa uplatnila napríklad pri pomenovaní podstavcov, drevených stojanov so štyrmi nohami používaných pri rozličných pracovných procesoch: koza 1. párnokopytné domáce zviera (SSJ 1,756) - коза (VSRS 1,919); 2. drevený stojan, podstavec (na ktorý sa kladie drevo pri pílení) - козлы; oproti pomenovaniu v slovenčine je diferencia v rode a čísle - козел (mask.), козлы (nom. pl.).

3.1. Pomenovania zvierat sa metaforicky používajú aj na pomenovania telocvičného náradia, ktoré svojím tvarom, podobou asociujú istý druh zvieraťa, napr. kôň 1. domáce ťažné zviera (SSJ 1,758); - конь (VSRS 1,922); 2. druh telocvičného náradia - (гимнастический) конь; koza 1. párnokopytné domáce zviera (SSJ 1,756) - (VSRS 1,919); 2. druh telocvičného náradia - козел (v rušti-ne východiskový denotát je ženského rodu (коза); prenesené pomenovanie je rodovo odlišné (mužský rod, samec kozy - cap).

3.2. Na základe istej vlastnosti zvieraťa, resp. aj podobnosti sa metaforicky pomenúvajú napr. tieto predmety: vlk 1. psovitá šelma (SSJ 5, 122) - волк (VRSS 1,216); 2. stroj na trhanie, čechranie alebo

rozvlákňovanie vlny - волк-машина; mačka 1. šelma žijúca v ľudských príbytkoch a chytajúca myši (SSJ 2,74) - кошка (VSRS 2,103); 2. pojazdný vozík žeriava (žeriavová mačka) - кошка (тележка подъемного крана); 3. obyč. v množ. čísle (mačky) železné kliny alebo háky na obuv (horolezecké mačky) - (альпинистические) кошка; vlk 1. psovitá šelma (SSJ 5,122) - волк (VRSS 1,216); 2. detská hračka - волчок (deminutívny tvar vlčik).

4. Výraznú skupinu tvoria pomenovania ľudí a ich povahových vlastností motivované pomenovaním zvierat. Vznikajú na základe istej (skutočnej alebo zvieratám iba pripisovanej) vlastnosti. Metaforickým prenášaním sa môžu vyjadrovať pozitívne povahové črty, napr. lev (SSJ 2,37) - лев (VSRS 2,60) smelý, silný, udatný človek; orol (SSJ 2,592) - орел (VSRS 2,790) smelý človek; sokol (SSJ 4,137) - сокол (VSRS 2,790) smelý, udatný človek. Prevažujú však metaforicky vyjadrené negatívne vlastnosti: (stará) líška, lišiak (KSSJ 183) - (старая) лиса (VSRS 2,77) falošný, prešibaný človek; kocúr (SSJ 2,712) - кот (VSRS 1,857) záletný muž; kohút (SSJ 1,713) - петух (Už 506) pyšný, nafúkaný i vyzývavý človek, bitkár; vlk (KSSJ 501) - волк (VRSS 1,216) zlý, chamtivý, krutý človek; medveď (KSSJ 132) - медведь (VSRS 2,162) ťarbavý, nemotorný tučný človek. V metaforách tohto typu je zvýraznená expresivita, irónia, ktoré sú charakteristické najmä pre nadávky ako sviňa (KSSJ 436) - свинья (RSS 660) o zlom, nemravnom človeku; zmija (KSSJ 506) - змея (v spojení s adj. подколодная; VSRS 1,679); v slovenčine je to predovšetkým nadávka ľstivej, falošnej ženy, v ruštine sa nadávka používa pre obidve pohlavia a má podobnú sé-

mantiku ako v slovenčine - intrigán, pokrytec. Nadávka (sprostá) hus (KSSJ 126) o hlúpej, naivnej žene v ruštine sa vyskytuje iba v spojeniach гусь лапчатый, каков гусь, хорош гусь (VRSS 1,396) vyjadruje však opozitný význam - prefíkanec, huncút.

Proces metaforizácie v tejto skupine (ako aj v iných) neprebieha v slovenčine a ruštine rovnako. V slovenčine v mnohých prípadoch nastáva metaforický posun (zviera - človek), zatiaľ čo v ruštine sa uskutočnil v iných reláciách napr. (sprostá) koza (SSJ 1,756) o obmedzenej, hlúpej žene; v ruštine sa metaforické prenesenie z denotátu koza nerealizovalo a ako ekvivalent je bežné slovo дура (дурак = hlúpy človek; VSRS 1,919).

5. Početnú skupinu tvoria aj metafory, ktoré pomenúvajú rozličné veci, nástroje, výrobky časťami ľudského alebo zvieracieho tela. Podobnosťou v tvare sú motivované metaforické sémantické posuny v prípadoch ako nos 1. vyčnievajúca časť tváre (SSJ 2,389) - нос (VSRS 2,537); 2. nos lode, nos lietadla - нос судна, нос самолета; jazyk 1. pohyblivý útvar v ústnej dutine (SSJ 1,639) - язык (RSS 829) 2. jazyk v topánke - язычок ботинки (v ruštine deminutívna prípona); pás 1. miesto medzi hornou a dolnou časťou tela (SSJ 3,35) - пояс (VSRS 3,48); 2. pruh látky (kože) na pritiahnutie odevu k drieku: vyšívaný pás - вышитый пояс; koleno 1. kĺb spájajúci stehno s predkolením (KSSJ 157) - колено (nom.pl. колени; VSRS 1,864); 2. ohnutá časť potrubia, rúry - колено (nom.pl. коленья) 3. arch. pokolenie, generácia - колено. (Posunutý význam "koleno" - generácia, pokolenie sa vysvetľuje starým indo-

európskym obradom, podľa ktorého otec, položiac si dieťa na kolená, uznal ho za svoje. Koleno podľa tohto zvyku je vlastne náhradou za pojem "plodiaci ústroj" podobne ako stehná, krídlo, resp. pás; Machek, 1971, s. 268); hrdlo 1. vchod do hltana a hrtana (SSJ 1,522) - горло (VSRS 1,653); 2. hrdlo fľaše - горло бутылки; lopatka 1. trojramenná plochá kosť na chrbte (SSJ 2,58) - лопатка (VSRS 2, 85); 2. turbínová lopatka - лопатка (лопасть) турбины; zub 1. tvrdý kostený útvar v ústnej dutine (SSJ 5,723)-зуб (nom.pl. зубы ; VRSS 1,687); 2. zuby píly - зубья пили.

6. Pomenovaniami vecí sa na základe metaforických posunov pomenúvajú aj osoby. Tieto pomenovania (utvorené na základe podobnosti v tvare alebo podobnosti vlastnosti) majú vo veľkej miere pejoratívny, hanlivý, resp. aj ironický príznak, ktorý vznikol negatívnymi asociáciami. Napríklad (na základe podobností v tvare): buchta (KSSJ 54) - пышка/булочка (VRSS 1,188) malé tučné dieťa alebo žena; guľka (KSSJ 110) шарик/пышка (VRSS 1,568) tučný človek, obyčajne žena.

6.1. Na základe podobnosti istej vlastnosti vznikli napr. pomenovania osôb: handra 1. zvyšok, útržok, zdrap šatstva, tkaniny (SSJ 1,458) - тряпка (VSRS 1,584); 2. podradný, telesne alebo duševne bezcenný človek, slaboch - тряпка (это не мужчина, а тряпка); haraburda 1. stará, opotrebovaná, bezcenná vec /SSJ 1,460) - дрянь (VRSS 1,442); 2. nezodpovedný, nevážny človek - naničhodník, ničomník.

6.2. Osobitnú skupinu metaforických posunov tvoria pomenovania osôb motivované pomenovaniami z neživej prírody na základe podobnej vlastnosti. Pre túto sku-

pinu je charakteristický pozitívny príznak, priaznivé hodnotenie, napr. zlato, 1. drahý kov (KSSJ 564) - золото (VRSS 1,684); 2. blízky, milý človek (v oslovení aj dem. zlatko, zlatičko) - золото, золотко; hviezda 1. nebeské teleso (KSSJ 126) - звезда (VRSS 1,666); 2. vynikajúci, populárny človek - звезда.

6.3. Metaforické prenášanie sa uskutočňuje aj pri pomenovaní osôb názvami z rastlinnej ríše. V porovnaní s inými skupinami metaforických pomenovaní (napr. so skupinou metaforických posunov na osi zvieratá - osoby) je táto skupina menšia, menej frekventovaná. Vyskytujú sa v nej výraznejšie diferencie medzi slovenskými a ruskými metaforickými pomenovaniami, napr. mrkva 1. zelenina pestovaná pre oranžovo červený koreň (KSSJ 207) - морковь (VSRS 2,258); 2. nadávka neschopnému človekovi; v ruštine je pomenovanie квашня (VSRS 2,258) vychádza zo slovesa квасить, заквашивать). Na ilustráciu uvedieme niekoľko metaforických pomenovaní, ktoré majú zväčša charakter frazeologizmov: hríb (KSSJ 123) - гриб (VSRS 1,655); starý hríb - старый гриб ironicky o starom človeku, ktorý sa robí mladým; podobný význam má aj nadávka starý chren - старый хрен (VSRS 3,1236). Vo frazeologizovaných prirovnaniach v prenesenom význame v oboch jazykoch sa používajú východiskové lexémy jahoda, jahôdka (červené plody rastliny jahody SSJ 1,628) - ягода, ягодка (bobuľovité plody všeobecne VRSS 5,723) - o peknej, zdravej žene alebo dievčati. V slovenskej frazeológii je častejšie prirovnanie synekdochického charakteru - ústa, pery jako jahody (t.j. červené, svieže.)

6.4. Na základe podobnosti v tvare vznikajú pomenovania vecí, predmetov motivované pomenovaniami rast-

lín, resp. ich časťami: hríbik (dem. k hríb; KSSJ 123) - грибок VRSS 1,385) aj drevený predmet na štopkanie - грибок; list (kapustný list; KSSJ 183) - капустной лист, (nom. pl. листья VSRS 2,74; list (papieru, KSSJ 183) - лист бумаги nom. pl. листы; VSRS 2,74); jablko (plod jablone; SSJ 1,626) - яблоко(VSRS 1,755) aj adamovo jablko (štítna chrupavka) - адамово яблоко.

6.5. Pri metaforickom prenášaní významu dochádza - vzhľadom na polysémiu mnohých slov - k rozpadu slov na homonymá (porov. príklady v texte a v SSJ i v VSRS heslá koleno[1], koleno[2], kohútik[1], kohútik[2]).

Porovnávané metafory sú prevažne homofónne alebo čiastočne homofónne s istými hláskoslovnými a morfologickými osobitosťami, odrážajúcimi samostatný, špecifický vývin slovenského a ruského jazyka.

Z konfrontácie procesu metaforizácie v slovenskom a ruskom jazyku vyplýva, že vznikajú lexikálne metafory; a) totožné zo stránky formálnej (zvukovej) i obraznej, napr. jačmeň - ячмень, náprstok - наперсток; b) s rovnakou obraznosťou, ale odlišujúce sa derivačnými príponami najmä typy - základný, neutrálny tvar v slovenčine - v ruštine deminutívum, napr. hlava - головка, jazyk - язычок; c) rovnaké obraznosťou, ale v ruštine signalizované morfologicky príponami v nom. pl., napr. koleno (kĺb) колено - колени; ohnutá časť rúry колено - коленья, podobne zúby (u človeka) зубья (пилы); d) diferencované obraznosťou, napr. klobúk cukru - голова сахара, srdce zvona - язык колокола; e) v obraznosti takmer rovnaké, avšak s rozdielmi v kategórii rodu a čísla: koza (telocvičné náradie) - козел (mask.); koza (stojan, podstavec) - козлы (nom. pl. od козел).

Výberová parciálna konfrontácia procesu metaforizácie v slovenskej a ruskej lexike ukázala, že slovesná a ruská lexéma môže rozširovať svoju sémantickú štruktúru viacsmerovými metaforickými posunmi, pričom môže dochádzať k rozličným vzťahom podobnosti a diferenciácie:

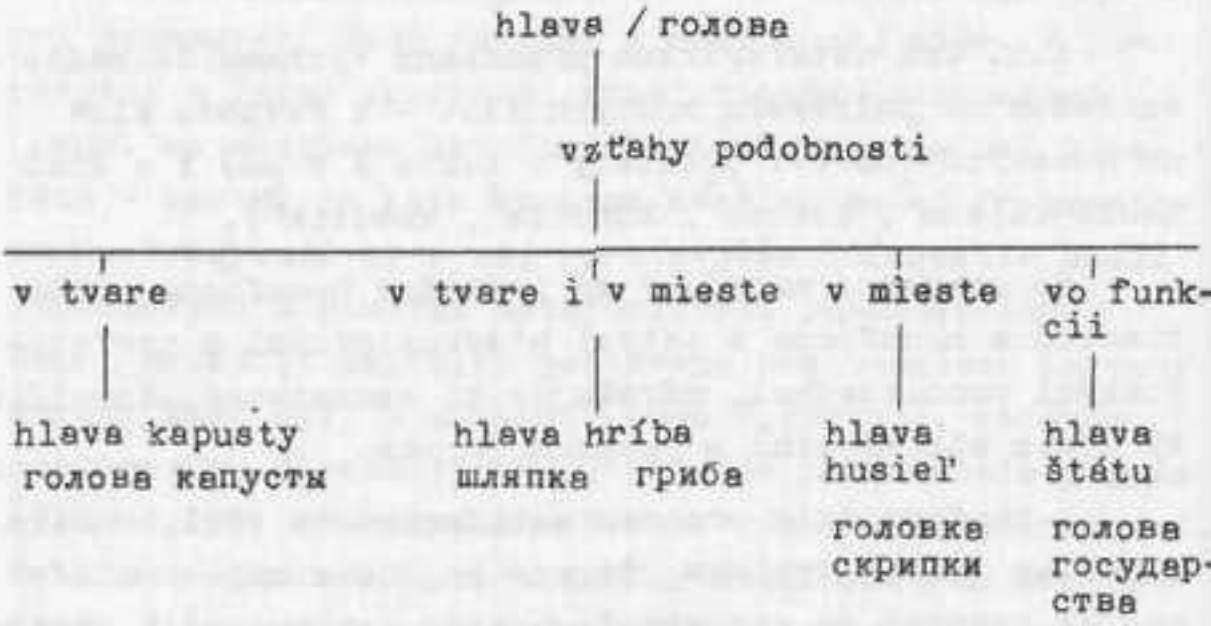

Literatúra a pramene

Blanár, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984. 216 s.

Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 263 s.

Habovštiaková, K.: Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska. Nitra, Pedagogická fakulta 1987. 262-276 s.

Filipec, J. - Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia nakladatelství ČSAV 1985, 281 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1987. 592 s.

Krošláková, E.: Metaforické posuny v nárečovej lexike. In: Jazykovedné štúdie 21. Dialektológia. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1987, s. 46-54.

Krupa, V.: K vnútornej stavbe metafory. Jazykovedný časopis, 37, 1986, s. 149-156.

Machek, J.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968. 886 s.

Miko, F.: Frazeológia, semiotika, kultúra. In: Frazeológia v teórii a praxi. Zborník štúdií Pedagogickej fakulty v Nitre. Red. F. Miko. Nitra Pedagogická fakulta 1987, s. 13-32.

Mistrík, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 237-253.

Němec, J.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha, Academia, Nakladatelství ČSAV 1968. 194 s.

Ondrus, P. - Horecký, J. - Furdík, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

Oroszová, D.: Metafora a termín. Slovenská reč, 53, 1988, s. 12-18.

Ožegov, S.I.: Slovar russkogo jazyka. /Ož/. 7. vyd. Moskva, Izdateľstvo Sovjetskaja encyklopedija 1968. 900 s.

Rusko-slovenský slovník (RSS) Red. A. Capiak. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962. 830 s.

Slovník slovenského jazyka (SSJ). Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959-1968. 5 zv.

Veľký slovensko-ruský slovník (VSRS). Bratislava. Veda, Vydavateľstvo SAV 1979, 1982, 1986. 3 zv.

Veľký rusko-slovenský slovník (VRSS). Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960 - 1970. 5 zv.

Slovenská próza 1988

Peter Liba

Knižná produkcia slovenskej prózy '88 sa početnosťou a ideovo-estetickou platformou nijako podstatne neodlišuje od predchádzajúcich rokov. Druhovo-produkčné roztriedenie 32 kníh hovorí, že primát si prirodzene ponecháva vydavateľstvo Slovenský spisovateľ (18), vydavateľstvo Tatran prispelo tromi knihami. Smena tiež tromi, avšak v roku 1988 väčší počet (5) vydala martinská Osveta a 3 Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach. Žánrový obraz vyzerá takto: najviac je románov, t. j. 16, 4 novely, 8 zbierok poviedok, 2 sci-fi, jedna satira, jedna knižka listov-vyznaní. Možno uviesť štyroch knižných debutantov (narodených v rokoch 1954, 1955, 1956, 1949, teda najmladšej i strednej generácie). Naša štatistika si vôbec nenárokuje na presnosť, chýbajú napríklad dve antológie.

Slovenská próza nosí v sebe jeden základný protiklad (a nosí ho aj celá literatúra), t. j. povinnosť byť v predstihu pred spoločenskými procesmi a ich premenami v protiklade k prestave úlohy "byť v službe", v konvergentnom vzťahu, "pritakávať životu". Nič nové.

Ide o protirečenie medzi avantgardnou odvahou vidieť dopredu a vyššie, byť v stálom spore so sebou a cez seba s prítomnosťou i budúcnosťou nášho človeka, a medzi ochrannou obavou či vysvetľujúcou úlohou zložitého spoločenského vedomia. Základná otázka slovenskej prózy znie: aká je situácia súčasného človeka (jednotlivca, spoločnosti, ľudstva, sveta). Je to problém problémov, ktorých poznanie a riešenie "hýbe" nielen samým literárnym umením, ale i celým jej spoločenským kontextom, teda predmetnou skutočnosťou. Ktorí autori túto situáciu najadekvátnejšie vyjadrujú, ktorí ju ako formulujú a zobrazujú? Próza si do dnešných čias vybudovala taký výrazový a žánrový arzenál, že túto situáciu môže nielen diagnostikovať, načrtávať, ale aj spoluriešiť - a spoluvytvárať. Ktoré otázky tejto situácie exponuje súčasná slovenská próza? Všetky prozaické diela z roku 1988 sa napospol viažu na dynamickú súčasnosť. Vyšiel iba jeden historický román M. Chudíka Hámornícky chlieb, ktorý ilustratívne a tradične realisticky zobrazuje socialistické zmýšľanie, revolucionalizovanie a nacionalizovanie kovorobotníkov horehronských maší pred a počas prvej svetovej vojny. Možno priradiť aj Géciho Horúce križovatky, v ktorých epické jadro tvorí SNP videné doteraz neznámym pohľadom kontrarozviedčíka a spravodajcu. Román zasahuje udalosti roku 1968, videné "zdola", ale ony sú len doplňujúcim časom zmýšľania niekdajších hrdinov SNP. Do ostatných románov a poviedok vchádza história ako konfrontačno-spomienkový materiál spravidla druhej svetovej vojny, SNP a ďalších udalosti rokov socialistickej výstavby.

Pravda, exponovanie akejkoľvek aktuálnej morálnej situácie nezabezpečuje dielu umeleckú hodnotu ani či-

tateľský úspech. Sú však autori, ktorí si myslia, že všetko, čo napíšu a čo vyjde z ich rúk, má punc "dokonalosti" a neochotný a nehodný je iba čitateľ. Možno však povedať, že prozaické diela s exponovaním povinnosti, ľahostajnosti, opakovaného, známeho, ilustratívneho, faktického, vysvetľujúceho, súhlasného a podobne smerujú ku konvencii, k falošnému pátosu, k melodráme, k plochej interpretácii skutočnosti, k záľube využívať populárne štruktúry, často servírované televíziou a filmom, ako najvyššou literárnou hodnotou a vzorom. Fenomén zábavnosti a oddychu ako autochtónny fenomén masmediálnej kultúry hlboko zasahuje domácu pôvodnú produkciu prózy v jej hĺbkovej štruktúre: v kompozícii, vo vzťahu k sujetu, k dejovosti, k výstavbe charakterov a sujetových riešení. Miera využívania týchto zastaraných a opakovaných postupov sa stáva pomaly mierou úspešnosti diela. Ale to je omyl. Pri tejto príležitosti treba otvorene povedať a o tom dosť zjavne hovoria aj niektorí kritici (Sulík, Kotian, Boldišová), že model populárnej lektúry žije v súčasnej slovenskej próze v rôznych podobách a intenzitách. A žije ako legitimný *odraz záľuby - (nie potreby!) - istých čitateľských* skupín. To je vývinový prejav diferencovaného publika a nijaká negácia diela, iba jeho správne umiestnenie v hodnotovej škále literatúry. Veď v próze '68 má tento typ sveta zastúpenie v celej škále rôznosti. Doložme to. Je tu ukážkové ľudové čítanie starých otcov, literárny folklorizus P. Švorca Zo zasnežených drevenic, próza vskutku regionálna. Ale k nej sa druží starý kalendárový vysťahovalecký príbeh Čriepky zo starého dvora od A. Ševčíkovej (Kľúč od bielej aleje), plný romantického sentimentu, zjednodušenia a naivity (náhodné bohatstvo, náhodné smrte, náhodné šťastie), zasadený do čias prvej

i druhej svetovej vojny, do USA a malého Slovenska. A čo iné než ľudové čítanie stvoril Š. Moravčík v súbore "prepracovaných" ľudových a historických povestí V Kiripolci svine kujú (Tatran v edícii Korene). Moravčíkove "beletrizovanie povestí" je síce prejavom ušľachtilého úsilia "historického vzdelávania" rodákov a Slovákov, ale svoj rodostrom nájde v lichardovskej zásade: zábavne poúčať a poučne zabávať. Pravda s tým, že sa tu čitateľ poučne nezabáva, pretože Moravčík sa chce v povesti ako rozprávač "aj páčiť, zaujať, poslucháča nasýtiť". Serióznu tatranovskú edíciu Korene Moravčík odkorenil a pokorenil ahistorizmom, panerotizmom, panetypologizovaním, nepochopil veru pôvabnosť jednoduchosti starých ľudových a historických povestí v ich epickej a naivnej etickej čistote. A tak sa mi tlačí do pera porovnanie s F. Kutlíkom st., ktorý roku 1876 vydal Kroniku dejepisnú všakovakých divných... udalostí. A ktorú Národnie noviny glosovali. Lenže radšej pomlčme. Zaiste treba odlíšiť prózu, v ktorej sa "populárnosť a masovosť" formuje ako koncepcia textu, od tej, kde sa autor ocitne v jej osídlach. H. Zelinová - bez urážok - v románe Hlas starých huslí podlieha vo významovej rovine sociálnemu determinizmu, povrchovo vyjadrujúcemu životnú situáciu súčasného človeka, a v štýlovej rovine účinne prekrýva tajomstvo, náhodu a sentiment, pritom sociálna inštitúcia (starobinec) ideálne a ľahko vyrovnáva všetky amorality, konflikty. A happyend hlavnej postavy patrí naozaj do westernov či starých románikov. Známa sociálna realita sa v románe zjednodušuje, konvencionalizuje, a to v záujme čitateľského očakávania - melodramaticky. Aj B. Tinák vo svojej Diagnóze podľahol diktátu populárnej lektúry nielen

v závere, kde ľahkosť v riešení osobných konfliktov lekárov rieši odchodom riaditeľa, ale aj v štýle a pri stavbe niektorých postáv. V oboch prípadoch ide o módne zaujímavú inštitúciu a módne pertraktovanie privátnych historiek a problémov, kde sama téma akoby zaručovala úspech. Lenže práve toto je zradnosť takejto témy.

Na inej úrovni populárnej lektúry sa ocitá aj P. Kováčik so svojou Neverou po slovensky, s falošným mýtom "úspešného chlapáctva", s upevňovaním násilnej humornej konvencie, bezbrehej senzibilnosti a nevkusnej zábavnosti. Možno P. Kováčik utvrdzuje v próze nové národné topoi: popri alkoholizme neveru, lebo ňou je preplnená nejedna poviedka či román; a možno je to aj výraz kultúrnej zmeny pomešťančeného dedinčana, ktorý "po svojom" realizuje individuálnu slobodu. Možno.

Lenže spoločenská a literárna konvencia sú veľmi príťažlivé postupy aj pre iných autorov. Napríklad pre V. Švenkovú (Jablčné jadierka), u ktorej nejde len o etickú konvenciu podľa vzoru "každý si je strojcom svojho šťastia" (s. 17), "zlo plodí zlo", ale aj o konvenciu vidieť sa v synovi, ale aj o stredovekú konvenciu poddanosti ženy mužovi v zmysle: môj sluha - môj pán a podobne. Konvenčná je u Švenkovej aj kompozícia poviedok. Predstavuje ju os: v pozadí vojna - súčasnosť morálna očista (sebapoznávanie) - návrat (k dobru). Je to moralizujúca konvencia bez náležitej psychológie postáv a prostredia. Aj Ferkova próza Otváranie studničiek sa už názvom odvodzuje zo známych akcií súčasnosti. Je vlastne odpoveďou na konjunkturálnu výzvu obnovy ľudových tradícií.

Priznávam sa: objavil som pre seba dielo J. Johanidesa, jeho koncepciu románu, kumšt zrovnoprávňovania dojmov, pocitov, názorov s udalostným faktom, t. j. rozprávanie, ktoré je vlastne sujetom. Pritom fabuľa môže a nemusí byť pravdivá. Pravdivé je len hľadanie príčinnosti, logika veci v stave vývinových premien, okrem toho pravdivá je aj vášeň, pocit radosti - žiaľu ako kompozičná súčasť viacvrstevného významového plánu románu. Najsmutnejšia oravská balada nie je tradičnou baladou, lebo balada má síce pochmúrny dej, ale nemusí sa končiť tragicky (to je iba jeden typ balady, čo vie aj Johanides). Tragické v ľudovej balade určovali osudové či božské determinanty, v literárnej balade zase sociálne determinanty. Lenže Johanidesova "tragika postáv" neabsolutizuje ani etický, ani sociálny determinizmus, naopak všetky postavy sa bránia či lámu vlastný i vonkajškový determinizmus, oslobodzujúc sa zauzľujú svoje životné cesty. A nie je to ani tragika náhod, ale uzavretý zápas človeka - nevzdať sa seba" a zároveň lámať tradované predurčenia. "Dvojakosť" "času a života v srdci" (s. 134) tvorí východiskový princíp postáv ságy rodu Brechtárovcov. Táto "dvojakosť" im priniesla slávu i pád. Ale táto "dvojakosť" zasahuje aj iné postavy, ba kompozícia románu pozná aj dva kľúčové "body rozprávania": telefónny rozhovor s nevlastnou sestrou Polda Brechára, redaktora, a stretnutie Brechára so spolužiakom a rozhovor s ním v hotelovej reštaurácii. V týchto bodoch sa asociatívnou metódou premietnu situácie "ohrozenia" (strachu) so situáciou "vyrovnávania", čas dávnych príhod (od 19. storočia po päťdesiate roky) s prítomným časom prežívania minulého, priestor oravský, bratislavský, (slovenský), ďalej tradícia mýtov, legiend,

sodomie, "zmierenia krvi", ošiaľ zisku, slávy, vedomá príprava hrobky, kliatba s kritickým komentárom rozprávača i posluchača k "nízkym" morálnym situáciám človeka, jeho zaraďovania i vyraďovania zo života. Dynamiku rozprávania drží nielen "dvojakosť" života postáv, ale aj navodzovaná nepredvídanosť konania, vyvažovaná logikou hľadania, vysvetľovania príčinnosti, čo vlastne drží v napätí aj čitateľovu pozornosť zameranú na pravdepodobnosť. A tak naozaj ide o vysvetlenie "duše starej Oravy", ale aj novej, teda nielen ziskuchtivých a bezohľadných Brecháročov, ale najmä to, ako ich životný príbeh prežívajú súčasníci, dedičí, svedkovia, pozorovatelia. Takže dominuje nie minulosť, ale prítomnosť zmyslu. J. Johanides vytvoril v Najsmutnejšej oravskej balade román, ktorý spĺňa všetky parametre moderného románu: je analytický, polyfónny, súčasný. V románe mnohorozmernosť človeka a jeho sveta, kontext, hodnota, atmosféra sa vidia stereoskopicky, z viacerých pohľadov, pričom jeden zmysel faktu sa odráža v druhom zmysle, jeden oponuje druhému, predchádzajúcemu, aby sa doplnil atď. Je to aktívna návratnosť dejov, otvorený postup *analýzy, čo je vlastne návodom aj pre* čitateľský ideál románu, v ktorom dominuje hĺbka emocionálneho prežívania viacerých sociálnych procesov. Takáto lektúra je zameraná na takzvané predbiehajúce čitateľské skupiny, ktoré posúvajú vývin čitateľských ideálov súčasnosti a literárneho vedomia vôbec.

Pristavil som sa bližšie pri Johanidesovi, aby som si osvetlil typ lektúry a zdôraznil jeho vývinovú prítomnosť pre rozvoj slovenského románu a uvedomil si aj to, prečo a čím vie Johanides zaujať inonárodných prekladateľov a čitateľov.

K tomuto typu lektúry zdôvodnene radím román Ad revidendum Gemini od A. Bednára. Lebo aj to je románovo vyjadrená životná filozofia dvoch generácií, aj tu "dvojakosť" koncepcie hlavnej postavy Danihela alias Marku je ohniskom "sváru" pri hľadaní pravdy o človeku a jeho okolnostiach, pravdy o krajnej "parzitnej" životnej situácii, o človeku, ktorý by rád prijal "milosť opaku" (s. 13 a iné), milosť opačného hodnotenia, a tým aj životnej istoty. Sebazápor (negácie) zo strachu pred trestom, zvaľovanie osobnej viny na objektívne okolnosti (s. 228 a iné), útek pred sebou až po náhodnú smrť, strach zo samoty a podobne, to sú viac než aktuálne posolstvá autora. Aj u Bednára jestvujú dve udalosti, ktorými sa zvnútorňujú životné príbehy troch žijúcich maturantov-starcov a periskopisky ozrejmujú viacvýznamové fakty: ide o plánované maturitné stretnutie a nadväznú svadbu mladých. Pritom postavu aktéra (dr. Protáza) obdaril autor štylizovanou fiškálskou naivitou, akoby simplicitným princípom myslenia, avšak tvrdo logickým, dôsledným, pátravým. Tým nastavil pozorovaným faktorom a udalostiam uhol komicko-satirický i uhol sebairónie, čo sú vlastne štylistické postupy Bednárovho satirického realizmu. Ja-výpovede vo forme denníkov a listov, uvoľnené vnútorné monológy obsahujú veľa kritických gnóm, reflexií, úvah o dobe, prostredí, názoroch, postojoch, spoločenských manieroch, konvenciách, vyprázdnených heslách a podobne. Tento prístup dovoľuje Protázovi - i autorivi - ísť k prameňom príčin, hoci v podstate tradičnej románovej kompozície osobných svedectiev (listov, denníkov) a detektívnej zápletky. Ak u Johanidesa poznanie pravdy o sebe (odhalenie tajomstva Brecháročov) vedie k tragédii, pokus o vraždu neznámym svedkom

rozhovoru, poznanie pravdy o sebe (Danihel s maskou svojho spolužiaka-blížence Marka) končí sa tiež smrťou. Lenže u Bednára chrbtovú kosť epiky tvorí rafinovaný spôsob odhaľovania tajomstva, a nie usvedčujúci dialóg. Sebaponižujúca maska paholka a vachtára vyjadrovaná denníkovými záznamami a listovým komentárom hlavného aktéra Protáza vytvárajú konfrontačný priestor vojnových i povojnových rokov kolektivizácie so súčasnosťou - starých i mladých. Nie priebeh udalosti tvorí významovú dominantu románu, ale ich zmysel, ich pôvod, príčina. Zámena postáv, "dvojakosť" dávajú Bednárovmu románu dramatickú a epickú aktuálnosť a zaraďujú ho medzi úspechy slovenskej prózy '88.

Mladému debutantovi E. Hlatkému nemožno pripísať, že História vecí asociuje čitateľovi isté výpožičky: raz z Ajtmatovovho Popraviska (pohreb), inokedy z Ballekovho Lesného divadla (vojnový zbeh). Literárne výpožičky sú často aj náhodné, nezámerné a môžu mať pre prijímacu literatúru podnetovú energiu rozvoja. Ale nejde o to. U E. Hlatkého ide o podobný spôsob tvorby a myslenia ako u Johanidesa a Bednára. Akoby sme tým naznačovali vývinovú kontinuitu, spojitosť, premostenie generácií. Nemusíme byť ďaleko od pravdy, ktorú dokáže budúcnosť. E. Hlatký prichádza do slovenskej prózy s vybojovaným právom na spor o mravnú hodnotu súčasného mladého človeka, s vlastným úsudkom a analytickým pozorovacím textom, so zmyslom pre mravný zmysel "histórie vecí", zásadných, nijako nie epizodických a okrajových, lacných a laxných. Viacstupňová významová výstavba sujetu v novele Bohdan je nasycovaná žeravým hľadaním príčiny "dvojakosti", pretvárky, farizejstva, masky, aktéra zla. Konfrontácia s otcom, ktorý je vinný,

lebo je statočný, a so sestrou, ktorá je vinná, lebo "zradila seba" a pomstila sa za seba "duchovným sebazničením", vyznieva v prospech údivu čistej viery otcovej matky-hrdinky. Trýznivé hľadanie prameňov viery demonštruje na príklade vojaka-zbeha, veriaceho, tiež s "dvojakou tvárou", obviňujúceho zákony a inštitúcie ako "výsledok strachu a ilúzie o schopnosti človeka usporiadať svet do úhľadných pojmov" (s. 116). Zaiste ide o autorovu vnútornú potrebu karteziánsky uvažovať o hľadaní viery, ktorá reflektuje pravdu a pochybnosť ako inherentnú činnosť ducha. Teda nie racionalistická interpretácia vedeckého - nevedeckého poznania, ale viery ako porozumenia zmyslu, významu onoho "hlasu pravdy", čo je blízke personalistickému výkladu viery, Údiv nad zápasom o individuálnu slobodu, údiv nad odmietaním strachu zo smrti a väzenia u Sutnera je priestor na konfrontáciu s vlastným počínaním, myslením a cítením, s uvedomením si odsúdenia nevinného a vierou komunistu v samoočistu spoločenstva, aby nakoniec odhalil prameň Sutnerovej príčiny veriť z pomsty za zneuznanie matkou a súrodencami, za urážku mladosti. Je to problémové miesto Hlatkého úvah a súvah. Ale je to nový, úprimný a hlboký ponor do duše hľadajúcich a pýtajúcich sa mladých ľudí, obnažovanie "holej" situácie dnešného mladého človeka, odvážny hlas hovoriť o tabuizovanej "histórii vecí" človeka, o zmysle osobnej viny a trestu, viery a neviery. E. Hlatký zavše neovláda prúd svojho myslenia, lebo obracia pozornosť na sám proces myslenia, argumentácie, a nie na predmet, čím čítanie textu a osvojovanie zmyslu stráca na prehľadnosti. Je to však "drásavé" hľadanie odpovedí aj napríklad na Bednárom postrkované otázniky Danihela

a otázky, pertraktované v dialógu Brechára a jeho spolužiaka u J. Johanidesa. V každom ohľade je História vecí debutom a prísľubom.

Sú štyri prístupy k dedine ako k literárnemu objektu: a) ahistorický, aký prezentuje Š. Moravčík so svojimi Sedlákmi, b) pietny, aký prezentuje poviedková tvorba I. Habaja, M. Zelinku, P. Sabolovej, c) folklorizujúci, aký používa M. Ferko, P. Švorc, V. Švenková a d) konvenčný, t. j. chápanie dediny ako osvietenskej konvencie či Vajanského mravnej čistoty. Benkovej monumentalizácie a symbolizácie ochrany čistoty, hôr, identity domova, slovenskosti a podobne, akú zavše vyjadrujú naše prozaičky. Vo všetkých prípadoch sa dedina a sedliactvo nevidí reálne. Nik z prozaikov sa neodvažuje vidieť slovenskú dedinu v zložitosti vzťahov, znútra jej organizmu, vo vzťahu k regiónu, k svojej minulosti a podobne. Väčšinou sú to vonkajškové a apriórne prístupy a hodnotenia (čiastočne okrem I. Habaja a P. Sabolovej). Nik z prozaikov nechce vojsť do žeravého bodu vyvolaného kolektivizáciou s jej dôsledkami, napríklad vlastníckym vzťahom. Je to akoby tabuizovaný problém, ktorý napríklad v ZSSR vidiecka próza dávno obnažuje najmä pre chyby minulosti. Lenže slovenská dedina na kolektivizáciu bola aj pripravená: úverné spolky, gazdovské, urbáre, úverné družstvá a podobne, preto sa aj ujala. Ale prečo nastáva odcudzenie sedliaka od pôdy a práce na poli? Obnažuje sa len dôsledok, teda vzťah k problému, nie sám problém, nie príčiny.

Ak sme naznačili, že slovenská budovateľská próza nevstupuje do dialógu, do vnútra základných problémov, do zmyslu stavieb, ktoré vo svete vyvolávajú aj politický rozruch, aj hnutia odporu, ak teda problém nerieši,

mali sme na mysli najmä stavby elektrární a iných závodov. Keďže autori sa s nimi stotožnili, nemohla vzniknúť kontroverzná, ale iba súhlasná próza, vyjadrujúca vzťahy a postoje k problému na nižšom stupni, a to najmä z ekologického hľadiska. Teda nie otázky potreby-nepotreby, zmyslu-nezmyslu a problém negatívnych dôsledkov, ale otázky sprievodné, výrobno-prevádzkové, sociálno-etické a nie koncepčné. Preto v roku 1988 vznikli romány-záznamy (Š. Moravčík, L. Ťažký) či romány-príbehy s úvahovo-kritickým komentárom (Michalka, Hykisch). Miera totožnosti sa stala zároveň mierou interpretačnej sily a hĺbky sociálno-etických otázok ľudí "okolo" stavby.

Š. Moravčík (Pokorenie rieky), ktorého vstup do poézie výstižne charakterizoval D. Hevier ako "divoký vpád reči", zaiste nemal v úmysle viesť spor o Dunaj a vodné dielo. Jeho zaujali druhoradé problémy ľudí "okolo" stavby, napríklad falošná filantropia s robotníkmi, vyzývavé sebapredvádzanie sa ako autora-spisovateľa, jedinečnosť kraja, lyrická opisnosť, civilnosť prejavu, naturalistika, atraktívne krčmové histórie, sexové epizódky, zločinné a podobne (Sulík). Aj preto je to román-montáž, persifláž, asambláž, výlučne postupy pop-artu, čiže literárneho metatextu. Je to obrátený model budovateľského románu, emblémovosť a preexponovanosť kontrastov, ktorým sa navodzuje situácia katarzie bez vôľovej, adekvátnej psychológie postáv.

Ťažkého román Pred potopou je oproti tomu román hľadajúci hrdinov tiež "okolo" stavby na Dunaji, s bohatstvom vecných faktov, informácií, pozorovaní zlého i dobrého v obyčajných ľuďoch. Nezaujíma ho technika

stavby, jej vnútorné problémy. Aj Ťažký si zvolil postup románovej montáže, kaleidoskop príbehov, moralít, scén, epizód, legiend, minipríbehov s centrálnym autorským otvoreným pohľadom. Je to epika kaskád a meandrov ľudských osudov, pokus o realisticko-pravdivý a autentický obraz stavu zmýšľania, cítenia a hodnotenia bežných ľudí, odpatetizovaný a odtabuizovaný (napríklad otázka viery, pankáčov a podobne). L. Ťažký zaujíma ambivalentný vzťah k zmyslu stavby a jej zásahu do prírody a človeka. Nechce fikciu, vidí len fakty bez prikras a emócií. Píše len to, čo prežíva. Hlavným koordinátorom a korektorom jeho textu je banícko-gazdovský princíp, jeho alter ego, skúsenostné "ja". Z povahy svojho spisovateľského naturelu nemôže podať celistvý epický obraz stavby. Preto je to sondáž, hľadajúca zmysel v dôsledkoch myslenia a cítenia ľudí, zvierat, okolia. Je to román, zápisník-dokument, a v tom je aj jeho umelecká hodnota.

Ak Š. Moravčík a L. Ťažký subjektivizujú svoje epické výpovede, D. Michalka vo Výnimočnom prípade a A. Hykisch v Atómovom lete objektivizujú a bohato členia epický priestor, pravda, s rozdielnym výsledkom.

Intervencia súčasnosti v epizodickej podobe naráža na vývinové premeny mladých hrdinov napríklad u F. Šikulu (Chrúst). Je to príbehová próza s humorným podtextom, za ktorým sa skrýva zmysel pre pozorovanie skrytých pohybov mladého človeka. Sú to skôr dotyky so životom, ktoré autor rozkladá plošne bez nároku na vertikálny prierez psychikou. Je vonkajškový, referenčný. Maťugov Víkend ako knižný debut ostáva v tieni E. Hlatkého. Nielen preto, že je nudným a rozvláčnym čítaním o ve-

ciach a vzťahoch už známych, ale že mu chýba duchovný esprit, objavnosť jedinečného, svojskosť rozprávania. Postavy-kreatúry predstavujú akoby apriórnu typizáciu, odhaľujú síce prázdnotu, stratu individuálnej ľudskej dôstojnosti, pokrivenosť, amorálnosť, ale toto všetko sa deje v rovine konštatačnej, nie konajúcej. Módnosť ekológie, banálne erotické scény, plytké štylistické charakteristiky majú blízko k literárnym konvenciám. Debut v istom ohľade je prísľubom.

Jarošov Lásky hmat sa javí po vrcholných dielach ako rozpačitý román s rozmanitou textovou faktúrou, zjednocovaný hlavným hrdinom-tvorcom scenára a tragickým koncom. Je to dráma, ktorej chýba intelektuálne tvorcovský hmat, pretože strach ako fenomén našej doby má síce reálne zdôvodnenie, ale v postave Kitamoru umelecky nepresvedčil. P. Jaroš v tomto románe rád podľahol čiernobielym, zjednodušeným kontrastom, čo je nadbiehaním štruktúram masového umenia. Takže autor ukázal aj málo "životnej epiky" a opatrnú kritickosť, hoci empirický materiál z oblasti masového priemyslu kultúry mu ponúkal oveľa účinnejšie možnosti stvoriť román plný života.

Aj v Karvašovom bôľnom výkriku proti ľudskej ľahostajnosti a odcudzeniu vedy od potrieb človeka, pôsobí strach, obava ako hybná motivácia krokov, ale opačným smerom: k ich negácii. Etický problém pravdy a pravdovravnosti sa u Tináka len mihol, vo Fascikli S tvorí východisko túto pravdu dokazovať osobne, zúčastnene, s nasadením posledných životných síl. Paradox groteskej situácie Križana-vedca a Križana-človeka skúmať a objavovať liek proti rakovine nie na inštitucionálnej báze, ale privátnej, má povahu sci-fi, ale s reálno-kritickým podložím v našej bádateľskej praxi. V centre nestojí

intelektuálna očista s výhovorkami na objektívne okolnosti vedca-činovníka, ale projekt intelektuálneho zdvihu i za cenu výsmechu a ponižovania. P. Karvaš čitateľa nefascinuje, nešokuje prekvapeniami sci-fi, ale presne obnažuje jednu vážnu situáciu človeka a spoločnosti v moderne inštitucionalizovanom svete, v ktorom organizovanosť ľahostajnosti je bariérou progresu. Oproti tomu Lenčova kniha sci-fi (Socha z Venuše) jasne dokazuje, ako sa tematicko-výstavbové a významové konštrukcie žánru stávajú konvenciou, kde víťazí iba ozvláštnenie "nepravdepodobnej zvláštnosti či najpravdepodobnejšieho nezmyslu". Hoci Lenčo zreálňuje svet ľahkej fantázie, text nenapĺňa opismi technických a riadiacich procesov, hoci domestikuje zdanlivé lety a planéty, výpravné cesty "človečinou", ochranou i láskou k Zemi i zemi, istoty domova, života, hoci stále variuje ambivalentnosť ľudského poznania (dobro-zlo), predsa je evidentný rozpor medzi príbehom a poznatkovou bázou, zážitkovým nábojom, medzi imperatívnosťou výziev a vyhlásení, ideí moralít a medzi ich ľahkou beletrizáciou.

Zaiste sú to fantastické rozprávky, lyrické reflexie, minipoviedky, teda naozaj ľahká múza, ktorým by pristalo aj mládežnícke čitateľské určenie. Radšej by som v nich chcel vidieť pokračovanie Nepokoja v minútach či Cesty na morské dno, ale autor mi to nedovoľuje.

V slovenskej próze '88 môžeme evidovať aj satiricko-humornú situáciu človeka, ktorá je implicitná v A. Bednárovi, ale v Beňovom Dobrodincovi sa satira stáva koncepčným jadrom, zmyslom výpovede. Satira uchopená

ako koncepčný princíp románu je u Beňa satirou bez smiechu, ktorá sa rozkladá a rozpadá v nezovretom texte na "chcené" kritické gesto. Vážny a náročný žáner satiry naplnil skoro banálnym obsahom, hoci výmena riaditeľa vo výrobnom podniku-vydavateľstve ponúka rad smiešnych situácií na kľukaté a ostré pichanie do vlastného hniezda. Znalosť prostredia akoby otupila ostrie žihadlíc, lebo dobrá satira neodmieta hyperbolu, absurditu, nonsens, smiešnosť situácií, charakterov, náhlu premenlivosť i jazykového úzu.

Slovenská ženská próza '88 je ukážkou, ako sa vedia zakoreniť a udržať literárne konvencie: stereotypných katarzií, náhodných osudových lások, chatových žúrov, dedinských sentimentálnych konfrontácií, intelektuálnych klebiet a mudrovania. Chatrné poznávanie hlbinnej psychiky ženy, pravda, vždy prestúpenej vzťahom k mužovi, absentuje. Je to zavše len únik, povrch, prekvapenie či zaskočenie poznania bez reálnej pravdy. Reprodukčný typ prózy, aký sa u nás pestuje, nevydáva svedectvo o pohybe, skôr dokumentuje stabilizovanie a konzervovanie vžitých a prevzatých spoločenských konvencií. To platí predovšetkým o Dvořákovej Núdzovom priznaní, ktorá vytrvalo neúspešne rozvíja ideál úspešného, bezchybného človeka (ženy a muža). Filozofiu ženy, plnej rozporov, síce odsentimentalizováva, ale projektuje iba nereálne fikcie. Toto naše hodnotenie sa dotýka ja V. Švenkovej (Jablčné jadierka), ktorá netvorí a neanalyzuje, len zaznamenáva a ilustruje zdanlivé protiklady (nehodný syn dobrej matere, vernosť, možnosť nevery, záchrana útekom pred zradou, osamelosť ženy, družnosť mužov a podobne). U Švenkovej je dojemnosť povýšená na vnútorné presvedčenie robiť dobre a šľachetne.

Je to neproblémová epizodická próza, sčasti zábavná, s konceptom výchovy k "človečine", zjednodušená a zoschematizovaná. Pravda, ani P. Sabolová v súbore poviedok Biele slony neprekročila koncept etiky s čitateľsky zaujímavým príbehom ani prah povrchnej interpretácie psychiky ženy a jej vzťahu k mužovi. Výberom sociálnych tém dediny je blízka I. Habajovi. Lenže jej postavy sú výlučnejšie, kurióznejšie.

Ženy Ľ. Hajkovej (S láskou na začiatku slova) s podtitulom Poviedky o láske, peniazoch a nedorozumeniach (Osveta v Martine) sú chápaním blízke Dvořákovej i Čeretkovej postavám. Sú to zavše exkluzívne alebo nenápadné intelektuálky svojím správaním a sklamané túžením, túžiace vládnuť mužom, napĺňať svoje "slabosti" vždy precítene a víťazne. Aj ona preferuje konvencie, napríklad typu "trošku si užiť" a podobne. Pri výstavbe textu nezaprie v sebe scenáristku, ale v záujme čitateľskej prekvapivosti obetuje psychologické pozadie rozhodovania, výstavbu charakteru postáv zbavuje sociálnej väzby a podobne. Je to málo sľubný knižný debut.

Umelecké výboje slovenskej prózy '88 predstavujú súmerateľné diela J. Johanidesa, A. Bednára, E. Hlatkého, sčasti A. Hykischa, I. Habaja; väčšinový stred upevňuje štandardný priemer, etabluje vývin literárny i spoločenský, ostatná časť sa meria hodnotami literárnej tradície a populárnych štruktúr masového umenia.

Estetické aspekty v dejinách národopisného výskumu

Ján Michálek

Dejiny štúdia ľudovej kultúry u nás vyznačujú sa tým, že v jednotlivých etapách sa zvýrazňovali a vystupovali do popredia rozličné záujmové dominanty. Národopis je veda, ktorá vždy bola úzko zviazaná s aktuálnymi požiadavkami spoločnosti, s potrebami konkrétneho kultúrno-národného organizmu, v ktorom spĺňala často celkom bezprostredné a reálne dobové úlohy. Dejiny slovenského národopisu sú pre to typickým príkladom. Národopis sa formoval ako súčasť národných, politických a kultúrnych úsilí obrodeneckých, vyvíjal sa ako ich organická zložka a sám pomáhal myšlienky a ciele národného obrodenia uskutočňovať. Rozvíjal sa spolu s jazykovedou, dejepisectvom, literárnou históriou, pričom tieto vedy navzájom na seba pôsobili. Vnášali do obrodeneckého hnutia hodnoty národného jazyka, hrdosť na slávnu minulosť a národopis ich rozširoval a prehlboval o ďalšie hodnoty, zvýrazňujúce najmä demokratické črty tohto hnutia. Na náplň a metódy národopisného bádania zapôsobili aj myšlienkové podnety Herderove o sile prostonárodného básnictva

a budúcnosti slovanstva a predovšetkým vplyvy európskeho romantizmu, čo aj u nás vyústilo do osobitých myšlienkových sústav a diel.

Zvláštnosti celkovej situácie na Slovensku koncom 18. a prvej tretiny 19.storočia viedli k vytvoreniu svojrázneho obrazu slovenského národného obrodenia, čo sa odrazilo aj v charaktere záujmu o kultúru slovenského ľudu v tomto období. Tento záujem sa skoncentroval vtedy predovšetkým na duchovnú kultúru a najmä na ústnu slovesnosť. Národopis objavil pre obrodenecké hnutie v ľude výrazné umenie, vyjadrenie národného ducha, pamiatky starobylej minulosti, mravné ideály. Spoločenské poslanie národopisu premietlo sa do sústredeného záujmu o také zložky kultúry, ktoré mohli úsilia národnoobrodeneckého pohybu podporiť čo najlepšie. Aj prístup k ľudovej poézii predstavuje tu už premyslenú, cieľavedomú činnosť, založenú na širokom priamom styku s ľudovými vrstvami spoločnosti a ich poznaní.

Na tomto základe formujú sa presvedčivé koncepcie i výklady zmyslu práce s ľudovou kultúrou, najmä slovesnosťou. Popredným predstaviteľmi tejto práce boli u nás v dvadsiatych a tridsiatych rokoch minulého storočia P.J.Šafárik a J.Kollár. Na ich príklade, najmä na publikovaných zbierkach ľudových piesní, ktoré pripravili a vydali s veľkým úspechom na veľmi dobrej úrovni a potom aj na základe ich úvah a hodnotenia ľudovej poézie poukážeme na to, že estetický aspekt hodnotenia ľudovej slovesnosti sprevádza jej štúdium v určitej miere od vzniku národopisu a to aj v tých etapách, kde - ako sme ukázali - nestál vo výskume na prvom pláne.

Šafárikova folkloristická i etnografická práca zasluhuje si z nášho hľadiska osobitnú pozornosť práve preto, že pristupoval vždy k štúdiu folklóru komplexne a nikdy neupúšťal od hodnotenia tejto tvorby ľudu v zmysle jej umeleckej úrovne. Dá sa povedať, že najmä s folklórnym materiálom narábal vo svojej rozsiahlej vedeckej práci takmer po celý život. Uplatňoval k nemu viaceré aspekty, používal ho ako cenný dôkazový materiál k svojim vedeckým dielam, ale najčastejšie mu šlo v prípade ľudového slovesného materiálu o vzťah k jazyku a hodnotu literárnoestetickú.

Ľudovej slovesnosti venoval P.J. Šafárik pozornosť už v mladosti. V prostredí rodného Gemera zapisoval texty piesní a učil sa poznávať ich hodnotu. Jej vplyv prejavil sa potom aj v jeho básnickej tvorbe. Na štúdiách v Jene sa oboznámil s dobovým kultom ľudovej slovesnosti a mocne naňho pôsobilo Herderovo zdôvodňovanie budúcnosti Slovanov a vynikajúce hodnotenie slovanskej ľudovej tvorby, jej estetických, umeleckých a ideových hodnôt. Na tomto základe sa v podstate formovali aj Kollárove náhľady na ľudovú slovesnosť a jej dobové využitie. Je preto pochopiteľné, že sa v počiatočných fázach predovšetkým zhodli nielen v cieľoch práce s ľudovou slovesnosťou, ale aj v kritériách jej hodnotenia. Obaja však pochopili po návrate zo štúdií v Nemecku, že prvoradou úlohou v tejto oblasti na Slovensku je zorganizovať zber ľudových piesní a zabezpečiť ich vydanie. To si vyžadovalo zasa formulovať koncepciu tejto práce včítane formulovania vedeckého náhľadu na hodnotu a význam ľudovej slovesnosti pre spoločnosť, jej potreby i dobové využitie. Vo vzájomnej spolupráci sa takto zrodili u nás ich zásluhou vyhranené náhľady

na ľudovú slovesnosť i diela, ktoré svojou úrovňou predstavovali vrcholné činy editorskej produkcie na tomto úseku. Ako k nim dospeli a aké miesto v nich malo uplatnenie estetických aspektov?

Počiatky organizovanej spolupráce pri zbieraní ľudových piesní spadajú do roku 1821, keď sa v Pešti konala porada medzi Kollárom, Šafárikom, Benediktim a Palackým, na ktorej vypracovali "plán na zbieranie a vydávanie národných spevov a iných kníh" (Kollár, J.: Pamäti z mladších rokov života, Bratislava 1950, s.194). Na takomto základe postavená práca dostáva v nasledujúcom období už rýchlejší spád a pokročila natoľko, že vydanie prvej zbierky slovenských ľudových piesní stalo sa otázkou krátkeho času. Nebol tu na prekážku ani fakt, že P.J.Šafárik odchodom do juhoslovanského Nového Sadu bol už z ďalšej priamej zberateľskej činnosti v slovenskom prostredí natrvalo vyradený. Venoval sa však o to viac spracovávaniu a pripravovaniu piesní pre tlač, ich úpravou, výberom a triedením, teda otázkami, kde predovšetkým uplatňoval svoje estetické náhľady na túto prácu. Jeho vlastná zbierka dosahovala už dovtedy zrejme značné rozmery a možno predpokladať, že aj na začiatku svojho pobytu v Novom Sade získaval ešte nové texty prostredníctvom svojich gemerských rodákov. Vyplýva to i z listu, písaného P.J.Šafárikom z Nového Sadu už 14.2.1821, v ktorom J.Kollárovi oznamuje, že jeho (Šafárikova) zbierka "se také rozmnožila". J.Kollár sa súčasne stará aj o organizačnú stránku vydania prvého zborníka slovenských ľudových piesní. Novosadská korešpondencia P.J. Šafárika s J.Kollárom podáva o tom veľa presvedčivých dôkazov a obsahuje aj cenné informácie o ich náhľadoch

na vydavateľskú činnosť a o postoji P.J.Šafárika k umeleckej hodnote slovesnej tvorby slovenského ľudu.

V týchto súvislostiach treba konštatovať, že je na škodu veci, ak sa nám nezachovala korešpondencia J.Kollára s P.J.Šafárikom v tomto období, a tak ani list do Nového Sadu, v ktorom naznačil svoju mienku o slovenských ľudových piesňach. Avšak z ďalšej výmeny názorov v písomnom styku i zo spoločnej práce dá sa usúdiť, že P.J.Šafárik v tejto fáze ich spolupráce súhlasil s koncepciou práce J.Kollára, ktorá sa prejavila a formulovala neskôr v úvode k zbierke Písně světské lidu slovenského v Uhřích. Šafárik mal za úlohu v príprave tejto zbierky výber, spracovanie, úpravu a triedenie piesní. Dával Kollárovi najavo svoje potešenie nad tým, že rozsah materiálu, s ktorým mohol pracovať, sa značne rozmnožil, že má piesní toľko "co by jich na vůz brátí mohl". Pri výbere postupoval veľmi rozvážne a starostlivo. Často Kollára upozorňuje, že v jeho zbierke je "mnoho plév, a zrna málo", že s materiálom musí pracovať veľmi dôsledne, vyberať z neho. A na metódu a postoj P.J.Šafárika, ktorý realizoval pri tejto práci, poukazuje i presvedčivo i ďalšia zmienka v liste Kollárovi: "Žeň dosti bohatá, teď jen do stodoly a humna, až se tam vymlátí a vycídí. Nebo u mne, aspoň mnoho koukole" (Dopisy Pavla Jos.Šafaříka Janu Kollárovi, ČČM, 1873, s.124).

Rozpracované dielo z naznačených hľadísk posiela však P.J. Šafárik neskôr J.Kollárovi do Pešti; nemohol v ňom intenzívne pokračovať pre pracovnú zaneprázdnenosť na gymnáziu a vydanie zbierky nebolo možno odkladať. Zo spomínanej korešpondencie sa ďalej dozvedáme, že Šafárik upustil od svojho pôvodného zámeru rozdeliť

piesne podľa "básnického delenia" a priklonil sa k obsahovému deleniu. V liste zo 6.1.1823, teda už v roku vyjdenia prvého zväzku Písní světských lidu slovenského v Uhřích, píše o tom J. Kollárovi takto: "Já jsem ty písně pořádati a přepisovati počal - ale jest jich taková hromada, a tak mnoho plév, že jsem nijak konce kraje dojíti nemohl. Mezitím, abychom slibu svému věrni byli, já Vám to ještě tohoto měsíce pošlu: co jsem já učiniti nemohl, doplníte Vy. Zprvu jsem myslil, nejaký rozdíl mezi těmi písněmi dle všelijakých tříd a druhů básnictví učiniti; ale teď se mi zdá, že by se ty písně nejlépe pomíšeti a v tom nahodném pořádku vydati mohli" /Tamže, s.128/. Takto sa starosť o dokončenie a o vlastné vydanie zbierky preniesla v celom rozsahu na J.Kollára. A tak predovšetkým jeho zásluhou r.1823 v Pešti vyšli Písně světské lidu slovenského v Uhřích. Sebrané a vydané od Pavla Jozefa Šafaříka, Jana Blahoslava a jiných. Svazek první. (Nové vydanie celej zbierky vyšlo v r.1988 vo vydavateľstve Tatran Bratislava.)

Deväťdesiatdva piesní odtlačených v zbierke rozdelili zostavovatelia do štyroch cyklov:

1. lyrické (38 piesní),
2. elegické (26 piesní),
3. alegorické a satirické (9 piesní),
4. rozprávky a balady (19 piesní).

V Písňach světských prevažujú teda lyrické piesne, čo je zvýraznené aj tým, že sú vytlačené na prvom mieste. To opäť potvrdzuje náhľad, že sa v zbierke presadili Šafárikove estetické kritériá na ľudovú pieseň už vo výbere, ale aj v spracovaní vybraných textov.

V liste Kollárovi z 2.2.1823 odvolávajúc sa na vydanie srbských piesní Vuka Karadžića, na Čelakovského a na ruské zbierky o edičnej stránke vydania slovenských piesní píše: "... za to mám, že bychom i my příkladem jich text písní - jedině číslem oddělenými - beze všech dodatků, pokud možné diplomaticky v ě r n ě , ale podle stejných pravopísebných pravidel měli tisknouti dáti". J.Kollár prijal teda Šafárikovu požiadavku pravopisnej úpravy, jazykového výberu i estetických zásad pokiaľ ide o tento prvý zväzok zbierky. V prípade druhého zväzku bola už po tejto stránke situácia odlišná.

P.J.Šafárik mal vážne pripomienky k výberu piesní, hoci sa celkove o Kollárovej práci vyjadril uznanlivo. Neodpustil si však pripomenúť, že piesne tohto zväzku "za svatý Codex našeho Slovanstva...držeti nemohu - sunt bona mixta malis" (Dopisy Pavla Jos.Šafaříka Janu Kollárovi, ČČM?, 1875, s.135). Výber textov J.Kollára ako celok nezodpovedal plne vytríbenému vkusu P.J.Šafárika, jeho náročným estetickým požiadavkám na slovenskú ľudovú pieseň. P.J.Šafárik sa ťažko zmieruje so skutočnosťou, že vo výbere sú pomiešané dobré piesne so zlými. To podľa jeho mienky skresľuje obraz o umeleckej hodnote a dokonalosti slovenskej ľudovej poézie. J.Kollár bol však vtedy už ďaleko vzdialený v hodnoteniach a v náhľadoch na súčasné využitie ľudovej piesne od týchto základných názorov P.J.Šafárika.

Dozvedáme sa o tom konkrétne už z predhovoru k druhému zväzku zbierky. J.Kollár tu poukazuje na starobylosť slovenských piesní (hovorí, že sú staršie ako napr. české), dokladá svoje úvahy o prednostiach slovanskej povahy (spevavosť ako charakteristická vlast-

nosť Slovákov a pod.), v ľudovej poézii hľadá reminiscencie starovekého pohanstva a pamiatky naň. Prejavujú sa tu už mytologizujúce tendencie, ktoré v jeho ďalšej práci s ľudovou piesňou narastali a našli svoj obraz aj v Národných spievankách. J.Kollár sa tak dostával čoraz viacej na opačnú pozíciu prísneho, faktami a historickými dokladmi podkladaného vedeckého bádania P.J.Šafárika. Cenný však bol Kollárov predhovor k druhému zväzku Písní světských ešte v tom, že v ňom vyzýval svojich krajanov, aby zbierali a zapisovali už nielen ľudové piesne, ale rovnako aj príslovia, porekadlá, rozprávky, hádanky, povesti, obyčaje, čím zameral svoj záujem o slovesnú umeleckú tvorbu slovenského ľudu na oblasť v tom čase nezvykle širokú. Robil tak v snahe zachovať "celý všenárodní poklad potomstvu".

P.J.Šafárik sa v ďalšej svojej práci venoval od novosadských rokov ľudovej poézii síce hodne a často, ale robil tak predovšetkým v súlade s jej praktickým využitím ako pomocného dôkazového materiálu k ostatným svojim prácam. Ľudovou piesňou, ale v pojatí slovanskom, zaoberá sa aj špeciálne v dvoch kratších príspevkoch: Slovanské národní písně (ČČM, 1833, s.445), Bibliografický přehled sbírek slovanských národních písní (ČČM, 1838, s.545). V prvom z nich zaznamenáva potešiteľnú skutočnosť, že sa v tom čase venuje ľudovej piesni u slovanských národov zvýšená pozornosť a načrtáva svoje náhľady na slovanskú ľudovú poéziu: všetko, na čom sa zakladá cena a vzácnosť národného básnictva, možno nájsť v slovanských piesňach a spevoch ak nie v plnšej, tak aspoň v rovnakej miere ako u ktoréhokoľvek iného národa. A aby potvrdil a vyzdvihol svoj náhľad na ľudovú pieseň, opäť v súvise s výzvou na ich

zbieranie upozornil, že treba zapisovať predovšetkým piesne "plné čistého zrna", lebo tie sa majú zachovať ďalším generáciám.

Slovanskej ľudovej poetickej tvorbe venuje P.J. Šafárik ešte pozornosť v článku Přehled pramenů staré historie slovanské (ČČM, 1834, s.155), kde znova zdôrazňuje, že "nejstarší nám došlé zbytky domácího básnictví", piesne, príslovia, porekadlá treba považovať za bohatý prameň pre starú slovanskú históriu a je preto potrebné všímať si zbierok piesní aj z tohto hľadiska. Aj vo svojich štúdiách o slovanskej mytológii upozorňuje, že k najlepším a najpočetnejším zdrojom poznávania národného bájoslovia treba považovať národné spevy a piesne.

V ďalšej svojej vedeckej práci sa P.J.Šafárik venuje ľudovej slovesnosti v diele Slovanský národopis. Z nášho hľadiska je dôležité, že Slovanský národopis pojal "jako stručný přehled po soudobém slovanském světe s přihlédnutím k nejdůležitějšímu znaku každého slovanského národního celku, totiž k jeho jazyku, na němž staví a s nímž pracuje slovesnost" (P.J.Šafařík: Slovanský národopis, Praha 1955, s.203) a že ako vzorky týchto jednotlivých slovanských jazykov uvádzal folklórnu tvorbu, presnejšie, ľudovú pieseň. Šafárikovo poňatie významu pestovania a rozvíjania "přirozeného jazyka", za ktorý pokladá predovšetkým jazyk ľudu a ktorého vzor a základ vidí takto nevyhnutne v umeleckej ľudovej slovesnej tvorbe a jeho najvyspelejšiu formu v ľudovej piesni, pevne spájalo jeho snaženia a bolo výrazom nášho národnoobrodeneckého hnutia vôbec. Na výbere piesní pre toto dielo prejavil sa opäť v plnej miere hlboký umelecký cit P.J.Šafárika, preto-

že ani tu nijako nepopustil z estetickej náročnosti na ľudovú slovesnú tvorbu.

Ján Kollár však v čase vydania Národných spievaniek (Budín 1834, 1835), teda desať rokov po vyjdení Písní světských lidu slovenského v Uhřích, kládol na zbierku ľudovej poézie v slovenských pomeroch nepomerne širšie požiadavky. Vzdialil sa od pôvodného literárnoestetického hľadiska ako dominantného kritéria. To, pravda, neznamená, že by Národnie spievanky nemali mať literárnu hodnotu a nemali by i v ponímaní ich vydavateľa spĺňať závažné literárno-estetické ciele. Spĺňali ich svojím podielom a takéto hodnoty predstavujú aj dnes. J.Kollár však vtedy v ľudovej piesni vidí predovšetkým zdroj poučenia o ľude, jeho živote a hodnotách. Potom teda "piesne obecného ľudu zaiste nielen v jazykospytnom, ale aj v krásovednom a národopisnom ohľade svoju vzácnosť a užitočnosť majú. Ony sú obrazmi, z ktorých každý národ sám svoj charakter najvernejšie maľuje a predstavuje; sú históriou vnútorného sveta a života; sú kľúčami od svätyne národnosti, ktorými kto otvárať nevie alebo nechce, ten ani znať nebude, čo je človečenstvo, ktoré sa v piesňach pastierskych nemenej než v egyptských pyramídach zjavuje. V čeľadiach, pokoleniach, kmeňoch, nárečiach poznávame, čo je národ, v národoch poznávame čo je človečenstvo" (Kollár,J.: Národnie spievanky, II, Bratislava 1953, s. 563). Ľudovou piesňou sa majú preto zaoberať nielen vedeckí pracovníci v oblasti lingvistiky a estetiky, prípadne len z týchto pozícií ju skúmať, ale aj národopisní pracovníci, ktorí si majú všímať aj v ľudovej piesni obsiahnuté zvláštnosti spôsobu života jej nositeľov, ich hodnoty tvorivé, mravné a pod. Cez takto získané poznatky o ľude

možno si utvoriť aj spoľahlivý obraz o národe. Spoznané zvláštnosti národného celku majú zasa spätne pôsobiť na vytváranie ďalších pozitívnych čŕt nielen v povahe a živote jeho členov, ale ľudstva vôbec. Idea humanity, ktorou je presiaknuté celé dielo J.Kollára, nachádza takto uplatnenie i v jeho hodnotení ľudovej slovesnosti i v určovaní jej úloh a poslania vo vývine kultúrneho a národného života Slovákov. Estetický aspekt hodnotenia ľudovej slovesnosti nestratil sa Kollárovi ani v týchto súvislostiach a dobových požiadavkách.

Okrem toho Kollár svojich čitateľov osobitne upozorňoval, že v Národných spievankách, čo ako ide o obsiahlu zbierku, nie sú obsiahnuté a vyčerpané všetky piesne, že je to len časť bohatej piesňovej tvorby, ktorou slovenský ľud vtedy disponoval. Vyslovil aj myšlienku o tom, že ľudová tvorba nikdy neustrnie, hoci niektoré piesne budú zanikať, ale vznikne aj celý rad nových piesní (Národnie spievanky, II, s.562). Uvedomoval si napríklad, že v jeho zbierke nie sú primeraným podielom zastúpené najmä lyrické piesne, ktoré predovšetkým z estetického hľadiska ich pôsobenia bude treba v nasledujúcich vydaniach slovenských ľudových piesní doplniť. Ako sme naznačili J.Kollár sa obával aj skorého zániku niektorých piesní. To bol tiež jeden z dôvodov jeho intenzívnej starostlivosti o tieto hodnoty. Ale v jeho pohnútkach, okrem spomínaných už dôvodov, závažnú rolu zaznamenávala práve z každej stránky "výbornosť" slovenských spevov. Úsilie "tichým spôsobom vysokú cenu národného nášho, v celej Európe najvýbornejšieho básnictva, všelijako predstaviť" svetu (Národnie spievanky, II, s.565), to bol zmysel snažení J.Kollára

a cieľ celej jeho práce v súvise s Národnými spievankami, i s ľudovou slovesnosťou vôbec.

Svojou veľkolepou piesňovou zbierkou J.Kollár na prahu narastajúceho národného pohybu Slovákov predstavil vtedajšej spoločnosti krásu, cenu, ideovú i mravnú hĺbku tvorby slovenského ľudu, čím vyzdvihol aj jej umeleckú hodnotu. A tak v Národných spievankách publikovaná slovenská ľudovú poézia nevyhnutne zapôsobila i na rozvoj slovenskej národnej literatúry, hlavne básnictva. Slovenská kultúra zásluhou Kollárovej práce s ľudovými piesňami bola obohatená o nové impulzy, zdroje tvorivých možností. Život slovenského človeka, zobrazený v celej hĺbkei šírke v jeho umelecky vyspelej slovesnej tvorbe dostáva sa do centra pozornosti kultúrneho a národného pohybu. Výstižne charakterizoval túto situáciu F.Votruba: "Tu naraz prišla táto kultúra pred oči spisovateľom a mladým básnikom, ktorí sa vo svojom písaní nemotorne pasovali s českým jazykom, nedostatočne ovládaným a znútra neznámym, ktorým nevedeli odhaliť a vyjadriť svoj citový a myšlienkový svet a svoje poznanie života. Ba viac ešte: i formálne boli vo svojej tvorbe dovtedy zakovaní do tuhých pancierov gréckej a rímskej časomernej metriky a prozódie a obsahove napodobňovali dávno prekonané deje a pomery, ktoré nemohli mať s ich skutočným životom a skúsenosťami nič spoločného. A tu naraz v slovenských piesňach prejavovalo sa im v nevídane hojnej miere žitie, ktorému rozumeli a o ktorého autentičnosti a reálnej skutočnosti mohli sa denne presviedčať. Ako odolať túžbe zoznámiť sa s ním do gruntu a svojím spôsobom a vo vlastných životných pomeroch vyjadrovať ho?" (Národnie spievanky, I, s.14.15). Umelecky vyspelé, životom, skúsenosťami

i citom naplnené hodnoty v podobe ľudových piesní nemohli ostať bez účinku a náležitého docenenia.

Najprv Písně světské lidu slovenského v Uhřích, potom ľudové piesne zozbierané v dvoch zväzkoch Národných spievaniek a ešte neskoršie bohatá zberateľská činnosť štúrovskej generácie v oblasti ľudovej slovesnosti (a umelecká slovesná tvorba slovenského ľudu vôbec) stali sa zdrojom a príkladom básnickej tvorby popredných jej predstaviteľov celého minulého storočia. Ba možno povedať, že hodnoty ľudovej poézie mali rozhodujúci vplyv na ďalší vývin našej umelej poézie. Samo Chalupka, Ján Botto, Andrej Sládkovič a ďalší iní videli v nej vzory umelej básnickej tvorby, videli v ľudovej tvorbe živé pramene literárneho rozmachu. Jozef Miloslav Hurban sa o ohlase vydania Národných spievaniek vyjadril takto: "Kollár vyjaviu velkieho ducha, osmeliac sa so zápaľom chváliť to, čo v obecnej mienke povrchnieho sveta ako planuo a nepatrnuo odsúdenuo bolo...Piesne, nielen tie vytlačenie, nanovo sa ozývať počali po nivách slovenských, ale prirástli k nim tisíce nových...Národní spisovatelia a básnici, ktorí vylievali vodu do Dunaja, hľadiac uderiť do strún Goetha, Schillera, Byrona, obrátili svoju pozornosť na piesne národné a básniac dľa ideálu národa, večnie vyrážali zvuky" (J.M.Hurban, Slovenské pohľady, I, č.4, s.133. Podľa Mrlian, R.: Štúrovci a ústna slovesnosť, Liptovský, Sv.Mikuláš 1943, s.43). Na podklade piesní obsiahnutých v Národných spievankách a iných folklórnych hodnôt boli utvorené diela vynikajúcej umeleckej a ideovej hĺbky a dokonalosti. Príkladov na ilustráciu možno nájsť v dielach štúrovských básnikov nadostač. Ukazujú na veľké rozpätie tohto vplyvu - od inšpirácie až po ci-

táciu ľudovej piesne - na básnickú tvorbu u nás v tom čase i odvtedy v rozličnej miere podľa jednotlivých vývinových období.

Dejiny národopisného výskumu boli u nás dlho zviazané predovšetkým s významnými úlohami národno-obrodeneckého hnutia, s úlohami národno buditeľskými. Estetické hľadiská v hodnotení ľudovej kultúry v nich neboli vždy rozhodujúce a nevystupovali často ani výrazne do popredia, predsa však od počiatku boli zákonite integrálnou a neodmysliteľnou súčasťou vedeckej argumentácie. Národopisný výskum postupne obsiahol ďalšie zložky ľudovej kultúry a výskum jej jednotlivých oblastí prinášal odborne i spoločensky mimoriadne cenné výsledky a hodnoty, ktoré nadobúdali často výrazné znakové vlastnosti národnej kultúry. To nie je len príklad ľudovej poézie a prózy, tanca a hudby, ale aj výtvarného umenia, odevu, architektúry a mnohých ďalších oblastí ľudovej kultúry. Úloha posilniť estetický aspekt národopisného výskumu v súčasnosti predpokladá zhodnotiť doterajšie výsledky, organicky na ne nadviazať a využiť ich.

Literatúra

1. Brožík, V. a kol.: Estetika socialistickej spoločnosti. Bratislava 1982.

2. Gusev, V.Je.: Estetika folklóru. Praha 1967.

3. Marčok, V.: Povaha folklórneho estetického vzťahu ku skutočnosti Slovenský národopis, 23, 1975, s.345-368.

4. Melicherčík, A.: K problematike špecifičnosti umeleckého obrazu vo folklore. In: Československé prednášky pro IV.mezinárodní sjezd slavistů v Moskve. Praha 1958, s.389-401.

5. Michálek, J.: Náhľady a spolupráca P.J.Šafárika a J.Kollára v oblasti ľudovej slovesnosti. Slovenský národopis, 5, 1957, s.453-490.

6. Pamulová, A.: Ľudové umenie ako špecifická forma estetickej činnosti. [Kandidátska dizertačná práca,] ŠIS UK, Bratislava 1987.

Výročia našej divadelnej kultúry

Marián Mikola

V tomto, ale najmä v budúcom roku, si pripomenieme viaceré významné výročia slovenskej divadelnej kultúry, predovšetkým v ochotníckom divadle. Veď uplynie 160 rokov od jeho zrodu. To však neznamená, že do roku 1830 divadelné prejavy v duchovnom živote Slovákov úplne absentovali. Záznamy o divadelných predstaveniach sa u nás zachovali síce len zo začiatku 15. storočia, ale rozličné podoby ľudovej divadelnosti vznikli ešte v časoch jestvovania slovanskej liturgie. Betlehemské hry, známe vo viacerých variantoch, svedčia o tom, že divadlo patrí u nás medzi najstaršie umelecké prejavy. Okrem divadla náboženského, ktorého primárnym poslaním bolo prehlbovať náboženské cítenie ľudí, v našom prostredí sme poznali aj divadlo školské. Vznikalo ako prirodzená súčasť školského vzdelávania i praktickej výchovy. Prostredníctvom rozličných scénok si žiaci svojovali zásady spoločenského správania sa a zdokonaľovali sa v cudzích jazykoch, predovšetkým v jazyku v stredoveku najrozšírenejšom - v latinčine.

Školské hry boli rozšírené v období reformácie, jezuitské divadlo zasa v rokoch protireformácie.

Všetky jestvujúce prejavy divadelného života na Slovensku, počínajúc ľudovým divadlom z čias feudálnej spoločnosti, pokračujúc stredovekými mystériami, až po barokové divadlo, nemali však podstatnejší vplyv na formovanie národného života. Takúto funkciu začalo u nás divadlo plniť až v prvej polovici 19. storočia, keď sa definitívne vymanilo zo zajatia biblickým tém a začalo si všímať "svetský" život a človeka v ňom.

22. augusta 1830 v Liptovskom Mikuláši naštudovali ochotníci prvotinu Jána Chalupku Kocúrkovo. Tento dátum znamená novú epochu v našom divadelnom dejepise. Začínajú ním novodobé divadelné dejiny. Organizačnou i umeleckou dušou súboru mikulášskych ochotníkov bol ľudovýchovný pracovník, vydavateľ kníh a kalendárov, kníhkupec Gašpar Fejérpataky-Belopotocký (1794-1874). Sám sa nazýval riaditeľom divadla a viedol ho až do r. 1843. Počas trinástich rokov uviedol 33 hier. Okrem Chalupkových veselohier to boli hry českých autorov, ako aj umelecky menej náročné práce nemeckých dramatických spisovateľov.

O životných cestách i osudoch G. F. Belopotockého vieme toho pomerne veľa. Nadšený kultúrny pracovník starostlivo spísal svoj životopis. Prezradil v ňom, ako sa formoval jeho srdečný vzťah k divadlu. Pôvodne sa chcel Belopotocký venovať literatúre. Študoval na lýceu v Kežmarku. Avšak pre neutešené finančné pomery musel opustiť školské lavice. V r.1807 sa vrátil domov k otcovi, vyučil sa za knihára a r. 1810 odišiel do cudziny na vandrovku. Žil a pracoval ako knihársky tova-

riš v rozličných mestách c.k. monarchie. Aj v tých najväčších: vo Viedni a Pešti. Na potulkách využíval každú príležitosť na návštevu profesionálnych divadiel. V r. 1815 sa vrátil späť do rodinnej dielne. Neskoršie sa osamostatnil, presťahoval sa z Paludze do Mikuláša a tam od r. 1821 vyvíjal záslužnú kultúrno-osvetovú činnosť.

Veľa zaujímavých informácií o práci mikulášskych ochotníkov môžeme načerpať zo zápisnice, či kroniky súboru. Písal ju sám G. F. Belopotocký. Kroniku vydal Okresný dom v Liptovskom Mikuláši r. 1970 zásluhou divadelného historika Ladislava Čavojského z Umenovedného ústavu Slovenskej akadémie vied. A tak "Zapisowací Kniha Divadla Slowanského Svato Mikulášskeho ode dne 10. července 1830" je cenným dokumentom z histórie našej divadelnej kultúry.

Prečo si tak vážime Belopotockého divadelnú činnosť, hoci nebola v tom čase ojedinelá a nemožno jej priznať historický primát? Ako som už v úvodnej poznámke upozornil, tradícia slovenského ľudového divadla i ďalších divadelných prejavov je u nás bohatá. Už pred Belopotockým poznáme viacero organizátorov divadelného života. Belopotockého zásluha však spočíva v nasledujúcom: uvedomil si, že divadlo sa stane prostriedkom národného uvedomovania, ale aj vzdelávania a formovania mravných vlastností človeka, keď sa nebude spájať so školou či kostolom a stane sa autonómnou kultúrno-osvetovou činnosťou. A práve takýto prístup k divadlu bol v našich pomeroch priekopnícky i novátorský. Rýchlo si ho osvojili vzdelanci aj v iných slovenských mestách, mestečkách i dedinách, a tak z ochotníckeho divadla postupne sa stal významný fenomén národnej kultúry,

ktorý podstatne podporil proces národného uvedomenia a pričinil sa o výchovu a vzdelávanie ... vrstiev národa. Zatiaľ čo v susedných európskych krajinách plnilo takúto funkciu profesionálne divadlo - predovšetkým v podobe Národných divadiel, teda reprezentačných kultúrnych inštitúcií, u nás rovnaké úlohy zabezpečovalo ochotnícke divadlo.

Ján Kollár vo svojej Slávy dcére zaradil G. F. Belopotockého medzi veľké postavy slovanského neba. Vysoko ocenil jeho záslužnú činnosť, ktorou "prebudil sa národ zo sna hlbokého."

Slovenskí ochotníci uchovávajú pamiatku na významného divadelného organizátora a osvetového pracovníka tým, že v Liptovskom Mikuláši sa pravidelne koná súťažný festival ochotníckych súborov nazývaný Belopotockého Mikuláš. Uskutočnil sa po prvý raz pri príležitosti 80. výročia úmrtia zakladateľa slovenského ochotníckeho divadla. Podľa platného súťažného poriadku festival je zameraný na umelecky pokročilé súbory a má celoslovenský charakter.

Pamätnými medailami Gašpara Fejérpatakyho-Belopotockého vyznamenáva Ministerstvo kultúry SSR kolektívy i jednotlivcov za zásluhy o rozvoj ochotníckeho divadla na Slovensku.

Vráťme sa však do minulého storočia. Príklad ochotníkov z Mikuláša inšpiroval a podnecoval. Postupne vznikali ďalšie centrá ochotníckej aktivity: Sobotište, Martin, Brezno, Nemecká (dnes Partizánska) Ľupča, Banská Štiavnica atď. Pričinili sa o to predovšetkým študenti, ale aj remeselnícka mládež a mešťania, ktorí stále intenzívnejšie dávali najavo svoj záujem o veci

národné, čo možno považovať za vplyv ideálov štúrovskej generácie, v duchu ktorých bola vychovávaná mladá inteligencia predovšetkým na bratislavskom lýceu. Skúmajúc otázky repertoárové možno konštatovať, že ochotníci v ďalších slovenských mestečkách preberali dramaturgické podnety z repertoáru Mikulášťanov, pretože mnohé z titulov, ktoré uviedol Belopotocký, neskoršie aj sám vydal tlačou.

Vďaka G. F. Belopotockému slovenské ochotnícke divadlo neustále napredovalo a zaujalo patričné postavenie v spoločnosti.

O desaťročie neskôr (1841) vzniklo ďalšie centrum ochotníckej aktivity na západnom Slovensku v Sobotišti, a to zásluhou učiteľa Samuela Jurkoviča a J. M. Hurbana, kaplána v Brezovej. Na Myjave vzniklo divadelné združenie, ktorého členmi boli napr. aj Ján Francisci, Andrej Sládkovič, Samo a Ľudovít Štúrovci. Tento spolok pomenoval Samuel Jurkovič vo svojej kronike veľmi vznešene: Slovenskuo národnuo ďivadlo ňitrjanskuo.

Už spomínaný divadelný historik Ladislav Čavojský upozorňuje však, že ochotníci v Sobotišti pod týmto názvom nikdy nevystupovali, neuvádzali ho ani na plagátoch a nestretávame sa s ním ani v osobnej korešpondencii či v časopiseckých správach o predstaveniach... Napriek tomu je dnes u nás vžitý a v zahraničí vyvoláva dokonca predstavu pevne sformovaného národného divadla, reprezentačnej scény s náročným umeleckým repertoárom (napríklad León Moussinac v práci Le théatre des origines à nos jours uvádza, že na Slovensku bolo Národné divadlo už v roku 1842 v Sobotišti, ale hrali tam hlavne zahraničných autorov, špeciálne francúzskych,

napríklad Voltaira, Molièra a ďalších). Informácia francúzskeho divadelného historika je sčasti zveličená, sčasti nesprávna. Molièra v Sobotišti nehrali a Sládkovičov preklad Voltairovej Zairy tiež neuviedli. Tento pohľad cudzích očí na naše divadelníctvo v minulom storočí však zaujíma tým, že upozorňuje, ako cudzina, zahraniční divadelní znalci, ešte ani dnes nevedia správne pochopiť výnimočnosť existencie nášho ochotníckeho divadla v minulom storočí, ktoré sa vari ako jediné v strednej Európe utvorilo a existovalo napriek krutému národnostnému útlaku Slovákov. Všade v okolitých krajinách sa ochotníctvo vzmáhalo popri národných profesionálnych divadlách, iba my sme nemali ani len kočovnú divadelnú spoločnosť. (Ladislav Čavojský - Vladimír Štefko: Slovenské ochotnícke divadlo 1830-1980, Obzor, Bratislava 1983, s. 31.)

V tejto súvislosti treba uviesť, že Slovenské národné divadlo vzniklo až o necelé storočie neskôr, r. 1920 v Bratislave. Sídlilo v budove bývalého Mestského divadla, postavenej r. 1886, v ktorej hrávali maďarské a nemecké kočujúce divadelné spoločnosti. Sedemdesiate výročie vzniku Slovenského národného divadla, ktoré si pripomenieme v roku 1990, bude určite vhodnou príležitosťou zhodnotiť zložité vývinové cesty našej prvej reprezentačnej scény, ktorá nielen de jure, ale aj de facto už desaťročia integruje vo svojich troch súboroch: činohernom, opernom a baletnom najtvorivejšie osobnosti našej divadelnej, hudobnej a tanečnej kultúry.

Tretím centrom ochotníckeho divadla pred revolúciou 1848 bola Levoča. Toto mesto s bohatou históriou

zohralo významnú úlohu v rozvoji slovenského národného hnutia v prvej polovici 19. storočia zásluhou lýcea. Sem prišlo r. 1844 13 študentov, ktorí na protest suspendovania Ľudovíta Štúra opustili bratislavské lýceum. O rok neskoršie založili Jednotu mládeže slovenskej, v rámci ktorej vyvíjalo činnosť aj Súkromné divadlo slovenských ochotníkov. Založil ho Ján Francisci-Rimavský (1822 až 1905), predstaviteľ slovenského národného hnutia, novinár, politik, publicista a spisovateľ.

Tak ako v prípade mikulášskych ochotníkov sa zachovali záznamy o ich divadelnej činnosti zásluhou G. F. Belopotockého, v prípade divadelníkov v Sobotišti zasa pričinením Samuela Jurkoviča, o levočských divadelných predstaveniach zanechal nám svedectvo Pavol Dobšinský (1828-1885). Spisovateľ, neúnavný zberateľ a vydavateľ ľudových rozprávok napísal "Dějepis súkromnjeho Divadla Slovenských ochotníkov v Levoči 1845-46". Zásluhou tohto spisu poznáme presný zoznam všetkých divadelných predstavení, ich hodnotenie, ale aj menoslov účinkujúcich. Zo známejších predstaviteľov štúrovskej generácie v predstaveniach hrali i Ján Kalinčiak, Peter Kelner-Hostinský, Ján Botto, Ľudovít Kubáni, Mikuláš Dohány, Ján Čajak.

Po revolúcii 1848 divadelný život značne ochabol. Bol to celkom zákonitý dôsledok spoločenských i politických procesov, ktoré poznamenali a dodajme, že negatívne, náš kultúrny vývin. Na jednej strane sklamanie vlastencov a národných buditeľov a na druhej strane výrazný pokles nie len divadelnej, ale vôbec k úrnoosvetovej aktivity, to boli dve stránky jednej mince. Silneli aj tlaky rôznych administratívnych zásahov,

vrátane cenzúry. Našťastie sa ukázalo, že ani negatívne dôsledky revolúcie nemohli úplne zlikvidovať divadelný život. Vývin sa na istý čas prerušil, ale nezastavil. Po celkove nepriaznivých päťdesiatych rokoch nastáva značný obrat k lepšiemu v nasledujúcom desaťročí. Veď v r. 1863 sa v Martine konalo zakladajúce valné zhromaždenie Matice slovenskej. V tom istom roku založili aj tri slovenské gymnáziá (Revúca, Martin, Kláštor pod Znievom). Istý pokrok v otázkach národných i kultúrnych sa dosiahol známymi Memorandovými žiadosťami slovenského národa (1861 v Martine). Lepšie časy nastali aj pre ochotnícke divadlo. Popri tradičných vznikali ďalšie centrá ochotníckeho divadla. Z nich najaktívnejším bol Martin. Roku 1872 tu založili Slovenský spevokol, kultúrny spolok, ktorý vyvíjal činnosť vo dvoch odboroch: speváckom a divadelnom. Martinskí ochotníci boli neobyčajne aktívni a ročne uvádzali až 10 premiér, takže čoskoro začali udávať tón slovenskému divadlu, a to rovnako v otázkach dramaturgických, ako aj inscenačných. V Martine vznikla aj myšlienka vybudovať na základe celonárodnej zbierky Národný dom, v ktorom by pravidelne hrávali martinskí ochotníci, ale aj ochotníci pozývaní z okolia. Smelý zámer sa podarilo realizovať. Dva roky trvala výstavba tohto kultúrneho stánku, ktorý dali národovci do prevádzky v r. 1889 pod skromným názvom Dom, pretože prívlastok "národný" vládnúce miesta zakázali používať.

Od r. 1890 sa stali každoročnou kultúrnou udalosťou celoslovenského významu martinské augustové slávnosti. Ich vyvrcholením boli bohato navštevované divadelné predstavenia. Na javisku Domu sa vystriedala celá plejáda hercov. Popri predstaviteľoch miestnej inteligen-

cie hrávali aj remeselníci, robotníci, ale aj známe osobnosti z oblasti umenia a kultúry, ako napríklad P. O. Hviezdoslav, Pavol Socháň, Svetozár Hurban-Vajanský, Jozef Škultéty, Hana Gregorová, Jozef Gregor-Tajovský, Janko Jesenský, Ľudo Ondrejov atď. Viacerí členovia hereckého súboru sa po založení profesionálneho divadla profesionalizovali. V Martine mali premiéry mnohí slovenskí dramatici: Martin Rázus, VHV, Ivan Stodola, Július Barč-Ivan, Štefan Králik, Peter Zvon a viacerí ďalší.

Divadelná činnosť Slovenského spevokolu bola neobyčajne záslužná a svojou kvantitou i kvalitou prerástla hranice bežného ochotníckeho štandardu, takže úvahy profesionalizovať martinský súbor a považovať ho za základ Slovenského národného divadla vonkoncom neboli utopistické. Konštituovanie Slovenského národného divadla sa však v poprevratových rokoch uskutočnilo na celkom iných základoch: prizvaním českej divadelnej spoločnosti, ktorá začala hrať v Bratislave v r. 1920 pod hlavičkou Slovenské národné divadlo.

A ešte jedno výročie musíme spomenúť. Pred dvadsiatimi rokmi vznikol Zväz divadelných ochotníkov na Slovensku. Táto záujmová kultúrna organizácia združuje do štyritisíc členov nielen praktických divadelníkov, ale aj organizátorov ochotníckeho divadla a jeho nadšencov. Poslaním organizácie je propagovať činnosť ochotníkov, všestranne ju podporovať, vytvárať pre ňu materiálno-technické predpoklady a ochraňovať záujmy ochotníkov. Zväz divadelných ochotníkov nadväzuje vo svojej činnosti na Ústredie slovenských ochotníckych divadiel (ÚSOD). Prvá organizácia ochotníkov vznikla na Slovensku už v r. 1922 v Martine zásluhou agilných

funkcionárov Matice slovenskej. Po skromných začiatkoch, keď novozaložený spolok musel vyriešiť viacero problémov organizačného a najmä finančného charakteru, ÚSOD veľmi pozitívne zasahovalo do vývinu slovenského ochotníckeho divadla.

V r. 1923 založilo Ústredie tradíciu pravidelnej súťaže ochotníckych kolektívov. Ich súčasťou boli metodické semináre a školenia zamerané na prehĺbenie teoretickej i praktickej prípravy režisérov i hercov. Súťaž vyhodnocovala odborná porota. Jej členovia, zväčša profesionálni divadelníci, predstupovali pred súbory s analyticko-hodnotiacimi rozbormi súťažných predstavení. Ústredie slovenských ochotníckych divadiel vydávalo svoj vlastný odborný časopis. Najskôr sa volal Slovenský ochotník a od januára 1928 Naše divadlo. Dnešným pokračovateľom tohto časopisu ochotníkov je mesačník Javisko. Značnú materiálnu podporu znamenalo pre ochotnícke súbory, ktoré pracovali vo veľmi skromných podmienkach, založenie požičovne divadelných kostimov nazývanej Šatnica ÚSOD-u. Vlastnou edičnou činnosťou, orientovanou na pohotové vydávanie pôvodnej drámy, ale aj prekladov, ÚSOD dvíhalo umeleckú a myšlienkovú úroveň ochotníckej dramaturgie. Členským súborom poskytovalo Ústredie pri nákupe divadelnej literatúry zľavu. Na výrobu kulís slúžilo ochotníkom zariadenie Divadelné dielne. Prínosom súťažného poriadku bolo, že zaviedol kategorizáciu súborov, a to na základe umeleckých výsledkov príslušného kolektívu, takže medzi sebou súťažili súbory relatívne rovnakých umeleckých kvalít. Pozitívnu úlohu zohralo Ústredie slovenských ochotníckych divadiel aj počas vojnových rokov. V oslobodenej Československej republike stáli pred

spolkom divadelníkov nové úlohy. A ÚSOD ich začal aj úspešne plniť. Koncom štyridsiatych rokov mnohé zo spomínaných účelových zariadení prešli do pôsobnosti Matice slovenskej. Začiatkom päťdesiatych rokov Matica slovenská bola poverená novými úlohami. Starostlivosť o rozvoj ochotníckeho divadla, ako aj nových, dynamicky sa rozvíjajúcich foriem záujmovej umeleckej činnosti postupne prechádzala do právomoci novozaložených inštitúcií, predovšetkým Osvetového ústavu. Za takejto situácie sa javila ďalšia existencia ochotníckeho spolku zbytočná. Po rokoch sa však ukázalo, že ani všestranná pomoc ochotníckemu divadlu zo strany štátnej osvety nemôže nahradiť nadšenie a elán členov samosprávnej organizácie, podieľajúcej sa na riadení vlastných záležitostí a problémov. A tak opätovne vznikla pred dvadsiatimi rokmi záujmová organizácia ochotníkov, tentoraz pod názvom Zväz divadelných ochotníkov na Slovensku (ZDOS).

A tak vo vzťahu k ochotníkom došlo celkom prirodzene k istej deľbe práce medzi Osvetovým ústavom a ZDOS-om. Okrem základných úloh, ktoré som už vymenoval treba ešte spomenúť, že ZDOS spolupracuje s mnohými ďalšími spoločenskými a záujmovými organizáciami, morálne oceňuje záslužnú činnosť ochotníkov zväzovými vyznamenaniami, poriada celoslovenské súťaže, tvorivé dielne atď., slovom: spolupodieľa sa na riešení všetkých otázok ochotníckeho divadla na Slovensku. Vo svojej činnosti ZDOS nadviazal na osvedčené a rokmi preverené metódy práce Ústredia slovenských ochotníckych divadelníkov. ZDOS predstavuje v súčasnosti aktívnu a životaschopnú organizáciu, ktorá má veľké zásluhy,

že ochotnícke divadlo na Slovensku má veľmi dobrú úroveň a stalo sa známym aj v cudzine.

Tradícia divadelných spolkov na Slovensku je prejavom vážnosti, akej sa teší u nás ochotnícke divadlo, ktoré - ako to vyplýva aj z tohto príspevku - plnilo v minulosti a ešte stále plní význam spoločenské poslanie. Je vyhľadávanou formou umeleckých aktivít talentovaných ľudí, prostriedkom ich estetickej sebarealizácie a divákmi stále vyhľadávaným i obľúbeným umeleckým druhom.

Konfrontácia predložkového systému slovenčiny a ruštiny

Nina Milecová

1. Genetická príbuznosť slovenčiny a ruštiny je zrejmá už na prvý pohľad. Táto príbuznosť sa však prejavuje najmä v rovine systému. Systémová príbuznosť týchto dvoch jazykov je očividná aj pri porovnávaní predložiek slovenského a ruského jazyka. Ak vezmeme 18 primárnych predložiek slovenčiny a porovnáme ich v pláne formy s predložkami ruštiny, zisťujeme, že 13 z nich sa v úplnosti zhoduje, iba dve predložky sú foneticky odlišné a dve predložky majú lexikálne odlišné ekvivalenty. Porovnaj: bez - без , do - до , k - к, na - на, nad - над, o - о, po - по, pod - под, pri - при, s - с, u - у, v - в, za - за, od - от, pred - пред; cez - через, pre - из-за.

Z formálnej stránky sa slovenské a ruské predložky zhodujú približne na 75 %.

Avšak len čo vstúpime do druhej roviny porovnávania predložiek slovenčiny a ruštiny - do roviny opisu systému týchto predložiek, ale najmä do roviny fungovania tohto systému, zisťujeme medzi nimi veľmi veľa rozdielov. Analýza fungovania predložiek slovenčiny

a ruštiny (t.j. analýza z hľadiska realizácie ich významov, lexikálnej a gramatickej spájateľnosti s menom a pádom) ukazuje, že zhoda medzi predložkami slovenčiny a ruštiny nie je väčšia než 25 %.

Vezmime si napríklad predložku do. Ich formálna zhoda je v porovnávaných jazykoch nepochybná: sl. do - r. до . Avšak základným ekvivalentom slovenskej predložky do v ruštine je predložka В, a nie predložka до. Napr.: Idem do školy. - Я иду в школу.

Na druhej strane je ekvivalentom ruskej predložky до slovenská predložka k. Napr. Я дошел до школы и повернул обратно. Prišiel som ku škole a vrátil som sa späť. Okrem toho sú tu rozličné použitia pádov v porovnávaných jazykoch: sl. do + G - r. в + A, r. до + P, sl. k + D.

Naznačená zhoda vo formálnom pláne predložiek v slovenčine a ruštine na jednej strane a malá zhoda v pláne fungovania predložiek v reči je jednou zo základných príčin silnej interferencie, ktorá spôsobuje veľké množstvo chýb Slovákov hovoriacich po rusky a opačne, pri používaní slovenčiny Rusom alebo človekom, ktorý si začína osvojovať slovenský jazyk po získaní základov z ruštiny, teda je pod vplyvom ruštiny bez toho, že by si to uvedomoval. Tieto chyby sú tým výraznejšie, že predložky majú v porovnávaných jazykoch veľmi vysokú frekvenciu použitia. Neraz sa chyby vyskytujú v každej druhej alebo v každej tretej vete. Takéto množstvo chýb prekáža chápaniu, porozumeniu, zaťažuje text, komunikáciu. Akým spôsobom možno zabrániť výskytu častej interferencie pri predložkách?

V prvom rade mali by sa zrejme odkryť miesta potenciálnej interferencie, a to možno dosiahnuť predovšetkým porovnávaním predložiek v týchto dvoch jazykoch. Ďalej by to malo byť hľadanie a nájdenie spôsobov podávania tohto materiálu pri vzájomnom osvojovaní si týchto jazykov (máme na zreteli i jeho podanie v učebniciach, ako súčasti vyučovacieho procesu) a nakoniec malo by to byť určenie optimálnych spôsobov formovania zodpovedajúcich rečových návykov a zručností, t.j. vytvorenie systému cvičení na získanie návykov pri správnom osvojovaní si predložiek, resp. predložkovo-pádových konštrukcií dvoch porovnávaných jazykov.

V tomto príspevku budeme venovať pozornosť iba prvej etape tohto programu, t.j. budeme porovnávať významy slovenských a ruských predložiek a pokúsime sa určiť základné rozdiely v ich fungovaní.

2. Pri hľadaní optimálneho modelu porovnávania slovenských a ruských predložiek sa potvrdzuje konštatovanie E. Horáka, ktoré vyslovil v úvodnej štúdii ku konfrontácii predložiek slovenčiny a iných jazykov, že lexikografický spôsob opisu predložiek sa nehodí na spoľahlivú konfrontáciu predložiek. Potvrdzujú to aj doterajšie opisy predložiek slovenčiny a ruštiny. Predložky oboch jazykov sú lexikograficky doteraz spracované vo veľkých prekladových slovníkoch Veľkom rusko-slovenskom slovníku a Veľkom slovensko-ruskom slovníku (1. - 4. kniha). V týchto opisoch sa priraďujú vedľa seba významové ekvivalenty predložiek spolu s pádmi ako predložkovo-pádové konštrukcie. Majú skutočne funkciu iba prekladovú, avšak ešte nič nehovoria o fungovaní predložiek v reči oboch jazykov. Takéto

fungovanie sa musí odhaliť iba hľadaním inej metódy opisu predložiek, a tým je systémový prístup, resp. systémovo štruktúrny opis. V tomto opise sa budú identifikovať vlastné systémové významy predložiek ako invariantné významy predložiek v každom jazyku, a potom sa budú tieto invariantné významy navzájom porovnávať.

V tomto príspevku sa pokúsime podať (1) inventár rozdielov v systéme predložiek porovnávaných jazykov a (2) upozorníme aspoň na najzákladnejšie rozdiely vo fungovaní predložiek v slovenčine a ruštine.

Východiskom budú v našom porovnávaní základné (primárne) predložky slovenčiny a ruštiny, lebo tieto tvoria v oboch jazykoch jadro predložkových systémov. Druhotnými (sekundárnymi) predložkami sa budeme zaoberať potiaľ, pokiaľ sú ruské druhotné predložky ekvivalentmi slovenských primárnych predložiek. V tomto príspevku nebudeme venovať pozornosť kontextovým významom predložiek (napr. miesta, času, spôsobu, príčiny, účelu a iným) z lexikografických opisov predložiek, ale sa ohraničíme na opis ich invariantného významu.

Rozdiely v predložkovom systéme dvoch porovnávaných jazykov odrážajú rozdiely v členení tých alebo oných vzťahov objektívnej reality. A teda postihnutie systému predložiek dvoch porovnávaných jazykov predpokladá súčasne aj postihnutie iného spôsobu členenia vzťahov objektívnej reality dvoma jazykmi. Z tohto hľadiska treba konštatovať, že členenie, ktoré vypracoval pre slovenské predložky E. Horák na základe odrazu objektívnej reality predložkami v slovenčine platí aj pre ruské predložky. V ruštine podobne ako v slovenčine základným sémantickým štruktúrnym protikladom predlož-

kového systému je protiklad: vyjadrovanie kontaktu - vyjadrovanie pozície dvoch objektov. Rovnako platia pre predložkový systém ruštiny aj dynamické protiklady: uskutočňovanie kontaktu/pozície - trvanie kontaktu/pozície - rušenie kontaktu/pozície. Relevantné sú aj pre ruštinu sémantické príznaky predložiek: blízkosť objektu, rovinné členenie objektu, smerovanie k objektu a sociatívna pozícia. Všetky tieto príznaky budeme ďalej používať v takom vymedzení, ako ich uvádza E. Horák v spomenutej úvodnej štúdii.

2.1. Systém kontaktových predložiek v slovenčine a ruštine.

2.1.1. Uskutočňovanie kontaktu objektu$_1$ s vnútrom objektu$_2$ sa v slovenčine vyjadruje predložkou DO, zatiaľ čo v ruštine sa tento vzťah vyjadruje predložkou B. Napr.: vstúpiť do izby - Войти в комнату.

2.1.2 Trvanie kontaktu objektu$_1$ s vnútrom objektu$_2$ sa v slovenčine i v ruštine vyjadruje zhodne predložkou v. Tým, že sa v ruštine predložkou v vyjadruje aj uskutočňovanie kontaktu aj trvanie kontaktu objektu$_1$ s vnútrom objektu$_2$, predložka v má v ruštine veľmi vysokú frekvenciu používania.

2.1.3 Rušenie kontaktu objektu$_1$ s vnútrom objektu$_2$ sa vyjadruje v slovenčine predložkou z, v ruštine sa vyjadruje predložkou из. Porov.: vychádzať z izby - выходить из комнаты.

2.1.4 Dynamický tranzitívny kontakt objektu$_1$ s objektom$_2$ sa v slovenčine vyjadruje predložkou cez, avšak v ruštine predložkou через alebo v osobitých prípadoch predložkou сквозь. + A. Napr.: prejsť cez izbu - пройти через комнату, ale: пройти сквозь огонь и воду.

Základným významovým ekvivalentom slovenskej predložky cez je ruská predložka через. Predložka сквозь sa používa v spojení s podstatnými menami označujúcimi objemové priestranstvo, v ktorom je prítomný príznak určitej prekážky (stena, skala, voda a podobne) a tento príznak vyjadruje ťažkosť prekonania prieniku nejakým objektom. V slovenčine takýto príznak objektívnej skutočnosti sa nevyjadruje osobitnou predložkou. Porov. пробить сквозь стену preraziť cez stenu, skalu a podobne.

2.1.5 Uskutočňovanie kontaktu $objektu_1$ s povrchom $objektu_2$ sa v slovenčine i v ruštine vyjadruje zhodne: predložkou na. Napr.: položiť knihu na stôl - положить книгу на стол.

2.1.6 Taktiež trvanie kontaktu $objektu_1$ s povrchom $objektu_2$ sa v slovenčine vyjadrujú jednou predložkou: na Napr. kniha leží na stole - книга лежит на столе.

2.1.7 Rušenie kontaktu $objektu_1$ s povrchom $objektu_2$ sa v ruštine a slovenčine vyjadruje odlišne. V slovenčine predložkou z, v ruštine predložkou с. Napr. vziať knihu zo stola - взять книгу со стола.

2.1.8 Uskutočňovanie kontaktu i rušenie kontaktu $objektu_1$ s povrchom $objektu_2$ sa v slovenčine i v ruštine vyjadruje predložkou O. Napr.: opierať sa o stenu - опираться о стену (о стол). Pravda, rozsah používania predložky o je v slovenčine oveľa väčší než v ruštine, lebo oveľa širšie je kontextové využitie tejto predložky v slovenčine.

2.1.9 Dynamika vo vnútri a na povrchu $objektu_2$ sa v oboch porovnávaných jazykoch vyjadruje predložkou po. Pravda, rozdiely sú v ich spájaní s pádom. V slovenčine

sa tu predložka po spája s lokálom, v ruštine s datívom. Napr.: ísť po chodbe - идти по коридору. plávať po mori - плыть по морю.

2.1.10 Systém kontaktových predložiek v porovnávaných jazykoch z hľadiska zistených kontrastov možno naznačiť takto:

	sl.		r		
do	+	G	В	+	A
z	+	G	ИЗ	+	G
cez	+	A	ЧЕРЕЗ	+	A, СКВОЗЬ + A
z	+	G	С	+	G
po	+	L	ПО	+	D

Spolu s kontrastmi v predložkách naznačujeme aj pády, s ktorými sa predložky v dvoch jazykoch spájajú, lebo spájateľnosť predložiek a pádov je pri vzájomnom osvojovaní týchto dvoch jazykov silným zdrojom interferencie.

2.2. Systém poličných predložiek v slovenčine a ruštine. V oboch porovnávaných jazykoch sa rozlišuje: blízkostná pozícia, pozícia podľa rovinného členenia, smerová pozícia a sociatívna pozícia.

2.2.1 Zaujímanie blízkostnej pozície objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$ sa v slovenčine vyjadruje predložkou po, v ruštine predložkou до. Napr.: prísť po školu - дойти до школы.

V ruštine je predložke do + G často korelatívna slovesná predpona до-. Napr. До стадиона мы доехали на автобусе.

2.2.2 Blízkostná pozícia objektu_1 vzhľadom na objekt$_2$ sa v slovenčine vyjadruje predložkou pri, avšak v ruštine sa táto pozícia vyjadruje niekoľkými predložkami primárnymi i sekundárnymi: около + G, у + G, возле + G, подле + G, рядом с + I.

Najadekvátnejším a najpoužívanejším významovým ekvivalentom slovenskej predložky pri je v ruštine predložka около. Ona sa používa tak s osobnými, ako aj neosobnými substantívami. Predložka у v ruštine sa na rozdiel od slovenčiny používa v blízkostnej pozícii v spojení iba s neosobnými podstatnými menami. V spojení s osobnými podstatnými menami vyjadruje iný význam - "prítomnosť u niekoho, v dome, na pracovisku niekoho a podobne". Porovnaj: Я живу у реки (около реки), ale: Я живу у брата (в его доме).

V slovenčine sa predložka u vo význame vyjadrovania blízkostnej pozície nepoužíva. Tu sa používa iba predložka pri.

Predložka возле sa používa v ruštine zriedkavejšie než predložka около a má hovorový odtienok. Predložka подле sa javí ako zastaraná.

Predložka при v súčasnom ruskom jazyku vyjadruje priestorovú blízkosť iba v spojení s niektorými slovesnými podstatnými menami: вход, выход, въезд, впадение (реки) - при входе, при выходе.

Poznámka. Predložka около v súčasnej ruštine nemá význam "okolo objektu" ako v slovenčine. V tomto význame sa používa predložka вокруг. Iba v niektorých kontextoch obe tieto predložky вокруг a около môžu vyjadrovať obdobné vzťahy reality. Napr.: Дети сидели вокруг (около) костра, avšak iba predložka вокруг

jednoznačne vyjadruje vzťah "zo všetkých strán". Veta Дети сидели около костра môže vyjadrovať aj to, že sedeli zo všetkých strán vatry, ale aj to, že sedeli iba z jednej strany vatry.

2.2.3 Rušenie blízkostnej pozície objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$ sa v slovenčine vyjadruje predložkou od, v ruštine predložkou от. Napr. odchádzať od domu - отходить от дома.

2.2.4. Slovenčina na rozdiel od ruštiny má špecifickú podvojnú predložku popri, ktorou sa vyjadruje dynamická pozícia objektu$_1$ vzhľadom na blízkosť objektu$_2$. V ruštine sa dynamická blízkostná pozícia vyjadruje tými istými predložkami ako aj statická pozícia: около, у, возле. Napr. prechádzať sa popri rieke - гулять около (у, возле) реки.

Prirodzene, dané predložky sa používajú so slovesami, ktoré vyjadrujú smerový pohyb alebo premiestňovanie v priestore len v tom prípade, ak treba osobitne podčiarknuť, že dej, činnosť sa koná v blízkosti objektu. Obyčajne pohyb v blízkosti objektu sa vyjadruje predložkou мимо v spojení iba so slovesami vyjadrujúcimi smerový pohyb. Z povedaného vyplýva, že v ruštine môžeme stanoviť ako typickú koreláciu: Мальчик стоял около дерева. - Мальчик пробежал мимо дерева. Avšak predložka мимо môže taktiež vyjadrovať, že pohyb sa uskutočňoval nielen v bezprostrednej blízkosti od objektu. Napr.: Комета прошла мимо Солнца на огромном расстоянии.

Takže ak je vo vete použité sloveso so smerovým pohybom, potom v slovenčine predložke popri zodpovedajú v ruštine predložky мимо, около, возле, у (s neosob-

nými podstatnými menami). Ak sa používa sloveso s nesmerovým pohybom (napr. prechádzať sa), potom použitie predložky мимо nie je možné.

2.2.5 Zaujímanie pozície objektu$_1$ vzhľadom na rovinné členenie objektu$_2$ sa v slovenčine vyjadruje pomocou predložiek nad, pod, pred, za, ktoré sa viažu s akuzatívom. V ruštine im zodpovedajú predložky над, под, перед, за, ktoré sa však viažu s rozličnými pádmi: над, перед + I; под, за + A. Napr.: zavesiť nad stôl - повесить над столом, postaviť sa pred stôl - встать перед столом, dať pod stôl - положить под стол, postaviť sa za stôl - встать за стол.

2.2.6 Trvanie pozície objektu$_1$ vzhľadom na rovinné členenie objektu sa v slovenčine a ruštine vyjadruje tými istými predložkami, ale v spojení s inštrumentálom: nad, pod, pred za + I. - над, под, перед, за + Napr.: visieť nad stolom - висеть над столом, stáť pod stolom - стоять под столом, stáť pred stolom - стоять перед столом, byť za dverami - быть за дверью.

2.2.7 Rušenie pozície objektu$_1$ vzhľadom na rovinné členenie objektu$_2$ sa v slovenčine vyjadruje podvojnými predložkami znad, spod, spred, spoza + G. V ruštine sa rušenie takejto pozície vyjadruje dvoma podvojnými predložkami из-под, из-за + G a dvoma primárnymi predložkami над, перед + I. vziať spod stola - взять из-под стола, vyjsť spoza stola - выйти из-за стола, zložiť znad stola - снять над столом, vziať spred stola - всять перед столом.

Pravda, v ruštine predložky из-за,из-под sú záväzné iba vo vetách so slovesami pohybu typu: выйти, выбежать вылететь, вылезти, вынести. Vo vetách so

slovesami typu всять, яхватить a podobne sa môžu používať predložky, ktoré vyjadrujú trvanie pozície vzhľadom na rovinné členenie objektu. всять из-под стола - взять под столом, взять из-за шкафа - взять за шкафом.

2.2.7 Na rozdiel od ruštiny jestvujú v slovenčine aj osobitné predložky na vyjadrovanie dynamiky vzhľadom na rovinné členenie objektu$_2$: ponad, popod, popred, poza + A. V súčasnej ruštine sa príznak dynamiky vyjadruje iba slovesami pohybu s predložkami tými istými ako na vyjadrovanie trvania pozície: над, под, перед, за + I.
Napr.: letieť ponad mesto - лететь над городом, preliezť popod stôl - пролезть под столом, prejsť popred dom - пройти перед домом, prejsť poza les - пройти за лесом.

2.2.8 Smerová pozícia objektu$_1$ vzhľadom na objekt$_2$ sa v slovenčine i ruštine vyjadruje predložkou K.
Napr.: ísť k domu - идти к дому.

2.2.9 Sociatívna pozícia oboch objektov sa v ruštine i slovenčine vyjadruje predložkou S. Napr. ísť s priateľom - идти с другом. Špecifický typ sociatívnosti sa v ruštine i slovenčine vyjadruje predložkou u.
Napr.: byť u priateľa - быть у друга.
Predložka u je vo vzťahu k predložke s príznaková, lebo vyjadruje aj prostredie uskutočňovania sociatívnosti.

Popretím platnosti sociatívnej predložky s v ruštine i slovenčine je predložka bez. Napr.: ísť na návštevu bez priateľa - идти в гости без друга.

2.2.10 Osobitné miesto v systéme slovenského jazyka zaujíma predložka PRE, ktorá sa spája s akuzatívom. Táto predložka má v slovenčine príčinný význam. V tomto význame jej priamym ekvivalentom je predložka

из-за. Pravda, v porovnaní so slovenskou predložkou pre ruská predložka из-за má dodatočný sémantický odtienok: ona signalizuje nepriaznivú príčinu vyjadrujúcu nežiadúce dôsledky. Napr.: Она опоздала на занятия из-за трамвая.

Inými ekvivalentmi príčinnej predložky pre v ruštine sú predložky по, ввиду, в связи с. Každé z nich popri vyjadrovaní príčiny vyjadruje aj špecifické významové odtienky.

2.2.11 Do systému pozičných predložiek v ruštine i slovenčine patria sekundárne predložky, ktoré sa nachádzajú na okraji systému. Sú považšine monosémantické, preto sa prekladajú navzájom priamym významovým ekvivalentom.

2.3 Systém pozičných predložiek porovnávaných jazykov z hľadiska zistených kontrastov možno naznačiť takto:

sl.		r.
po	+ A	до + G
pri	+ L	около, у, возле, подле + G рядом с + I
od	+ GG	от + G
popri	+ LL	около, у, возле, мимо + G
nad	+ A	над + I
pred	+ A	перед + I
znad, spod spred, spoza	+ G	над + I , из-под + G перед + I , из-за + G
ponad, popod popred, poza	+ A	над, под, перед, за + I

3. Kontrasty, ktoré sme porovnávaním predložkových systémov ruštiny a slovenčiny zistili, sú najvýraznejším zdrojom interferencie pri vzájomnom osvojovaní si týchto jazykov. Preto im treba venovať osobitnú pozornosť. Ďalšie miesta interferencie sa odkryjú pri porovnávaní fungovania predložkových systémov slovenčiny a ruštiny. Pri tomto porovnávaní sa už budú opísané invariantné významy predložiek prejavovať v rozličných kontextoch.

Literatúra

Veľký rusko-slovenský slovník. 1-5. Red. D. Kollár a kol. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1970.

Veľký slovensko-ruský slovník. 1-4. Red. D. Kollár a kol. 1. vyd. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1979.

Praktičeskaja grammatika russkogo jazyka (dľa zarubežnych prepodavatelej-rusistov). Pod. red. N. A. Mets. Moskva. "Russkij jazyk" 1985,

Milecová, N. a kol.: Sovremennyj russkij jazyk. Praktičeskij kurs 1. 1. vyd. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

Horák, E.: Metodologické východiská opisu sémantickej štruktúry slovanského predložkového systému. Slavisca Slovaca, 13, 1, 1978, s. 8-18.

Slovakistika vo svete

Jozef Mistrík

V príspevku budeme sledovať situáciu slovakistiky vo svete, a to jednak v krajinách, kde žijú naši krajania, ktorí slovenčinu poznajú ako jazyk svojich predkov, a jednak v krajinách, kde sa slovenčina vníma ako každý iný cudzí jazyk. Tieto dva aspekty pri pohľade na slovakistiku treba uplatňovať dôsledne, pretože ukazujú dvojaký, diametrálne odlišný stav.

Že sa slovenskému jazyku a príbuzným vlastivedným disciplínam venuje v zahraničí dnes už mnoho pozornosti, o tom svedčí skutočnosť, že v súčasnosti existuje viac ako 30 vysokých škôl, na ktorých sa slovakistika pestuje buď ako diplomový odbor, alebo aspoň v rámci špeciálnych lektorátov. Pokiaľ nám je známe vyučuje sa slovenčina v týchto mestách: Sheffield, Oxford, Cambridge, Madrid, Rouen, Bordeaux, Clermont-Ferrand, Strassbourg, Saarbrücken, Constanca, Mníchov, Rím, Neapol, Sofia, Tarnovo, Bukurešť, Belehrad, Nový Sad, Ľubľana, Budapešť, Segedín, Krakov, Katovice, Berlín, Lipsko, Halle, Jyväskylä, Leningrad, Moskva, Tbilisi, Užhorod, Hanoi, Čandígár, Pittsburg, Cleveland. Okrem toho sa

striedavo vyučuje na viacerých amerických univerzitách alebo v súkromných kurzoch a kluboch, najmä kde žijú naši krajania.

Všimnime si najskôr osudy slovenčiny a slovakistiky v tých krajinách, kde žijú naši vysťahovalci a kde sa slovenčina nevníma ako celkom cudzí jazyk.

Na území dnešného Slovenska žije vyše 5 miliónov Slovákov, v zahraničí žije asi milión našich krajanov, z čoho asi 750 000 žije v USA, vyše 100 000 v Maďarsku, 90 000 v Juhoslávii, 35 000 v Kanade, 24 000 v Rumunsku, 20 000 v Poľsku, 15 000 v ZSSR, 10 000 v Argentíne a ďalšie tisíce Slovákov žijú v Austrálii, v Brazílii, vo Francúzsku, v Taliansku, v Bulharsku, v Belgicku a v niektorých ďalších európskych alebo zámorských štátoch.

V období najprudšieho vysťahovalectva na Dolnú zem, do zámoria aj do ostatných európskych krajín sme na Slovensku nemali televíziu, nemali sme ani rozhlas, neexistovali ešte písacie stroje, nebolo slovenských kníh a časopisov. V období prvého vysťahovalectva žilo na Slovensku menej ako 2 miliónov ľudí. 31. 12. 1850 malo Slovensko 2 411 210 obyvateľov. Ešte roku 1869 bolo na Slovensku iba 7 miest s viac ako 10 000 obyvateľmi. V tomto období žilo iba 10 percent obyvateľov v podmienkach mesta. Slovensko bolo jednou veľkou dedinou, v ktorej sa hovorilo nárečiami. Bolo to obdobie petrolejových lámp, v ktorom sa spisovná slovenčina iba začínala konštituovať a kodifikovať. Dnes už takmer 90 percent našich občanov žije v podmienkach mesta. Dnešnú, modernú slovenčinu ťažko možno porovnávať s vtedajšou starou, neupravenou, archaizovanou, náre-

čovými prvkami presýtenou slovenčinou, ktorú si odnášali naši krajania do zahraničia a v mnohých prípadoch - najmä za morom - si ju práve takúto aj uchovali. Podobne ako jazyk si uchovali aj ľudové zvyky, obyčaje. Keď sa dnes stretneme s našimi krajanmi, sme neraz prekvapení, v akej šírke ovládajú našu ľudovú slovesnosť, naše staré zvyky a obyčaje. To sa až na začudovanie konzervovalo u nich veľmi perfektne, v originálnej a neštylizovanej podobe.

Čo sa za obdobie od uzákonenia spisovnej slovenčiny, za vyše 140 rokov udialo so slovenčinou u nás, doma. Predovšetkým treba zdôrazniť, že slovenčina je živý jazyk, ktorý sa vyvíja v spoločnosti a vývin spoločnosti súvisí s vývinom vedy a techniky. Netreba pritom dokazovať, aký prudký vývin zaznamenáva súčasná veda a technika. Nebývalým tempom sa zbavujeme starých reálií a na ich miesta dosadzujeme nové, modernejšie, ktoré so sebou donášajú aj nové názvy. Múzeá sú už preplnené, vznikajú skanzeny a konštituujú sa chránené kultúrne pamiatky. Pribúdajú nové stroje, moderné stavby a zariadenia, ale i nové inštitúcie, ktoré dávajú celému svetu novú tvár. Pred našimi očami vyrastá Slovensko nové a paralelne s ním sa obohacuje a formuje nová slovenčina. Mnohé dostáva patinu archaickosti, zastaranosti a pralelne sa zjavuje nové - v rukách človeka i na jazyku. Do každého živého jazyka pribúda v súčasnosti priemerne ročne viac ako 500 nových slov, jazyky sa internacionalizujú. Tvorí sa jednotný jazyk vedy. V prvom 6-dielnom Slovníku slovenského jazyka i v novom Krátkom slovníku slovenského jazyka je vyše 10 % internacionálnych slov a v dennej tlači je každé šieste slovo pôvodom neslovenské. Nové, často exotické

slová, ktoré už tým, že sú nové, majú v súčasnosti obrovskú frekvenciu, idú proti rytmu slovenčiny, narúšajú nám jej fonetiku a rozbíjajú pomerne ustálený pravopisný systém. Pre jazyk ako dorozumievací prostriedok sú to javy pozitívne, ktoré idú v ústrety používateľovi, ale pre ustálený jazykový systém sú deštruktívne.

Čo a ako sa v tejto situácii v jazykovom systéme mení a čo odoláva? Predovšetkým sledujeme postupný zánik nárečí. Cudzím vplyvom najtvrdšie odoláva gramatika, ktorá sa od čias uzákonenia spisovnej slovenčiny podstatne nezmenila. Starosti sú s fonetikou (už aj so zreteľom na migráciu obyvateľstva v rámci ČSSR) a s pravopisom. Vývin spoločnosti, vedy a techniky najviac zasahuje náš slovník. Keď len empiricky porovnáme dnešný slovník slovenčiny so slovníkom spred sto rokov (nie tak jeho inventár ako predovšetkým jeho uplatňovanie v texte a frekvenciu), musíme priznať, že slovenčina, najmä vedecká a publicistická, má úplne novú tvár. V súvislosti s vývinom slovníka sa mení aj štylistika, systém v štylistickej diferenciácii prvkov. Štylistika sa mení aj pod vplyvom rastúceho tempa reči v komunikácii a aj v súvislosti s rozvojom informačnej techniky. Domáca slovenčina je v permanentnej premene, pričom tempo jej premien sa prudko a stále zvyšuje.

V každej krajine, kde žijú naši vysťahovalci, je špecifický vývin, ktorému sa prispôsobujú členovia onej spoločnosti bez ohľadu na ich od pôvodu iný materinský jazyk. Slovenčina sa stala iba jazykom rodiny a popri nej sa uplatňoval a agresívne vyvíjal iný jazyk. Bolo treba veľa úsilia na to, aby Slováci v zahraničí mohli komunikovať spoločnou, spisovnou slovenčinou.

Najlepšie sa to darilo a darí tým Slovákom, ktorí žijú vo fyzickej blízkosti našich hraníc alebo v oblasti nášho politicko-ekonomického zriadenia. To sú Slováci v Poľsku, Juhoslávii, v Maďarsku a v Rumunsku. Iba knižné kontakty ostali so Slovákmi žijúcimi vo vzdialenejších krajinách, napríklad v zámorí alebo vo Francúzsku. Zatiaľ čo bližšie žijúci Slováci si udržali krásnu slovenskú výslovnosť a aj dobrú gramatiku, vzdialenejší žili a hovorili pod silným tlakom cudzieho jazyka - slovenský gramatický systém sa rozpadá, fonetika nekultivuje a nové pojmy pomenúvajú kalkami cudzieho jazyka (klínovať...). Bližšie žijúci zahraniční Slováci majú základné a stredné slovenské školy, zámorskí a vôbec vzdialenejší majú iba slovenské spolky a jednotlivo lektoráty slovenčiny na univerzitách. Slovenské noviny a časopisy vychádzajú tam i tam, zatiaľ čo slovenské knihy (populárna, vedecká i umelecká literatúra) závideniahodne vychádzajú v Juhoslávii.

Aká je situácia slavistiky tam, kde sa venujú slovenčine ako cudziemu jazyku. Predovšetkým je rozdiel v ponímaní slavistiky u našich krajanov a v jej ponímaní u záujemcov, ktorých nevedú k nám žiadne reminiscenčné ani rodové záväzky. Tí prví chápu slovakistiku trocha zúžene - iba ako slovenčinu, zatiaľ čo títo druhí priširoko - už ako "czechoslovak studies", s akcentom na slovenskú históriu, literatúru, na slovenský folklór a pochopiteľne, aj na jazyk. Slovenčina ako cudzí jazyk sa teda chápe v celej šírke krajinovedných štúdií. Najčastejšie sa potom slovenčina, a teda slovakistika sleduje popri inom slovanskom jazyku, obyčajne popri ruštine.

V takejto situácii pri študovaní nášho jazyka vystupuje celkom evidentne do popredia jazykový typ, v ktorom sa slovenčina ocitá diasporicky. V súčasnosti sa slovenčine venujú už nie iba Slovania, Nemci, Maďari, Angličania, ale aj Vietnamci, Japonci, Arabi, Gruzínci, Gréci a ďalší záujemci patriaci jazykovo k veľmi vzdialenému morfologickému typu.

Všimnime si niekoľko textov zo zbierky jazykových prejavov ľudí, ktorí poznávajú slovenčinu ako cudzí jazyk.

Japonka, ktorá sa opäť zúčastní na seminári Studia Academica Slovaca (SAS), oznamuje:

"Ďakujem vám pekne za formulár SAS-ého a som mohla tam mať pekné zážitky v minulom roku. Nemôžem stále zabudnúť Bratislavu. Prepáč, že som formulár poslala neskoro, ale som prijala ho v piatok 13. apríli. Samozrejme, dúfam, že sa zúčastním, v tomto roku na SAS-e, aby som ešte dobre rozumela slovenčinu. Hovorila som o tom nášmu združeniu a dovolí ma s radosťou. Ale som úzkostlivá, či môžem sa zúčastniť na SAS-e, pretože formulár je pomalý. Čakám o tom výsledku."

Arab z Egypta po jednomesačnom pobyte v Bratislave napísal o svojom hlavnom meste po slovensky takúto slohovú prácu:

"Káhira veľmi mesto. Káhira leže na Nile. V Káhire bybve (býva) okolo 10 melonof (miliónov). V Káhire je mnoho dobrých miest: Piramidi a Sfinks, kahirski mozu, 3 univerzitov. Káhira je mesto 1000 monaritof. V Káhire je mnoho automobilov, tramvai, autobusi, tralebusi. V Káhire je Fironski chrami."

Grék, ktorý bol po prvý raz na letnom seminári, hovorí:

"Včera išiel som do zámok dedina Devin, blizko hranica. Stúpať som do kopec a vidieť som Dunaj."

Švajčiarka, ktorá pozná ruštinu a češtinu, hovorí o svojich problémoch v súvislosti so slovenčinou:

"Teraz je po prvý raz, že učim sa slovenský jazyk. Najväčšie problem je, keď hovorím, nemôžeme hovoriť správny po slovensky, pretože miešam vždy trochu česky alebo rusky v rozhovore. S spravo pisarni mam tiež problemy, pretože zabudam interpunkciu" (- diakritické znamienka, pozn. autora).

Fínka porovnáva slovenčinu s fínčinou. Slovenčina ju zaujíma ako filologičku-slavistiku:

"Najväčšie problemy na fínsky sú spoluhlásky, obzvlášť keď hovoríme alebo tiež je ťažké, keď môžeme písať napr. č, s, ž, z ale i gramatika problem je pády pretože v fínsky jazyk myslíme ináč napr. "mám zenu" je accusative ale v fínsku jazyk je to nominative."

Oproti tomu si všimnime text nášho krajana, v ktorom sa sémanticky opiera o vetchú znalosť základov slovenčiny:

"Zobudím sa sedem hodín. Pozeram sa na budnik a obratim v posteli. Vstavam devat hodín alebo pol desiatej. Potom raňajky. Keď naplánujem den sa nerozčulujem bud prečítam noviny alebo knihy. Niekedy keď mám čas sa milujem s olejomalbach alebo akvareloch. Skutočne som amatér umelec a samouč. Ine časy pracujem ako tesár, opravím a urobím nabytok. Robim nenutene. Ine časy idem k sportovemu pripadu. Večer obycajne caš

je vyhradeny pre spolocenske prípady. Niekedy idem do bratskeho klubu. Ak nie, prečitam knihu alebo pozera sa na televiziu. Pol noc idem do spánku."

Z textov cudzincov, ktorí poznávajú slovenčinu ako cudzí jazyk, vidieť, že majú problémy s flexiou (Arab, Grék, Fínka) a v súvislosti s tým s gramatickými kategóriami menného rodu, čísla, pádu, slovesného vidu. Pre nich sú cudzie zoskupenia hlások (prim = prídem, mslim = myslím, j = je, pravo pisarno = pravopis, myslime = myslím atď.) Všimnime si niekoľko slovotvorných alebo sémantických posunov pri derivatológii cudzincov: malí chlapi = chlapci; mladiči = mládež; obložené mišy = obložené misy; tankuj, tankuj = tancuj, tancuj; vodkyňa = sprievodkyňa; bujokrat = byrokrat; kľučkovať = otvárať s kľúčom; tancovať na konečníku = tancovať na konci; otporný asistent = odborný asistent; Otrava = Orsva; moriak = námorník; lekvár = lekár; zraziť sa = stretnúť sa, zvedavé veci = zaujímavé veci; umelecké jazero = umelé jazero; pojmy z pobytu = dojmy z pobytu; teleso = telo; záchod = západ; chudobný = hudobný; spoločenský jazyk = spoločný jazyk; prihlásiť do tanca = pozvať do tanca; psina = suka; umývať šaty = prať šaty; pocestný = počestný; pokladnica = pohľadnica; besnica = väznica; veľmi počasie = pekné počasie; diéty = deti; spávačka = nočná košeľa.

Otázky slovakistiky vo svete sú zložité. Predstavujú nielen závažný jazykovedný problém, ale aj zložité otázky sociologické, historické a politické. Pri dnešnej prudkej migrácii ľudí, ale oproti tomu i uvedomovaní si ich národnej príslušnosti a svojho pôvodu sa pred nami otvára náročná úloha vedeckého výskumu

slovakistiky vo svete. Naše poznámky k tejto problematike si vôbec nenárokujú na vážnejší bádateľský prínos, ale iba na provokujúce fakty, ktoré by stimulovali k riešeniu alebo aspoň hlbšiemu poznaniu osudov slovenčiny.

Jazykový úzus a takzvané vydavateľské úzy

Jozef Mlacek

Aby sa hneď na začiatku tohto príspevku názorne ukázalo, o čom v ňom budeme hovoriť, uvedieme jeden výrečný prípad, ktorý sa zreteľne prejavuje v širokej jazykovej praxi a ktorý sa - dokonca aj s istými dôsledkami pre jazykovú kultúru, ba aj pre jazykovú politiku - prejavoval a prejavuje aj v reči slovenských jazykovedcov. Ide nám o uplatňovanie neurčitých zámen z radu s nesamostatnou časticou da-: dakto, dačo, dakde, dajako, dakedy, dakde atď. a rovnocenných zámen neurčitých z radu s nesamostatnou časticou nie-: niekto, niečo, niekde, nejako, niekedy, niekade atď. Obidva rady neurčitých zámen hodnotí aj najnovší opis veľkej časti našej slovnej zásoby, totiž Krátky slovník slovenského jazyka (Kačala, Pisárčiková a kol., 1987), ktorý venuje štylistickej charakteristike slov naozaj veľkú pozornosť, ako slová nielen s rovnakým významom, ale aj s paralelnou štylistickou hodnotou. Ani pri jednom z uvedených radov zámen neuvádza nijakú osobitnú charakteristiku, nijaké ohraničenie, sú to teda podľa neho slová, ktoré možno bez zábran uplatňovať v textoch s rozličnou, resp. akoukoľvek funkciou.

A predsa: Keď sa započúvame do reči rozličných hovoriacich, zisťujeme, že kým u jedných sa jednoznačne uprednostňujú neurčité zámená z radu s morfémou nie-, u iných sa zasa rovnako jednoznačne preferujú neurčité zámená s morfémou da- na svojom začiatku. V bežnej reči, pri bežnom uplatňovaní týchto neurčitých zámen v kontexte uplatnenie jednej alebo druhej tendencie v podstate nijako osobitne na seba neupozorňuje. Oveľa výraznejšie sa takéto tendencie prejavujú v prácach lingvistov, keď sa napr. v slovníku alebo v hocijakom inom opise slovesa uvádzajú aj väzby slovies. Potom v prácach od jedných autorov čítame spojenia typu báť sa dakoho, dačoho, veriť dakomu, dačomu, vidieť dakoho, dačo, hovoriť o dakom, dačom, ísť s dakým, dačím, v iných prácach rovnako dôsledne zasa báť sa niekoho, niečoho, veriť niekomu, niečomu, vidieť niekoho, niečo, hovoriť o niekom, niečom, ísť s niekým, niečím. Nejde nám teraz o hľadanie nejakého novšieho, diferencovaného hodnotenia jedného i druhého radu uvedených zámen, ide nám o sám fakt, že z dvoch radov slov, ktoré ponúka slovník, využíva sa v istých textoch iba jeden alebo iba druhý rad, že zvyčajne sa voľne nezamieňajú a nestriedajú. Keďže tento prípad nie je jediný, ale v jazyku podobných možností výberu nachádzame veľmi veľa, a keďže túto možnosť výberu často prakticky ovplyvňujú najmä pri tlačených textoch jednotlivé vydavateľstvá, ich redakcie a konkrétne úzus danej redakcie alebo vydavateľstva, dotkneme sa týchto živých otázok našej jazykovej praxe trochu podrobnejšie.

Sám pojem úzus, resp. jazykový úzus sa v jazykovede uplatňuje najmä v súvislosti s teóriou spisovného jazyka. V našej domácej lingvistickej literatúre sa

systematicky vyskytuje od čias Pražského lingvistického krúžku, keď sa najmä zásluhou prác B. Havránka začal uplatňovať popri pojmoch norma a kodifikácia aj tretí zo základných pojmov danej teórie. Od pražskej jazykovednej školy ho čoskoro prevzala aj slovenská teória spisovného jazyka a v posledných desaťročiach mu viackrát venovala sústredenú pozornosť. Bolo to najmä na vedeckých konferenciách o jazykovej kultúre, jazykovej politike a o spisovnom jazyku. Materiály z týchto konferencií obsahujú najmä jazykovedné zborníky Kultúra spisovnej slovenčiny (Bratislava 1967), Z teórie spisovného jazyka (Bratislava 1979) a Jazyková politika a jazyková kultúra (Bratislava 1986). Pretože sa viaceré príspevky z uvedených zborníkov dotýkajú aj tých otázok, ktoré chceme sledovať v tomto príspevku, pristavíme sa v nasledujúcich poznámkach aspoň pri niektorých zásadnejších myšlienkach z nich. Pozoruhodné sú pritom myšlienky, ktoré sú orientované v dvoch smeroch: A. tie, ktoré sa dotýkajú vzťahov pojmu úzus k pojmom jazyková norma a kodifikácia; B. tie, ktoré sledujú členitosť, diferencovanosť samého pojmy jazykový úzus. Práve týmito dvoma smermi sa budú uberať aj naše nasledujúce poznámky v tejto všeobecnej časti nášho príspevku.

Pokiaľ ide o vymedzovanie samého pojmu jazykový úzus, príspevky zo spomenutých zborníkov ho spájajú najmä s pojmom jazykovej normy. Vzťah medzi obidvoma pojmami a termínmi sa však vysvetľuje rozlične, niekedy až takmer protirečivo. Častejšie sa vychádza z tézy, že úzus je v danom vzťahu prvotným a norma odvodeným pojmom. V takomto zmysle napr. Ľ. Novák píše: "Úzus prijíme alebo selekčne neprijíma novoty pôvodne indi-

viduálneho, potom generačného alebo sociálneho či cudzieho pôvodu. Zovšeobecnením v úze príslušného jazykového útvaru stáva sa pôvodná novota (neologizmus) súčiastkou záväznej normy" (1979, s. 111). V podobnom zmysle hovorí aj F. Miko, keď konštatuje, že k poznaniu normy sa dopracúvame reglementáciou úzu (1967, s. 157).

Z uvedených formulácií vyplýva nielen konštatovanie o prvotnosti úzu pred normou, ale aj dôležité zistenie, že norma nepreberá z úzu všetko, že v tomto procese ide o selekciu, ako hovorí citovaný Ľ. Novák, resp. reglementáciu úzu, ako hovorí zasa F. Miko. Ešte ináč sa táto myšlienka vyjadrila v konštatácii, že východiskom jazykovej normy nemôže byť hocijaký úzus, ale predovšetkým (alebo iba) tzv. vybraný alebo explicitný jazykový úzus (Ružička, 1967, s. 17), prípadne tzv. spisovnýúúzus (Peciar, 1979b, s. 114). Takouto formuláciou sa posúva pôvodná charakteristika vzťahov medzi obidvoma pojmami, a to v tom, že sa už neprijíma zásada tzv. priemerného jazykového úzu, ako sa táto vec videla vo východiskových tézach Pražského lingvistického krúžku, ale sa stavia do popredia myšlienka o vybranom, pestovanom, resp. spisovnom úze. Zároveň sa tu však upozorňuje, že pod požadovaným explicitným spisovným úzom sa nechápe nijaká exkluzívnosť alebo elitárstvo (Horecký, 1967), ale ide o úzus, ktorý sa cieľavedome usiluje aplikovať zásady spisovnosti v jazykovej praxi.

Naznačená špecifikovanosť a akoby sprostredkovanosť vzťahov medzi úzom a normou sa potom na čisto gnozeologickej rovine prejavuje aj v tom, že sa úzus nepokladá za jediný prameň pri poznávaní normy (Ružič-

ka, 1967), že sa popri ňom počíta - a to súvisí práve so spomínanou selekciou alebo reglementáciou úzu - aj s predchádzajúcimi kodifikáciami a s tzv. pestovaným jazykovým vedomím (novšie J. Horecký upozorňuje, že ani tu sa nevystačí s "vrodeným", insitným jazykovým vedomím, ale že tu treba rátať s tzv. profesionálnym alebo až teoretickým profesionálnym jazykovým vedomím; 1989, s. 126).

V týchto posledných i v predchádzajúcich formuláciách danej otázky aspoň implicitne zaznieva aj obrátený prístup k hodnoteniu vzťahov medzi normou a úzom. Veď podľa čoho sa robí spomínaná selekcia, reglementácia, podľa čoho sa vlastne posudzuje, či máme do činenia so spomínaným explicitným, resp. iba s priemerným alebo dokonca slabým úzom? Posudzuje sa tu podľa toho, či sa rešpektuje alebo nerešpektuje norma a kodifikácia. V takejto pozmenenej perspektíve sa úzus hodnotí ako "reflex normy v praxi", ako "realizácia normy" (Miko, 1967, s. 57), pričom sa dodáva, že "norma bezprostredne diriguje úzus" (Kočiš, 1979, s. 36). A o čo sa opiera podľa takéhoto prístupu norma? V zmysle niektorých všeobecnojazykovedných koncepcií je pozadím, východiskom jazykovej normy sám jazykový systém, resp. štruktúra jazyka.

Vzťah medzi úzom a kodifikáciou tu nebudeme osobitne sledovať, lebo aj keď pri ňom možno nájsť isté špecifiká, premieta sa v ňom najmä doteraz sledovaný vzťah jazykového úzu a jazykovej normy. Ten zostáva jadrom celej problematiky spisovného jazyka, jeho uplatňovania a rozvíjania v jazykovej praxi. Keď však pripisujeme tejto otázke takúto váhu, nie sú sledované, až protirečivo vyznievajúce konštatácie o vzťahoch obi-

dvoch pojmov prekážkou pri adekvátnom výklade samej normy aj úzu, ba aj samého spisovného jazyka?

V situácii, keď sa pohybujeme akoby v začarovanom kruhu, býva metodologicky užitočné pozrieť sa na skúmanú otázku cez prizmu iných koncepcií, pomocou iných prístupov, pravda, s úsilím vyhnúť sa akémukoľvek elektizmu. V našom konkrétnom prípade sa ako takéto širšie pozadie ukazuje sociolingvistický prístup, ktorý sleduje problematiku spisovného jazyka ako jeden zo špecifických sociolingvistických problémov. Pri takomto pohľade na skúmané problémy budeme sa opierať o jednu z najnovších prác z danej oblasti, a to o Radovanovićovu Sociolingvistiku (1986), ktorá zasa vychádza pri výklade tzv. štandarizácie jazyka z veľmi širokej svetovej sociolingvistickej literatúry o tejto otázke a pritom aj sama ju veľmi výrazne posúva dopredu. Čo je pozoruhodné na takomto prístupe, pri ktorom si však musíme uvedomiť, že pojmy spisovný jazyk v našej teórii a štandardný jazyk v sociolingvistickej koncepcii nie sú celkom totožné? Pri Radovanovićovom výklade štandardizácie upúta predovšetkým fakt, že sa v ňom vôbec nevyskytuje osobitný termín jazykový úzus, ba aj jazyková norma, normovanie sa chápe skôr ako pozadie jednotlivých etáp štandardizácie, kým pojem kodifikácie sa v ňom charakterizuje ako osobitná etapa štandardizačného procesu.

Napriek uvedeným rozdielom medzi týmto prístupom a našou teóriou spisovného jazyka možno zo sociolingvistického modelu štandardizácie všeličo vyčítať aj pre posudzovanie otázok, ktoré tu sledujeme. Ide predovšetkým o to, že sám M. Radovanović vyčleňuje až desať etáp štandardizačného procesu. Všimnime si stručne aspoň

niektoré momenty typické pre tento model. Pred kodifikáciou, ktorá je v tomto modeli až treťou etapou, stoja selekcia a deskripcia, výber a opis noriem. Po kodifikácii zasa nasledujú také etapy, ako sú elaborácia, akceptualizácia atď. až po evalualizáciu a rekonštrukciu, zmenu normy. Čo nám teda poskytuje tento model? Predovšetkým ukazuje, že náš pojem úzus je v daných súvislostiach veľmi širokým pojmom a termínom, že ho aj v našej teórii bude treba vnútorne členiť, že za tým, čo my súborne nazývame úzom, treba rozlišovať viacej etáp, resp. funkcií. Ide v ňom nielen o spomínaný výber noriem, ale aj o ich opis a kodifikáciu, ale ďalej aj o ich rozšírenie v jazykovom spoločenstve, o ich kultivovanie, hodnotenie aj prehodnotenie, zmenu. Po takomto zistení môžeme spätne o spomínanom dvojakom videní vzťahov medzi normou a úzom konštatovať, že tam išlo iba o zdanlivé protirečenie, že v skutočnosti sa tým charakterizovali jednotlivé parciálne otázky úzu a jeho vzťahu k norme.

Sumarizujúc predchádzajúce poznámky o samom jazykovom úze, konštatujeme, že ide o významnú zložku teórie spisovného jazyka, avšak zároveň pridávame, že pri súčasnom uplatňovaní tohto termínu treba postupne prehlbovať predovšetkým analýzu funkcií samého úzu. Tým sa môžu prekonať zdanlivé i skutočné protirečenia v jeho chápaní a prehĺbi sa i celá teória spisovného jazyka.

Predchádzajúca analýza sa nepriamo dotýka aj druhej stránky tejto všeobecnej charakteristiky jazykového úzu, a to vydeľovania rozličných druhov úzu aj ich názvoslovia. Je samozrejmé, že pri spomínanom širokom

chápaní úzu možno k nemu pristupovať z rozličných strán a vydeľovať pritom viacej špecifických prípadov úzu.

Elementárnymi výrazmi sú tu označenia dobrý úzus, zlý úzus, ktoré pochopiteľne nie sú označením osobitných kategórií úzu, ale iba pomocnými, pritom však frekventovanými názvami. Na hodnotiacej osi je aj názov subštandardný úzus, ktorý však obsahuje aj istú špecifikáciu, a tak sa zároveň blíži aj k dvojici názvov spisovný a nespisovný úzus. Pri pojme spisovný úzus sa ako pomocné názvy vyskytujú aj spojenia normovaný úzus a kodifikovaný úzus. Pri spisovnom úze sa najmä v novšej teórii uplatňuje spomínaný termín explicitný (spisovný) úzus a v istom protiklade s ním aj názov bežný, resp. štandardný úzus. Tieto pojmy sa aj pozitívne vymedzujú. Podľa prístupov k rozličnej miere zovšeobecnenia sa vydeľujú také pojmy, ako sú individuálny úzus, generačný úzus (generačne), matičný úzus (historicky), martinský úzus (historicky aj zemepisne). Osobitné miesto z hľadiska fungovania v jazykovom spoločenstve majú tzv. vydavateľské alebo redakčné úzy (ich špecifikáciou je aj tzv. prekladateľský úzus). Keďže v tomto prípade ide o otázku, ktorá vyvoláva dosť ostré spory, pristavíme sa pri nej - aj v súlade s druhou časťou nadpisu tohto príspevku - systematickejšie.

Aj túto časť výkladu začneme príkladom. Takmer anekdoticky vyznieva skúsenosť ľudí, ktorí nejako publikujú v rozličných vydavateľstvách. Táto skúsenosť učí slovenských tvorivých pracovníkov, ako na to názorne ukázala napr. M. Jurovská (1988), že ak chcú publikovať v istom vydavateľstve, musia uprednostniť slovo obrvy pred obočie, muž pred chlap, čudovať sa

pred diviť sa atď. Keď chcú publikovať zasa inde, musia to robiť naopak. Ak si pritom pozrieme tieto slová v normatívnych slovníkoch, nenachádzame pri nich nijaké limitujúce poznámky, ktoré by dovoľovali uplatňovať iba jedno alebo iba druhé slovo z každej takejto dvojice. Nejde tu však iba o takéto dvojice slov, zväčša synonym. Tieto úzy sa prejavujú napríklad aj pri výbere istého tvaru spomedzi dvojtvarov. Š. Peciar o tom píše takto: "...typy dvojtvarov, ktoré žijú v súčasnom spisovnom úze, tvoria súčasť spisovnej normy a sú sankcionované kodifikáciou. Preto by redaktor nemal v autorskom texte potláčať niektoré živé varianty a uprednostňovať varianty svojho individuálneho úzu" (1979a, s. 176). Autor pritom dodáva, že v takýchto prípadoch redaktori prekračujú svoju kompetenciu (tamže, s. 174).

Už v týchto niekoľkých riadkoch sa ukázali isté nedostatky vydavateľských úzov. Aby sa však táto ich stránka ukázala ešte plastickejšie, uvedieme ešte niekoľko myšlienok J. Bosáka o danom probléme: "...možným zdrojom postojov hodnotených ako "puristické" môže byť prax niektorých vydavateľstiev a redakcií, resp. konkrétnych redaktorov, ktorí v snahe dodržiavať vydavateľský úzus aplikujú isté poučky mechanicky na všetky texty, bez ohľadu na žáner textu, autorov individuálny štýl, resp. obdobie, v ktorom dielo vzniklo a pod. Takýto postoj možno označiť skôr za mechanický, nedialektický, nerešpektujúci funkčnosť a štylistickú diferenciáciu jazykových prostriedkov. Subjektívne tu ide o istú pohodlnosť, rutinérstvo, resp. nedostatočnú odbornú pripravenosť posudzovať každý text individuálne podľa jeho štruktúrnych a typologických znakov" (1986, s. 65).

Bolo by možné citovať aj ďalšie kritické poznámky o vydavateľských úzoch, ale kvôli zostručneniu zhrnieme všetky základné výhrady proti nim do týchto zistení: a) Vydavateľské úzy aplikujú isté (aj správne) jazykové poučky mechanicky vo všetkých textoch. b) Orientujú sa iba na tzv. štruktúrne normy, kým platnosť komunikačných noriem obchádzajú. c) Náležite sa neaktualizujú, a tak často vychádzajú zo zastaraných alebo prekonaných poznatkov. d) Niekedy sa vlastne povyšujú nad kodifikáciu, keď apriórne odmietajú aj isté prostriedky, ktoré kodifikácia pripúšťa. e) Zotrvávajú iba na stanovisku jazykovej správnosti a jazykovej chyby, nerešpektujú zásady širšie chápanej jazykovej kultúry, resp. kultúry jazykového prejavu.

Uvedený výpočet negatívnych znakov vydavateľského úzu nie je pritom vyčerpávajúci ani uzavretý. Možno tu pravdepodobne pridávať aj ďalšie hodnotiace charakteristiky. Ak však ostaneme aj pri uvedenom výpočte, môžeme konštatovať, že ide o vážne výhrady. Natíska sa dokonca otázka, ako je možné, že pri takýchto výhradách vydavateľské úzy ostávajú a do istej miery fungujú. Aby sme mohli na ňu odpovedať, musíme si všimnúť aj niektoré ďalšie vlastnosti a okolnosti fungovania vydavateľských úzov, lebo len tak dokážeme uspokojivo riešiť spomenutý paradox existencie vydavateľských úzov.

Predovšetkým treba povedať, že problém vydavateľského úzu sa dostal do stredu pozornosti jazykovednej i širšej kultúrnej verejnosti najmä po vyjdení Ferenčíkovej práce Kontexty prekladu, v ktorej sa medzi zásadami slovenskej prekladateľskej školy uvádza aj zásada tzv. dobrej slovenčiny a pri nej aj pojem vy-

davateľského úzu. V práci sa tento pojem nielen uvádza, ale sa aj definuje, ba uvádzajú sa aj jeho úskalia. O úze sa v danej definícii hovorí, že je to "dohoda kolektívu používateľov jazyka, ktorej zmyslom je vymedziť zásady optimálneho využívania spisovných (normovaných) i nespisovných (nenormovaných) vrstiev jazyka na dosiahnutie určeného komunikatívneho cieľa" (1982, s. 253-254). Z definície treba vyzdvihnúť najmä to, že ide o dohodu používateľov jazyka, teda nie o diktát, že sa táto dohoda týka uplatňovania spisovných aj nespisovných prostriedkov, že kritériom je dosahovanie určeného komunikatívneho cieľa, a z ďalšieho autorovho výkladu ešte treba dodať, že táto dohoda sa musí stále aktualizovať, aby sa nestala brzdou pri uplatňovaní zásad jazykovej kultúry v textoch rozmanitej povahy.

Pri tomto vysvetľovaní treba brať do úvahy aj okolnosti vzniku vydavateľských úzov aj spôsob ich existencie. Obidve veci eklatantne vystihol J. Vilikovský, keď v jednej diskusii povedal: "Dodnes napríklad - takpovediac neoficiálne - pretrvávajú rozličné redakčné a vydavateľské úzy, zoznamy neprípustných a naopak odporúčaných slov a výrazov. Tieto veci nevznikli náhodou, sú dedičstvom čias, keď sme nijaký prakticky použiteľný slovník nemali, je to výraz kodifikácie, výsledok vnútorných tlakov" (1988, s. 65). Z jeho charakteristiky úzu vyniká najmä myšlienka, že nevznikol náhodou, ale vznikol z aktuálnych potrieb v istých okolnostiach. Sám ho hodnotí ako dedičstvo čias, keď sme nemali rozličné kodifikačné príručky, resp. keď kodifikačné príručky nepostačovali. Domýšľajúc jeho úvahu, môžeme sa aj dnes pýtať, či je už v slovenčine všetko dostatočne opísané a kodifikované, či tu naozaj

redaktor nie je dosť často postavený do takej pozície, že musí riešiť aj také otázky, ktoré doterajšie kodifikácie vôbec nezachytili, alebo ich zachytili iba medzerovite. Takéto domýšľanie, zdá sa, podporuje skôr existenciu úzov, pravda, nie v naozaj prekonanej podobe zoznamov zakázaných a odporúčaných slov alebo výrazov. Z tej istej formulácie J. Vilikovského treba ešte osobitne upozorniť na myšlienku, že dnes existujú vydavateľské úzy neoficiálne, že sú naozaj viacmenej tichou dohodou pracovníkov istého vydavateľstva o tom, ako budú riešiť niektoré, najmä často sa opakujúce otázky jazykovej kultúry a správnosti.

Pri predchádzajúcich kritických výhradách proti úzom sa trochu zabúda, že tieto úzy majú výrazný podiel na zvyšovaní jazykovej a štylistickej úrovne našej literárnej, vedeckej a inej produkcie, teda na tom, že sa takmer stratili práce so subštandardnou jazykovou úrovňou. Toto konštatovanie nechce vyznievať ako vyvažovanie ich nedostatkov, je to skôr upozornenie, aby sme pri ich posudzovaní postupovali naozaj dialekticky, videli teda obidve strany mince.

Aj po predchádzajúcom konštatovaní sa vynára otázka: Sú aj v súčasnosti vydavateľské úzy opodstatnené, majú nejaký zmysel? Ak na ňu odpovieme kladne, nasleduje ďalšia otázka: Aký má byť vydavateľský úzus, aby plnil svoje poslanie v súčasnej jazykovej situácii?

Náznaky odpovede na prvú otázku, a to odpovede kladnej, sa objavili už v niektorých predchádzajúcich poznámkach. Sú tu však aj všeobecnejšie činitele, ktoré hovoria v prospech existencie a fungovania vydavateľských úzov. Ich existencia je totiž dosť prirodzene

spätá s existenciou a poslaním takých inštitúcií, ako je redaktor, jazykový redaktor, editor. Kritici jazykových úzov žiadajú, aby redaktor v práci na každom texte postupoval individuálne, podľa jeho vlastností a znakov. Keby vo vydavateľstvách neexistoval istý spoločný úzus, vzrástlo by tým viacej nebezpečenstvo, že redaktor bude presadzovať vo svojej práci vlastný individuálny úzus. Existencia úzu teda do istej miery minimalizuje vplyv individuálneho úzu redaktora, no pri netvorivom postupe sa naozaj môže zmeniť, ako na to upozornil citovaný J. Bosák, na prejav pohodlnosti a rutinérstva. Nazdávame sa, že aj pri existencii úzu redakcie alebo vydavateľstva jestvuje dosť veľký priestor pre tvorivý prístup redaktora k hocijakému textu. Toto je však akýsi takpovediac interný činiteľ existencie vydavateľského úzu. Sú tu však aj faktory všeobecnejšieho charakteru.

V závere prvej časti tohto výkladu sme konštatovali, že ak sa má pojem jazykového úzu produktívne aj naďalej uplatňovať v teórii spisovného jazyka, treba ho vidieť komplexne, treba rozlišovať viacej jeho funkcií vo vzťahu k norme. Predpokladáme, že táto požiadavka platí aj vo vzťahu k vydavateľským úzom. Ak totiž jazykovedci opisujú normy spisovného jazyka, kodifikujú ich, starajú sa o istú mieru ich uvedenia do úzu, ostáva tu - so sociolingvistami povedané - viacej fáz tejto činnosti, o ktoré sa už priamo nestarajú lingvisti, do ktorých zasahuje škola a v mimoškolskej oblasti práve redakcie, vydavateľstvá, redaktori. Práve v takomto zmysle J. Ružička konštatoval, že Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV ako prvostupňová preskripčná inštitúcia sa usiluje o to, "aby každá dôležitá

inštitúcia mala a starala sa o svoj domáci úzus, pri ktorom by sa vzali do úvahy nielen elementárne požiadavky slovenčinárov, ale všetko to, čo je práve vhodné na tom ktorom pracovisku" (1979, s. 142). Práve v takomto smere pokladá existenciu vydavateľských úzov za istú samozrejmosť aj citovaný J. Horecký (1989, s. 127).

Z predchádzajúcich formulácií implicitne vyplýva poznatok, že viac ako o existenciu vydavateľských úzov treba sa starať o ich úroveň, treba sa starať, aby pôsobili pozitívne pri tvorbe textov a nestali sa, ako uvádzal J. Ferenčík, brzdou pri rozvíjaní jazykovej kultúry. Pri takejto orientácii sa však od nich očakáva prekonanie viacerých nedostatkov a rozvíjanie všetkého, čo poslúži zdokonaleniu ich fungovania. Predchádzajúce kritické aj pozitívne pripomienky k úzom naznačujú, že ide najmä o takéto skutočnosti:

a) Vydavateľský úzus musí stále vychádzať z aktuálnych poznatkov o jazyku a štýle. V súčasnosti napr. nemôžu redakčné úzy obísť fakt, že v kolektívnom Krátkom slovníku slovenského jazyka sa mnohé slová prehodnotili na osi spisovnosť - nespisovnosť, ako aj na osi štylistického hodnotenia slov. Podľa neho napr. slová ovšem, ľadviny, snáď a ďalšie, o spisovnosti ktorých sa v minulosti viedli dlhé spory, patria už medzi knižné spisovné prostriedky, rovnako predtým sporné slová furt, šrauba, varta sa už tiež hodnotia ako spisovné, avšak hovorové slová. Redakčné úzy tu nemôžu obísť ani skutočnosť, že slovník prehodnotil aj otázku viacerých slovných tvarov a ich variantov. Tak napríklad pri slovách pondelok, utorok, štvrtok, piatok, pri ktorých staršia norma pripúšťala dvojtvar, nová kodi-

fikácia pripúšťa už iba tvary s príponou -a v genitíve jedn. čísla. Uvedená dvojtvarovosť pri Gsg mužských neživotných substantív (-a/-u) sa však ani zďaleka celkom nevylučuje, ba v novej kodifikácii sa dokonca diferencuje, kedy sú tvary s obidvoma príponami rovnako bežné, a na druhej strane zase prípady, keď pri existujúcej dvojtvarovosti je produktívnejšia prípona -a alebo naopak prípona -u. Práve v tomto duchu podčiarkuje J. Horecký myšlienku, že "jazykové vedomie pracovníkov v týchto inštitúciách (hovorí sa o vydavateľstvách a redakciách - J. M.) by malo byť skutočne profesionálne. Posudzovanie jednotlivých výrazov by nemalo byť prismočiare, často na základe zastaraných súpisov, ale so zmyslom pre hodnoty autormi používaných výrazov a s vyvinutým zmyslom pre správne interpretovanie zistení, ku ktorým dospievajú jazykovedci" (1989, s. 127).

b) Vydavateľský úzus - to sa už tiež zdôraznilo - je dohoda, a preto musí rešpektovať autora, jeho individuálny úzus, jeho idiolekt. Najmä v oblasti umeleckého štýlu sa často uplatňujú aj nekodifikované, ba aj nenormované inovácie; ich mechanické posudzovanie iba na pozadí existujúcich spisovných prostriedkov by splošťovalo, a teda ochudobňovalo autorov úzus. Súčasťou redaktorovho vyspelého jazykového vedomia má byť však aj to, že vie odhaliť nefunkčné nepodarky. Nazdávame sa napríklad, že redaktor nemal v ktoromsi súčasnom diele pripustiť neodôvodnený novotvar "príbehíky", ktorý je celkom neústrojný a pritom táto neústrojnosť do textu nič neprináša, iba ak dôkaz o nedostatkoch prozaikovho jazykového vedomia.

c) Vydavateľský úzus musí rešpektovať štylistické hodnoty textu i štylistický štatút jednotlivých prostriedkov. Redaktor tu naozaj nemôže ostať iba pri rešpektovaní štruktúrnych noriem, ale musí prihliadať aj na normy samej komunikácie. V takomto duchu musí vedieť, kedy komunikatívna norma ako norma nadradená pripúšťa aj to, čo sa prieči systémovej norme.

d) Vydavateľský úzus sa azda v nijakom prípade nemôže nadraďovať nad kodifikáciu. Ak napríklad autor textu uplatňuje iba jeden z dvojtvarov, redaktor tu nemôže presadzovať druhý variant, ktorý je možno bližší jeho vlastnému individuálnemu úzu. Vydavateľský úzus tu však môže zohrať pozitívnu úlohu pri podporovaní produktívnejších variantov a tendencií.

Celý výklad ukazuje, že z vydavateľského alebo redakčného úzu nechceme robiť nejakú základňu purizmu, ale ide o to, aby dané inštitúcie pri komplexnej a všestrannej príprave rukopisov na publikovanie spĺňali svoju funkciu aj smerom k jazykovej kultúre. Starostlivosť o jazykovú kultúru je totiž prirodzenou súčasťou ich existencie, ich pôsobenia vo funkcii druhostupňového preskripčného činiteľa.

Literatúra

Bosák, J.: Spoločenské a lingvistické zdroje purizmu. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 61-68.

Ferenčík, J.: Kontexty prekladu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1982. 150 s.

Horecký, J.: O explicitnom spisovnom úze. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 56.

Horecký, J.: Slovná zásoba a jazykové vedomie. Slovenské pohľady, 105, 1989, č. 2, s. 123-129.

Kačala, J. - Pisárčíková, M. a kol.: Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1987, 589 s.

Kočiš, F.: Pojem jazykovej normy a normovanosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 32-42.

Miko, F.: Spisovná norma a úzus. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 57-58.

Novák, Ľ.: K otázke pomeru úzus - norma - kodifikácia v spisovnom jazyku a v nárečiach. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 111-112.

Peciar, Š. /1979a/: K vymedzeniu pojmu jazykovej chyby. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 174-179.

Peciar, Š. /1979b/: Poznámky k referátu F. Kočiša. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 114-115.

Radovanovič, M.: Sociolingvistika. 2. vyd. Novi Sad, Dnevnik 1986. 305 s.

Ružička, J.: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 9-22.

Ružička, J.: Z problematiky jazykovej kultúry. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 140-144.

Vilikovský, J.: Diskusný príspevok v diskusii Slová o slovníku. Slovenské pohľady, 104, 1988, č. 6, s. 64-66.

Jednočlenné vety slovesné a slovesno-menné v spisovnej slovenčine

Slavo Ondrejovič

Hoci v tzv. tradičnej gramatike bol taxonomický princíp vysoko rozvinutý, otázka klasifikácie viet na typy podľa členitosti ich syntaktickej stavby sa v tomto období nevyriešila uspokojivo. V devätnástom, avšak ešte dlho aj v storočí dvadsiatom sa napr. pokladal za základný a univerzálny vetný typ S(ubjekt)-P(redikát). Aj keď vynikajúci spis F. Miklošiča Subjectlose Sätze vyšiel vo Viedni už v r. 1883, trvalo ešte veľmi dlho než sa uznala za rovnoprávnu i jednočlenná veta. Dnes sú autori jednotní aspoň v tom, že povahu slovanskej vety najlepšie vystihuje symbol VF (nie S - P, ani NP - VP), ktorý subsumuje dvojčlenné i jednočlenné vety. Nie je bez zaujímavosti, že v niektorých prácach slovenskej syntaktickej tradície sa otázkam jednočlenných viet venuje v rámci výkladu o vetných typoch neporovnateľne viac pozornosti ako dvojčlenným vetám[1] (Letz, 1950; Orlovský, 1971) a že J.Ružička, ktorý sa zo slovenských jazykovedcov venoval problematike jednoduchej vety najviac, najpravdepodobnejšie rozpracoval typológiu jednočlenných viet (1956,

1972a, 1972b). Vyplýva to zrejme z poznania, že jednočlenné vety sa v slovenčine (tak ako aj v iných slovanských jazykoch) vyznačujú osobitne zaujímavou členitosťou vetnej stavby, ale vidíme v tom aj reakciu na nerovnoprávne postavenie jednočlenných viet v minulosti.

Z hľadiska súčasných teórií valencie a intencie považujúcich sloveso, resp. predikát, za konštrukčne dominantný prvok vo vete, jednočlenné vety možno definovať ako také štruktúry, ktoré sú vybudované na predikátových výrazoch neimplikujúcich syntaktickú pozíciu podmetu (gramatického subjektu). Ich hlavný vetný člen - vetný základ (termín J. Ružičku[2]) je takto nositeľom výlučne predikačných kategórií (spôsobu a času) a nie je už nositeľom takých kategórií, ktoré sa dostávajú k slovu kongruenciou, ako je to v prípade prísudku dvojčlennej vety. Má neosobnú, impersonálnu formu (verbum finitum impersonale - symbol VF non pers), t. j. formu, ktorá je neutrálna z hľadiska osoby (3. osoba), čísla (singulár) i rodu (neutrum). V slovenčine, tak ako aj vo všetkých slovanských jazykoch, predstavujú tieto jednočlenné štruktúry systémové jednotky par excellence, sú vo svojich rozmanitých formách úplné a zrozumiteľné aj mimo kontextu a situácie, porov. napr. Prší. - Začalo mrholiť. - Odniesło nám strechu. - Uľahčilo sa mu až nad ránom. - Dýcha sa mi veľmi ťažko. - Premklo ma až do kostí. - Už je prestreté. V tomto zmysle sú jednočlenné vety - pokiaľ máme na mysli ich slovesný a slovesno-menný typ - rovnocenné dvojčlenným štruktúram.

Hlavný rozdiel medzi jednočlennými a dvojčlennými vetami spočíva teda v tom, že dvojčlenné vety vždy ob-

sahujú gramatický subjekt, eventuálne aj povrchovo nevyjadrený, kým v jednočlenných vetách sa gramatický subjekt nikdy nevyskytuje. Ich predikatívne jadro (vetný základ) vyjadruje predikáciu samostatne, usúvzťažnene priamo s objektívnou realitou, na ktorú odkazuje. Vyjadrený príznak sa nevzťahuje na jazykové pomenovanie nejakého predmetu alebo javu, ale bezprostredne na tieto objekty, ako sa ony odrážajú v našom vedomí: Svitá. - Bolo zadaždené. - Je mi veľmi zima.

Jednočlenné a dvojčlenné vety stoja v slovenčine proti sebe ako dva rovnocenné typy, ako členy ekvipolentného protikladu. Všetky pokusy zjednotiť ich do jedného univerzálneho typu sa pre slovanské jazyky, ktoré sú z hľadiska vetnej stavby iné ako napr. germánske alebo románske jazyky, ukázali ako neperspektívne[3]. Aj u nás sú známe pokusy hľadať i v jednočlenných vetách typu Prší predikatívnu syntagmu, v ktorej je subjektový člen nulový (o nulovej predikatívnej syntagme v takýchto prípadoch uvažuje Ľ. Novák, 1964), ale nezdá sa to adekvátne. Tento "morfologizmus" pri interpretácii syntaktických javov, keď sa syntax podraďuje morfológii, neumožňuje totiž postihnúť štruktúrne vetné typy v celej ich rozmanitosti. Uvedené chápanie možno pripustiť nanajvýš pre výklad nominatívnych (najmä substantívnych) viet typu Oheň! (porov. k tomu F. Miko, 1968), ale nedá sa ním vysvetliť štruktúra slovesných jednočlenných viet v slovenčine typu Svitá, ktoré takémuto výkladu kladú zjavný odpor. V danom prípade ide o vetný typ, v ktorom nie je nič eliptické ani defektné. A potvrdením neplauzibilnosti interpretácie jednočlenných viet ako v podstate dvojčlenných štruktúr je to, že v nich nemožno vyjadriť gramatický subjekt ani ni-

jakým formálnym zámenným prvkom. Ak sa v týchto vetách objavia pronominálne prvky to, resp. ono, ide o prostriedky expresivity, nie gramatickej stavby vety. V slovenčine je to navyše dosť zriedkavý prípad, omnoho menej frekventovaný než napr. v češtine a poľštine. Signalizuje sa nimi vždy istá emocionálna tonalita danej konštrukcie: Dnes nám to ale prší. - V tvojom diktáte sa to ale červenie hrubými chybami. - Ono ale priťahuje.

Z genetického hľadiska platí, že slovesné jednočlenné vety a čiastočne aj slovesno-menné jednočlenné vety ako konštrukčné typy sú v slovanských jazykoch rudimentom starších vývinových štádií. Odrážajú sa v nich predchádzajúce stupne myslenia, keď sa ešte nedospelo k nominatívnemu subjektu, k tej "maximálnej abstrakcii, ktorú môže dosiahnuť ľudské myslenie alebo poznávanie sveta" (Losev, 1982, s. 339). Práve totiž abstrakcia podmetového nominatívu, kde sa uvedomuje totožnosť daného mena so sebou samým, s predmetom, ktorý označuje, umožnila po prvýkrát vymaniť sa zo sveta náhodne a slepo pôsobiacich síl. Všetky predchádzajúce stupne myslenia, ako ich vyčleňuje paleopsychológia (inkorporujúce, posesívne, inštrumentálne, ergatívne[4]) boli svojím spôsobom prípravou na vybudovanie nominatívnej stavby našich jazykov. No práve v týchto skorších štádiách sa vytvorili konštrukcie, ktoré dnes označujeme ako jednočlenné, odrážajúce neurčitosť, neosobnosť a dokonca nepomenovateľnosť agensa. Vo vete typu Svitá nie je dobre možné sa pýtať, čo svitá. Nebo, vzduch, okolité predmety? V danej konštrukcii je to nediferencovaný komponent, ktorý ešte v myslení nevystupuje ako osobitný prvok. Vo vetnom type Hanilo ho je "agensom"

tajomná, nepoznaná a nepoznateľná sila, ktorú nebolo možné pomenovať zrejme ani z tabuových dôvodov. A takisto vo vetách typu Je mi veselo (zima) poznávame niekdajšiu nerozčlenenosť a neoddelenosť dvoch dejov. Jednak sa tu niečo deje so sémantickým subjektom ako paciensom a jednak tento subjekt istým spôsobom "aktívne" resguje na daný dej. Je to konštrukcia pripomínajúca aktívno-pasívnu nerozčlenenosť typickú napríklad pre ergatívne myslenie i pre gramatickú stavbu súčasných ergatívnych jazykov.

Väčšinu jednočlenných viet možno teda chápať ako stopy po starej neosobnosti, bezagentnosti, obdobia, keď človek bol plne závislý od tajomných síl prírody, keď predstavoval len bezvýznamný prívesok okolitého sveta bez možnosti prejaviť svoju vôľu. Vetné konštrukcie tohto typu dnes už síce stratili svoj mytologický význam, ale príslušné vetné typy ostali ako modely na vyjadrenie neurčitosti, nepoznateľnosti agensa, resp. ako možnosti zámerného abstrahovania od agensa.

Je nevyhnutné, aby základné princípy členenia boli homogénne. V niektorých novších prácach sa poukazuje na to, že tradičné členenie odďaľuje od seba typy, ktoré sú si sémanticky veľmi blízke (Mrázek, 1972). Ak však chceme ukázať rôznorodosť jednočlenných vetných typov, ich syntaktickú členitosť a bohatosť, a práve o to nám tu ide, domnievame sa, že toto členenie je nevyhnutné založiť na sémanticko valenčných princípoch a len v ďalšom prihliadať na lexikálno-sémantické kritérium (porov. aj Ružička, 1972, s. 199). Ide však o to, aby aj formálny a sémantický princíp boli v súlade.

3. typ: VF non pers - S acc

Tento dvojkomponentový typ sa konštituuje celkovou sémantikou vety. V pozícii vetného základu je pôvodne osobné objektové sloveso, ktoré sa depersonifikovalo, takže agens neimplikuje. Ide o vyjadrenie tragických, katastrofických a vôbec situácií s negatívnym účinkom pre človeka (zranenie, choroba, strata života v boji alebo pri práci, následky pôsobenia živlov), tajomných alebo strašidelných dejov, nepriaznivých telesných a duševných stavov človeka a pod. V tomto neosobnom použití dané slovesá záväzne otvárajú syntaktickú pozíciu priameho predmetu na pravej strane, ktorým sa vyjadruje zasiahnutosť dejom: Zranilo ho pri Strečne. - Prehnalo ho. - Zalialo nás. V niektorých prípadoch sa však namiesto tejto pozície objavuje korelát "rozštiepený" na datív a akuzatív: Vo vojne mu odtrhlo ruku. - Vybilo mu oko. Ak daný dej zasahuje celý objekt, máme do činenia s jednovalenčnými slovesami, ak však len jeho časť, otvára sa ďalšia, datívna pozícia a slovesá sa menia na dvojvalenčné. V danom prípade sú to všetko činnostné slovesá v nereflexívnej forme. Ide o nápadný vetný typ, pre slovenčinu pomerne typický. Živý je však skôr v súkromných komunikačných sférach a v umeleckej sfére. V odbornom štýle sa namiesto neho volí buď pasívna veta, alebo sa agens pomenúva osobitným výrazom: Usmrtilo všetky kurence - Všetky kurence boli usmrtené.- Skrat v elektrickom vedení usmrtil všetky kurence.

Osobitnú sémantickú podskupinu tohto typu vytvárajú vety so slovesami vyjadrujúcimi tajomné a strašidelné deje, ako je to vo vetách Mátalo ju. - Volalo ho. - Strašilo (vodilo) ma. Tu pomenovanie agensa chýba

nielen z dôvodu jeho nepoznateľnosti, ale skôr z tabuových príčin (zákaz pomenovať silu ovládajúcu človeka).

Ďalšiu sémantickú podskupinu tvoria slovesá pomenúvajúce fyziologické pocity, príp. zmyslové vnemy a psychické stavy človeka. Sú to procesy, ktorých človek nie je pôvodcom, ale nositeľom, prežívateľom. Ide preto o samé neakčné slovesá: Poďme domov, oziaba ma. - Pacienta dusilo celú noc. - Po cvičení nás vždy veľmi smädí. - Až ho zamrazilo. - Petra celý čas napínalo (na vracanie). - Iba nad ránom ho popustilo. Pozícia ľudského prežívateľa je tu obligatórne prítomná, výnimočne sa však nemusí uvádzať: Socalo, strkalo, no ale to nič (Rysuľa).

Niektoré ďalšie príklady z literatúry: Ďuro sa zvalil. Znieslo ho až na dno. Hnáty mu dodrúzgalo, nohy ruky dolámalo (Rysuľa). - Chlapcov privalilo. Nebolo kedy odskočiť, dorantalo ich strašne. Niektorému hlavu poranilo, niektorému ruku zmliaždilo, tomu rebrá dolámalo (Sloboda). - Cez vojnu ho ranilo do hlavy (Jaroš). - Tam ranilo, ach, koľkých tam ranilo (Chňoupek). - Aj chlapca Janovcovie zabilo - jedenásťročného Vlada (Zambor). - Kosť nezasiahlo, to je dobre (Chňoupek). - V hore privalilo jej prvého muža (Jaroš). - Hanku Kubinovie skosilo, keď v Krčoch kopala švábku (Zambor). - Držal sa pluha, zabilo ho. A vola nezabilo (Marušiak). - Vraveli, že ho tak pobilo pri Strečne (Chňoupek). - Ďurko zle pochodil. Vyhodilo ho cez sklo. Hlavu poranilo (Jaroš). - Odrazu ju posotilo dopredu (Chňoupek).

Rozvrav mi moje súženie, zadusiť ma ide (Rysuľa). - Až ho zohrialo od tej pochvaly (Chňoupek). - Joj, sutak jeden, ja mu niečo vykonať musím. Ak nie, zadusí ma (Rysuľa). - Bodaj vás porazilo, uľavil si (Chňoupek). - Isto aj ich mrzí ako mňa (Chňoupek). - Vyzváralo ma, kým som domov prišiel (Rysuľa). - Vidíš, ako ma pobralo (Rysuľa). - Vyskočil som, len ma tak podhodilo (Ondrejov). - Dostal facku, až ho zmotalo (Ballek). - Krave sa dám napiť vody, nech ju zduje a roztrhne (Jaroš). - Západnú baňu zatopilo a hneď na to vypukol v nej požiar (Chňoupek).

4. typ. VF non pers - S dat

Vetné štruktúry tohto typu obsahujú ako konštitutívny komponent substantívny výraz v datíve. V pozícii VF sú slovesá označujúce telesné a duševné stavy a procesy: Už mu svitlo. - Chorému sa uľavilo. - K ránu sa otcovi priťažilo. - Odľahlo mi, dcéra moja (V. Bednár). - Vladovi akoby sa zamarilo. - Čo ti, preskočilo? - Tak sa smial, až mu zaskočilo (zabehlo). - Chlapcovi chutilo. - Už mi vytrávilo.

Tieto jednočlenné štruktúry majú v niektorých prípadoch paralelu aj v dvojčlenných štruktúrach: Petrovi sa zíva, čká, kýcha. - Peter zíva, čká, kýcha. Kataríne sa vzdychlo - Katarína vzdychla. V dvojčlenných štruktúrach sa už však nevyjadruje jednoznačne mimovoľnosť príslušného deja: Katarína čká, asi ju niekto spomína - Kataríne sa čká, asi ju niekto spomína. Driemem ≠ Drieme sa mi.

5. typ: VF non pers - S instr

Je to vetný typ sémanticky obmedzený na niekoľko slovies s významom prudkého pohybu s konštitutívnym komponentom životným alebo neživotným v inštrumentáli: Trhlo ním. - Petrom myklo. - Odrazu tvárou šklblo. - Ani neheglo ním. - Strojom trasie. Možné sú aj konštrukcie s inštrumentálom a ďalším substantívom v nepriamom páde ako ďalším konštitutívnym komponentom typu Ovanulo ho chladom. - Otca triaslo hnevom. V tomto prípade máme už však do činenia s trojkomponentovými štruktúrami.

6. typ: VF non pers - praep S

Vetný základ v týchto štruktúrach má pri sebe osobitný konštitutívny komponent - substantívny výraz v nepriamom páde, ktorý však môže nahradiť infinitív alebo vedľajšia veta po odkazovacom zámene: Ide o porozumenie. - Ide o to, porozumieť. - Ide o to, aby si porozumel. Uplatňujú sa tu rôzne statické významy (Záleží len na vás; na tom, ako sa budete správať. - Ide o veľkú vec, o život, o našu záchranu), v niektorých prípadoch aj dejové významy: Dostane sa na každého. - Dôjde aj na teba.

7. typ.: VF non pers - S dat - ADV loc

Tieto štruktúry sú vybudované na základe dvojčlenných slovies s dvoma konštitutívnymi komponentmi. Sémanticky sú to slovesá označujúce procesy alebo zmeny prebiehajúce v niektorej časti ľudského tela: Vyschlo

mi v hrdle. - Susedovi zasvietilo (zaiskrilo) v očiach.- Škvŕka mi v bruchu. - Hučí mi v hlave. - Zatmilo sa mi pred očami.

8. typ: VF non pers - S acc - ADV loc

Sémanticky je to podobný typ ako predchádzajúci, len konštitutívnym členom je namiesto datívu akuzatív, ktorým sa vyjadruje nositeľ stavu: Pichalo ma v boku (pri srdci). - Otca láme v pleci. - Matku pálilo v očiach. - Štípe ma v ústach (na jazyku). - Svrbelo ho pod lopatkou (po celom tele).

Niektoré príklady z literatúry: Učňovi sa zatmilo v hlave, zahmlilo sa mu pred očami a ani nevedel, ako sa natiahol na slamu (Jaroš). - On cítil, že sa mu uľahčilo na srdci (Rysuľa). Nad ránom Matulu štiepalo v hlave (Sloboda).

Možný je aj eliptický typ s vynechaním akuzatívneho komponentu. Konštrukcia takto nadobúda expresívny nádych: V prsiach zabolelo (Rysuľa). - Usmial sa nad šikovnosťou Miška, no vzápätí zabolelo pri srdci (Rysuľa).

Sú to konštrukcie, ktoré sa často dajú transformovať na dvojčlenné štruktúry, v ktorých adverbiálnemu výrazu zodpovedá substantívum v pozícii podmetu: Matku štípalo v očiach - Matku štípali oči. - Oziaba ma na ruky - Oziabajú ma ruky. Zasvrbelo ho na lopatke - Zasvrbela ho lopatka.

9. typ: VF non pers - S instr - ADV loc

V izbe voňalo ružami/po ružiach. - Páchlo tu nedobre potuchlinou (Rysuľa). - V kolibe zavoňalo dymom (Ondrejov). Slovesá v týchto štruktúrach sú obmedzené na významový okruh zmyslovej percepcie, s čím súvisí, že substantívum v inštrumentáli má veľmi blízko k adverbiale modi, resp. príčiny (páchlo kožušinou, od tabaku, razilo stuchlinou a pod.).

Tieto vety majú takisto blízko k dvojčlenným štruktúram: V izbe voňalo ružami - V izbe voňali ruže. Páchne tu rybacinou - Páchne tu rybacina. Jednočlenné štruktúry sa od dvojčlenných odlišujú najmä v tom, že skutočný zdroj stavu sa nevidí v sémantickom subjekte, ale ako vyskytujúci sa v prostredí alebo produkovaný priamo prostredím.

Ďalšiu sémantickú skupinu tohto typu vytvárajú slovesá s významom pohybu (vzduchu): Od rieky zavialo vlhkosťou. - Od lesa zavialo chladom. - Z rolí povieva nocou. - Jednako poťahovalo zimou odtiaľ i odtiaľ (Hronský). Uvedené štruktúry charakterizuje istá exkluzívnosť a "lyrickosť". V slovenčine nie sú časté, v dôsledku svojej expresívnosti uplatňujú sa najmä v dielach lyrizovanej prózy.

10. typ.: VF non pers - S acc - S instr

Roztriaslo ho zimou. - Ovanulo ho chladom. - Oblialo ju horúčavou (pýrom). Vše ju prebehlo hrôzou (Jégé). Evu zatriaslo vnútorným chladom (Mináč). Tento typ vyjadruje mimovoľnú (nekontrolovanú) realizáciu deja na životnom nositeľovi.

11. typ: VF non pers - S dat - S gen

Zachcelo sa mu zmrzliny. - Ani za mak sa mu nežiadalo pomsty. - Uľútilo sa mu psa. - Dostalo sa mu dobrého vzdelania (veľkej cti, dlhotrvajúceho potlesku). Výnimočne sa sem radia konštrukcie aj s iným než genitívnym substantívom: Zacnelo sa jej po deťoch/za deťmi.

B. Slovesno-menné vety

V slovesno-menných vetách sa najčastejšie uplatňuje sponové sloveso byť, nie sú však zriedkavé ani ďalšie slovesá, ako ostať, prísť, dôjsť, ktoré nie sú celkom sémanticky vyprázdnené. Termín spona ("copula") tu používame v širšom význame.

Jadrom jednočlenných viet sponového typu sú stavové vety, ktoré vyjadrujú stavy okolitého sveta alebo fyziologicko-psychické stavy a pocity človeka.

1. typ: VF non pers cop + PRED

Bolo dusno, horúco, jasno, oblačno, sychravo, vlhko, daždivo, hmlisto, pošmúrno/e. - Tohto leta bude sucho. - Ostalo teplo. - V škole bolo rušno, útulne. - A potom už bolo celkom veselo. - Pusto je na svete, smutno (Jaroš). - Bolo mesačne a jasno, stromy bolo vidno.

V slovenčine sa predikatívne príslovky v niektorých prípadoch aj formálne odlišujú od spôsobových prísloviek. Od adjektív zakončených na -ný sa spôsobové, resp. zreteľové príslovky tvoria príponou -e, kým pre-

dikatívne príslovky príponou -o: Pozrel sa na mňa smutne. - Bolo smutno. Prijal ma veľmi chladne - Bolo chladno. Je hodne nepozorný - Hodno si si ním pohovoriť. Pravda, vo väčšine prípadov majú príslušné príslovky jednotnú formu v obidvoch funkciách: Príjemne sa usmial - Je príjemne.

Vo funkcii predikatívnych prísloviek sa v tomto type môžu uplatniť aj iné výrazy, najmä rozmanité predložkové spojenia so stavovým významom: Už je po daždi. - Je po koncerte. - Dnes je vonku pod nulou. - Bolo niečo pred polnocou. - Bolo už po zvonení. - Je po ňom. - Je pod mrakom. - Je zrejme na dážď. Možno sem zaradiť aj prípady typu Je žatva (noc, pondelok, jar). - Sú Vianoce (prázdniny) s nominatívom ako formálnym podmetom. Treba súhlasiť s výkladom týchto prípadov u M. Grepla a P. Karlíka (1986, s. 118), podľa ktorých za skutočné podmety by bolo možné nominatívy považovať len vtedy, keby sponové "je", "sú" boli formami verb existenciae. Istou prekážkou je tu, pravda, zhoda slovesa so substantívom v rode a čísle (Bola jar. - Bolo leto. - Sú Vianoce). Na druhej strane by sme však ťažko mohli nájsť nejaký funkčný rozdiel medzi vetami Je po polnoci a Je polnoc. Ide tu zrejme o prechodný typ medzi jednočlennými a dvojčlennými vetami (Pauliny, 1981, s. 257).

2. typ: VF non pers cop - S dat + PRED

Sponové vety tohto typu s konštitutívnym datívnym členom vyjadrujú telesné a duševné stavy človeka: Je mi chladno (teplo). - Otcovi je nevoľno. - Bolo mi úzko. - Je mu čoraz horšie. - Prišlo mu zle. - Zrazu

mu prišlo ľúto všetkého, všetkého (Rysuľa). - Bratovi bolo do plaču (do smiechu). - Nie je mi veľmi do tanca. - Je mi na vracanie (na umretie). Komplement S dat má tu nevyhnutne kvalitu (+osob), nestačí (+anim), ako sa uvádza v 3. zväzku Mluvnice češtiny (1988). Nehovoríme totiž Psovi bolo na vracanie, lebo toto predikatívne spojenia vyjadruje subjektívny fyziologický stav. Keďže pes si svoj stav uvedomiť nevie, musí sa použiť iná štruktúra napr. Psa napínalo na vracanie, Pes vracal a pod.

K stavovým vetám tohto typu možno voľne priradiť aj vety vyjadrujúce priestorové alebo časové vzťahy typu Odtiaľto je už blízko do Trnavy. - Do polnoci je ešte ďaleko.

3. typ: VF non pers + PRED mod + INF

Osobitný typ sponových jednočlenných viet predstavujú štruktúry s modálnou predikatívnou príslovkou (ne)možno, (ne)hodno, (ne)slobodno, (ne)radno, (ne)treba a infinitívom ako významovým jadrom zloženého vetného základu: Nebolo hodno predbiehať. - Možno sa ešte prihlásiť. - Bolo sa treba rozhodnúť hneď. - Neslobodno prepásť príležitosť. - Možno zasa fajčiť. - Bolo treba okamžite konať. - Na Paríž sa nám treba napiť z tej našej.

Modálnym predikatívam v tejto funkcii konkurujú niekedy modálne adjektíva so sponou byť (treba - je potrebné, možno - je možné): Bude potrebné sa ospravedlniť. - Nie je možné s ním vydržať. - Je (nevyh)nutné odísť. - Pravda, v takomto prípade ide už o dvojčlenné štruktúry s infinitívom ako podmetom (Pauliny, 1981,

s. 257). Tak hodnotíme aj štruktúry, keď vo funkcii modálneho predikatíva vystupujú iné výrazy mennej povahy: Je čas odísť. - Potom bude neskoro ľutovať. - Ťažko je zmieriť sa s tým.

4. typ: VF non pers cop + INF - S

Sú to infinitívne jednočlenné vety (podrobne porov. Ružička, 1956) s kopulou, ktoré možno ilustrovať vetou Bolo už vidieť Tatry. Ide o konštrukcie, ktoré sa viažu na obmedzený počet slovies zmyslovej percepcie. Vyjadruje sa nimi najčastejšie význam (ne)možnosti vnímania. Patria sem slovesá ako (ne)badať, (ne)poznať, (ne)rozoznať, (ne)počuť, (ne)cítiť, (ne)vedieť, (ne)chyrovať, (ne)rozumieť atď. V niektorých prípadoch sa v tejto funkcii uplatňujú predikatívne príslovky (ne)vidno, (ne)hodno a i. Určitý tvar sa v prézente v slovenčine neuplatňuje: Nevidieť ani na krok (Šikula). - Bolo počuť husle (Chudoba). - Mrazy udreli a o snehu nebolo chyrovať (Jaroš). - V jeho hlase badať ľútosť nad otcom (Jaroš). - Všade bolo cítiť prichodiacu jar (Horák). - Bolo rozoznať veže. - Počuť kráčanie hydiny.

Živé sú aj konštrukcie so slovesom byť, ktoré je v tom prípade plnovýznamové, s opytovacím zámenom a s infinitívom s modálnym odtieňom (ne)možnosti v záporných vetách: Niet kam ísť. - Nebolo s kým prehovoriť. - Nebude koho kritizovať. - Nebolo čo jesť. Tieto konštrukcie majú aj svoje kladné koreláty: Je čo jesť. - Zasa bude čo robiť.

Infinitívne vety bez modálnych výrazov sú zriedkavejšie a majú bližšie k elipse: Rybu chytať za hlavu,

nie za chvost. - Tebe čo doniesť? (podrobnejšie Ružička, 1956).

5. typ: VF refl non pers - S dat - ADV qual / + + ADV loc/

Tento vetný typ je konštituovaný zvratným tvarom osobných slovies. Udáva sa ním kvalita deja a zvyčajne aj miesto deja. V slovenčine je to častý typ vyjadrujúci to, ako istá kvalita deja závisí od sprievodných okolností: Sedí sa mi mäkko. - Stojí sa mi ťažko. - V tvojom aute sa mi vezie zle. - Bez okuliarov sa mi číta ťažko. - Spalo sa jej sladko. - Dnes sa mi hralo dobre. Tento typ má najskôr paralelu so štruktúrou Zíva sa mi. Nejde tu totiž o vyjadrenie "všeobecnosti" (ako v prípade Ide sa), ani o vyjadrenie modálnosti (Nepatrí sa o tom hovoriť), ale touto štruktúrou sa predovšetkým signalizuje, že dej istej kvality sa realizuje bez priamej vôľovej účasti agensa.

Vetné štruktúry tohto typu majú takisto blízko k dvojčlenným konštrukciám. Jednočlennými a dvojčlennými štruktúrami sa však vo väčšine prípadov nedosahuje synonymné vyjadrenie v striktnom zmysle slova. O vetách Našim sa na mokrom teréne nehralo dobre a Naši na mokrom teréne nehrali dobre možno povedať, že kým jednočlenná štruktúra vyzdvihuje nepriaznivé podmienky, ktoré mali (mať) vplyv na výsledok deja (o samom výsledku sa nehovorí), dvojčlenná štruktúra je orientovaná na vyjadrenie kvality deja:

Našim sa na mokrom teréne nehralo dobre, ale aj tak podali jeden z najlepších výkonov sezóny.

Naši na mokrom teréne nehrali dobre, ale aj tak podali jeden z najlepších výkonov sezóny.

Príslovkový výraz možno v niektorých prípadoch vynechať a nahradiť ho špecifickou intonáciou, čím vzniká expresívny variant tejto štruktúry: Vám sa žije! - Tebe sa dýcha!

6. typ: VF non pers cop - PART PAS

Vo vetnom základe štruktúr s trpným príčastím a kopulou sa vyskytujú particípiá utvorené od osobných i neosobných slovies, pričom kopula sa uplatňuje aj v prézente: Je zamračené. - Už bolo povedané. - O chvíľu bude prestreté. Touto štruktúrou sa vyjadruje výsledný stav dosiahnutý príslušnou činnosťou: Už je tam upratané a vyvetrané. - Ešte nie je zasiate. - Dnes je už zavreté. - Je tu prekúrené. - V komore už bolo nachystané na haruľu (Mihál). - Je napršané. - Je tu nafajčené. Vety bez kopuly sú zriedkavejšie, treba ich interpretovať ako eliptické: A do telefónu energicky zakričal: "Dohovorené!" (Minář).

Len výnimočne sa môže použiť participium utvorené od nedokonavých slovies: Bolo už vetrané? V takomto prípade však už nemáme do činenia s rezultatívnym, ale priebehovým významom.

7. typ: VF non pers refl, resp. VF non pers refl - praep S

Sú to typické sekundárne štruktúry, v ktorých sa dej podáva akoby samostatný bez vzťahu k agensovi alebo nositeľovi. Nie však z dôvodu nepoznateľnosti, neurči-

tosti alebo nepomenovateľnosti pôvodcu deja, ale preto, že sa od neho vedome odhliada, že sa dôraz kladie na samotný dej a na spôsob jeho priebehu. Je to v slovenčine priebojný typ, ktorým sa nahrádza dvojčlenný typ s transponovaným použitím tvaru 3. os. pl.: Pijú tam víno - Pije sa tam víno. Doteraz o tom nepísali - Doteraz sa o tom nepísalo. Hralo sa aj v daždi. - Čakalo sa na suseda. - Do cirkusu sa nepôjde.

Tento derivovaný typ sa konštituuje zvratným tvarom osobných (neprechodných a nezvratných) slovies. Niekoľko ďalších príkladov: Bývalo tu veselo, pilo sa tu, revalo sa tu až do zachrípnutia, žilo sa, žilo sa, všetci užívali života (Minář). - Podávalo sa na starom striebre, stolovalo sa pri svetle sviec (Sloboda). - Sedelo sa na laviciach pri veľkom stole. Jedlo sa, škrabotalo lyžicami (Ondrejov).

Z tohto všeobecného významu sa v niektorých prípadoch vyvinul modálny význam (zvyk - spoločenská norma, resp. zvyčajnosť - povinnosť): Pristupovala bližšie, nesmelo a po prstoch, ako sa prichádza k nemocnému (Jašík). - Nežartuj, Olina, s tým sa nežartuje! (Minář). - So šéfmi sa neškriepi.

Vo východiskových i derivovaných štruktúrach s neakčnými slovesami býva často uvedený nepersonický kauzátor zmeny: Usínali sme únavou - Usínalo sa únavou. Ľudia doteraz umierajú hladom - Doteraz sa umiera hladom. Rekreanti po takom jedle priberali - Po takom jedle sa priberá.

Jednočlenné vety sú dôležitou súčasťou syntaktickej stavby slovenčiny. Štruktúry, ktorých hlavný člen

má slovesnú a slovesno-mennú podobu, nie sú z komunikatívnej stránky menejcenné v porovnaní s dvojčlennými štruktúrami. Majú svoju plnú hodnotu aj mimo kontextu a situácie a zaraďujú sa k produktívnym typom slovenského (a slovanského) syntaktického systému.

Poznámky

[1]V súčasných gramatikách sa pre jednočlenné vety používa niekedy termín bezpodmetové (bezsubjektové, bezeficientné) vety a pre dvojčlenné vety zasa podmetové vety (porov. napr. Grepl - Karlík, 1986, s. 113). Termín jednočlenné vety sa pokladá za neadekvátny vzhľadom na to, že tieto vety môžu obsahovať aj ďalšie obligatorne doplnenia (vetné členy), napr. Otcovi zabrnelo v ruke. Domnievame sa však, že uvedený argument by bol plne oprávnený len vtedy, keby opozícia jednočlennosti a dvojčlennosti bola založená na tom, že v prvom prípade by šlo o jeden vetný člen, v druhom o dva. Keďže však tu ide o to, že vetné jadro môže byť rozčlenené medzi podmet a prísudok alebo byť nerozčlenené, ostávame pri tradičnej terminologii, hoci svoje oprávnenie má hovoriť aj o podmetových a bezpodmetových vetách.

[2]V slovenskej tradícii sa za hlavný člen jednočlenných viet považuje vetný základ, ktorý je síce funkčne veľmi podobný prísudku dvojčlenných viet, ale odlišuje sa od neho svojou gramatickou nezávislosťou. Vetný základ je gramaticky absolútne nezávislý člen vety, ktorého formu neurčuje nijaký vetný člen, nadradený nad neho.

[3]A. Wierzbicka (1966, s. 187) však tvrdí, že existujú len dvojčlenné štruktúry. Jej argumentácia spočíva v tom, že aj pre najtypickejšie jednočlenné konštrukcie jestvujú dvojčlenné koreláty: Grzmi - Grom grzmi. Pada - Deszcz pada. Mży Mży kapusniaczek. Świta - Już porane świta. Ochłodziło sie - Powietrze ochłodziło sie. R. Mrázek (1978/78, s. 68) však k tomu oprávnene pripomína, že tento výklad jednak trpí neprirodzenosťou a jednak nepostihuje zďaleka všetky jednočlenné jadrové vety iných typov.

[4]Napr. ani ergatívny subjekt nie je najvšeobecnejším subjektom, ale iba takým, ktorý pôsobí a celé svoje pôsobenie uskutočňuje pod vplyvom vonkajších faktov.

[5]Hoci v niektorých jazykoch sa pri type Prší, Sneží atď. vyjadruje "subjekt" aj lexikálne (v germánskych jazykoch zámenom stredného rodu Es regnet, It rains, vo francúzštine zámenom mužského rodu Il pleut, Il neige), je to čisto formálny podmet. Pripomeňme, že v starogréčtine sa prítomnosť dažďa pri pršaní vyjadrovala spojením Dzeys hyei (Zeus prší).

[6] V niektorých prípadoch patria do tohto typu slovesá len v jednom svojom význame: Mrzne - Mrznú mi uši. Hrmí - Z cesty hrmeli ťažké delá. Ťahalo - Kone ťahali voz. V okazionálnom použití aj sloveso pršať nadobúda viacvalenčnú hodnotu (Výčitky nášho len tak pršali).

Literatúra

Grepl, M. - Karlík, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986.

Letz, B.: Gramatika slovenského jazyka. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1950.

Losev, A. F.: O tipach grammatičeskogo predloženija v svjazi s istorijej myšlenija. In: Losev, A. F.: Znak, simvol, mif. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1982, s. 280-407.

Miko, F.: K menným jednočlenným vetám. In: Jazykovedný zborník venovaný 6. slavistickému zjazdu. Bratislava 1968, s. 107-119.

Mluvnice češtiny 3. Skladba. Praha, Academia 1987.

Mrázek. R.: Hierarchizace větných typů slovanských spisovných jazyků pro srovnávací syntézu. Slavica Slovaca, 7, 1972, s. 202-207.

Mrázek, R.: Slovanské jádrové konstrukce bezsubjektové. In: Sborník prací FF Brněnské univerzity 25/26, 1977/78, s. 65-77.

Novák, Ľ.: K otázke nulovej syntagmy. In: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, 16, 1964 A, s. 99-107.

Oravec, J. - Bajzíková, E.: Súčasný slovenský jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982.

Orlovský, J.: Slovenská syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

Pauliny, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.

Ružička, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956.

Ružička, J.: Zo skladby spisovnej slovenčiny. Jednočlenné vety. In: O slovenčine pre slovenčinárov. Red. J. Oravec. Bratislava, Mestský dom kultúry a osvety 1972, s. 40-65.

Ružička, J.: K štruktúre vetných typov. Slavica Slovaca, 7, 1972 a, s. 199-201.

Wierzbicka, A.: Czy istnieją, zdania bezpodmiotowe? Jezyk polski, 46, 1966, s. 177-196.

Literatúra faktu 1988

Vladimír Petrík

Už viac ako dve desaťročia sa literárna veda pokúša definovať literatúru faktu, odlíšiť ju od populárno-vedných a iných príbuzných žánrov a určiť jej konštitutívne znaky. Pre naše potreby nám vystačia, myslím, aj hrubšie rozlišovacie nástroje. Do literatúry faktu zahrnieme všetky diela osnované na iných princípoch ako je princíp fiktívnosti. Z minuloročnej prozaickej produkcie vyčlení sa nám takto zhruba dvadsať titulov. Dohromady predstavujú pestré tematicko-žánrové spektrum, v ktorom na prvý pohľad ťažko nájsť viac spoločných znakov. Napriek tomu sa dajú tieto diela rozčleniť na dve skupiny. Do prvej zaradíme tie, v ktorých autori narábajú s faktami historickej povahy a tie sa snažia urobiť pre čitateľa stráviteľnejšími. Do druhej budú patriť diela, ktoré vznikli na báze spomienky; môžu sa síce tiež opierať o historický materiál, ale organizujúcim činiteľom je tu pamäť, nie premenná literatúra ako v prvom prípade. Nezáleží pritom na tom, či ide o spomienky na iných alebo o autospomienky. Aj v rámci tohto rozčlenenia si autori počínajú rôzne, no je tu predsa len možná určitá hierarchizácia.

Pristavme sa najprv pri dielach prvej skupiny; je ich asi polovica. Autorom troch (v jednom prípade spoluautorom) je Viliam Plevza. Názvy: Rok osemnásty, Februárová história, Roky prelomu (tu je spoluautorom Jozef Bob). Možno hneď konštatovať, že publikácia Roky prelomu je literárny scenár osnovaný na tých udalostiach, ktoré sú predmetom publikácie Februárová história. Obsahovo-tematické plochy oboch sa vo veľkej miere prekrývajú. Ak zvážime tento fakt, vieme aký charakter má spoluautorstvo Jozefa Boba: je autorom scenára. Plevzov vyskúšaný prístup charakterizuje účasť historika a beletrizujúceho publicistu zároveň. Výsledkom nie je popularizácia, ale živá evokácia politickej minulosti. Aj beletrizácia (povedzme dialogické partie) sa takmer vždy opiera o autentický historický materiál. Menej presvedčivý je autor tam, kde sa pokúša obnažiť duševné stavy "hrdinov" (napríklad Šrobára v Roku osemnástom). O popularizáciu nejde aj z iného dôvodu: publikácie neopakujú v laickom balení definitívne uzavreté výsledky, ku ktorým dávno dospela slovenská historiografia. Sú rezultátom ak nie nových výskumov, tak určite nových pohľadov na známe udalosti a nových hodnotení ich politických protagonistov. Predovšetkým v tom, teda v striktnom historizme, na ktorý naša marxistická historiografia pri osvetľovaní najnovších dejín pozabudla, je význam a zmysel Plevzových literárnych počinov.

Takisto do oblasti slovenskej politiky, respektíve politickej minulosti zakotvil svoju knihu o Vajanskom Ján Juríček. Juríček má skúsenosti so životopisnými monografickými prácami. Väčšinou si vyberá postavy, ktoré aktívne zasahovali do verejných záležitostí

a svoj životný údel spojili s osudom národa (Štefánik, Štúr, Rázus - v rukopise). A tak sa mu darí vystihnúť na pláne biografickom aj peripetie spoločenského života, vsadiť individuálny portrét do širších, nadosobných súvislostí, ba zauvažovať aj o zmysle slovenských národných snažení. Tak je to aj v poslednej práci, kde sa autor zameral na Vajanského - publicistu a verejného činiteľa a do stredu postavil tlačový proces a Vajanského uväznenie kvôli známemu článku Hyenizmus v Uhrách. Juríček nie je profesiou historik, ale vie, o čo išlo, a vie to aj presvedčivo povedať. V snahe byť presný, je skôr strohý ako štylisticky objavný a jazykovo bohatý. Presadzuje sa tu tendencia uvádzať na pravú mieru zjednodušujúce a jednostranné súdy o Vajanského zástoji, limitované len Juríčkovým vlastným poňatím slovenskej národnej minulosti.

Iný charakter má Maťovčíkova práca Herold svitajúcich časov, venovaná Vajanského generačnému druhovi Hviezdoslavovi. Je to textovo-obrazová publikácia so štandardnou štruktúrou, vyjadrenou podtitulom: život a dielo v dokumentoch. Publikácie toho typu vydáva martinská Osveta v edícii Sondy a Maťovčík je sám autorom niekoľkých z nich. Autorský prínos tu treba hľadať v publikovaní málo známych alebo neznámych dokumentov, prehlbujúcich profil portrétovaného, prípadne v dramatickejšej, to znamená čitateľsky príťažlivejšej osnove. Maťovčík je skúsený autor, ktorý dbá na uvedené záležitosti. Jeho kniha o Hviezdoslavovi je aj objavná, aj vyvážene komponovaná, a preto znamená viac než len bežnú popularizáciu, je čitateľským zážitkom.

Prechádzkou dramatickými dejstvami slovenskej histórie je Winklerova kniha Cesty na popravisko z toho

istého vydavateľstva. Text je nepomerne serióznejší ako napovedá trochu bulvárny titul. Od falzifikátora Jána Literáta, ktorého upálili, cez popravy vzbúrených haviarov z Banskej Bystrice, "prešovské jatky", atď., až po nemecké účtovanie s účastníkmi SNP tiahne sa našimi dejinami rad násilných smrtí, ktorými si feudálna či buržoázna moc vynucovala poslušnosť bez toho, že by sa jej podarilo zabrániť spoločenským zmenám a pokroku. Winkler chce čitateľovi pripomenúť tieto historické lekcie, ale najmä chce, aby bola jeho kniha pútavým a vzrušujúcim čítaním. Preto je tu viac úsilia o komponovanosť a fabulovanie. Príbehy častejšie začína in medias res, vracia sa dozadu i dopredu a s časom narába ako so subjektívnym činiteľom. Výsledok je prijateľný, ale najmä preto, lebo autor si počína (napriek zvádzavému materiálu) zodpovedne a nikde neprekračuje hranicu dobrého vkusu. Kniha však neprekračuje medze populárneho čítania.

Ešte ďalej pokročil v úsiliach "zliterárniť" text nabitý faktami najrozličnejšej proveniencie Vladimír Ferko v reprezentatívnej publikácii Láska na Slovensku. Skúsený "harcovník" literatúry faktu sa tu pustil po nevychodených chodníčkoch (historické formy a prejavy lásky; to tu ešte nebolo), ale zvládol náročnú tému suverénnym spôsobom. Na rozdiel od predošlých autorov, ktorí sa spoľahli najmä na silu faktov, Ferko vsadil na silu "podania". V publikácii zisťujeme prítomnosť humoru, čiže intelektu, výrazný individuálny štýl, obratnosť vo vyjadrovaní, hravý vzťah k jazyku, atď. Autor obdivuhodne vystihol spôsob, ako má hovoriť o predmete svojho záujmu: je nad faktami, odkiaľ má trochu ironický odstup, a je i vo faktoch, aby mohol

byť dostatočne presvedčivý a účinný. Možno povedať, že práve v tejto publikácii sa naplno presadila tvorivosť autorského subjektu. Vyplynulo to vari aj z toho, že Ferko je sám spolusautorom veľkej časti faktografie. Sú to "jeho" fakty, rezultát jeho vlastnej aktivity, zainteresovanosti a námahy. Preto tu niet takého ostrého predelu medzi faktom a jeho podaním. Text, napriek všetkým rozmanitostiam, vytvára celok. Hádam sa nepomýlime, keď povieme, že Láska na Slovensku je ozdobnou korunou slovenskej literatúry faktu, a to nielen za minulý rok.

Skôr než prejdeme k druhej skupine diel, musíme sa zmieniť o jednej-dvoch knihách, ktoré sa svojím charakterom trochu vymkli nášmu deleniu. Je to predovšetkým Machalov cestopis Veterné topánky, založený na bezprostrednom zážitku a zároveň na materiálovom štúdiu. V knihe nám autor priblížil juh Francúzska, známu i neznámu Provence, ako svojbytný historicko-geografický priestor ovplyvňovaný človekom i ovplyvňujúci človeka a zároveň ako prostredie neobyčajne žičlivé pre zrod a rozkvet umení; nevynechal ani naše domáce afinity k tomuto prostrediu (Krčméry a felibristi). O tom všetkom sa dozvedáme z Machalovho textu, ktorý aj za nás prečítal iné texty a najmä ich poznatky osobne konfrontoval s provensalskou realitou. Historické "poučenie" kombinuje Machala s reprodukovaním bezprostredných zážitkov, ktoré majú občas až nádych senzačnosti. Ale predsa sa nám miestami zdá, že sa minulými vecami zaoberá priveľmi zoširoka, čo pôsobí retardujúco. Pritom treba uznať, že Machala je typ tak trochu "halliburtonovský"; vie sa na správnom mieste a v správnom čase vcítiť do šumotu vekov a vzrušiť sa tým, čo bolo.

Na rozhranie oboch skupín našich diel možno položiť aj Juríkove Pražské rozhovory, a to ako žáner vyprovokovaných osobných konfesií. Je to kniha nesporne veľmi zaujímavá a zásluhu na tom má aj jej autor. V tomto žánri neplatí celkom úmera: aká otázka, taká odpoveď, hoci aj na otázke nepochybne záleží. Novinár však nemôže byť expert na tvorbu troch desiatok významných spisovateľov, výtvarníkov a divadelníkov. To znamená, že jeho otázky sú obyčajaj ploché a paušálne či zjednodušujúce, no odpovede sú vždy plnokrvné, autentické a presné. A o to pri rozhovoroch tohto typu ide. Sú to rozhovory "Juríkove", a netýka sa to iba tejto knihy, pretože si ich dokázal vybojovať! V tom je publicistovo víťazstvo a zmysel takejto aktivity.

Spomienky na priateľov a generačných druhov v podobe portrétnych esejí - to je už niekoľko rokov doména Štefana Žáryho, naposledy v knihe Rande s básnikmi. Základnou vrstvou je tu skúsenosť, ale úsilie "zaokrúhľovať" každý portrét vyprovokúva u Žáryho k činnosti obrazotvornosť a fabulovanie. Dobre to vidno napríklad na rozsiahlom portréte Ruda Fabryho, na jeho "príbehovosti" či epickosti. Žáry sa nevyhýba ani interpretácii diela, ale najmä má ambíciu vykresliť ľudský profil, sústreďuje sa na osobné črty portrétovaného a pritom mu nič ľudské naozaj nie je cudzie. Chce vlastne dať odpoveď na otázku: akí boli teda tí, ktorých kultúrna verejnosť poznala iba z ich tvorby, respektíve nejakých klebiet? Tu máme svedectvo priameho účastníka; je to však svedectvo literárne (Wahrheit i Dichtung súčasne), navyše poňaté cez prizmu humoru. To znamená, že sú to portréty videné z istého uhla a cez trochu vypuklé sklo. Nejde ani o bohvieaké hlboké sondy, skôr o horizontálne

reťazce charakteristických prejavov, ktoré poodhaľujú privátnu tvár, videnú sympaticky i "nevážne", teda priaznivo i kriticky. Za tieto literárne svedectvá (nič podobné už nikto z objektívnych príčin asi nenapíše) sme Štefanovi Žárymu vďační.

Z iniciatívy vydavateľstva Slovenský spisovateľ (a nepochybne i redaktora J. Medveďa) vyšli v minulom roku ďalšie 3 zväzky spomienok či pamätí; síce mimo edície, ale s rovnakou a vari už záväznou vonkajšou úpravou. Dva objemné diely spomienok Ondriša Jariabka Z pastierčaťa herec napovedajú, že zatiaľ sú najusilovnejší v písaní herci. Plynulé a jadrné Jariabkovo rozprávanie svedčí aj o jeho literárnom nadaní. Pri čítaní sa naozaj dozvedáme, že už od mladosti disponoval aj básnickou žilkou a celý život veršoval; a vôbec, mal blízko k slovesnému umeniu. Základný akord - ako tušíme už z názvu - je sociálny. Chudobný chlapec z rodiny na okraji society, nenávidiaci všemocného dedinského pána, sa silou vôle a nadania vyškriabe hore, najprv ako učiteľ a ochotnícky herec, potom ako člen prvej profesionálnej scény. Ten sociálny akord znie autenticky a zároveň akosi priveľmi konformne. Hádam to spôsobuje fakt, že autor si na ňom zakladá a často ho podčiarkuje. Vôbec, dôraz sa tu kladie predovšetkým na život a nie napríklad na umenie. O hereckom umení sa tu dozvedáme málo, takmer nič. Reflexie na túto tému chýbajú, ale z plastického autoportrétu dá sa vydedukovať dosť o Jariabkovom komediálnom herectve, o silnejších i slabších stránkach jeho talentu. Všetko povedané sa týka prvého zväzku spomienok. Druhý zväzok, to sú humorné historky z divadelného zákulisia, jedny z prvej ruky,

druhé z počutia a tretie loci communes. Podľa všetkého tieto historky mali vyjsť osobitne a v inej edícii.

O. Jariebek patrí k prvým generáciám slovenských hercov, a preto sú jeho spomienky súčasťou histórie slovenského divadelníctva. K zakladateľským osobnostiam patrí nepochybne aj Ján Horáček, mladším generáciám už neznámy slovenský nakladateľ a kníhkupec. Jeho spomienky Krása čierneho umenia odhaľujú takmer neznáme kapitoly nakladateľských profesií a práce s knihou. Znovu, chlapec z veľmi chudobnej rodiny sa prebíja cez prekážky a stane sa postupne typografom, polygrafickým pracovníkom, kníhkupcom a napokon nakladateľom. Aj on sa sťažuje na "pánov" (a pánmi boli: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, ktorý ho nechcel zamestnať, a Tatra banka, ktorá mu nechcela požičať peniaze), ale pomôže si. Horáčkove spomienky sú zaujímavé aj z iného dôvodu: samostatný nakladateľ patril medzi podnikateľov, a tak sa tu dozvedáme o podnikateľských spolkoch v čase prvej republiky, o vzájomnej solidarite, ale najmä o podnikaní. Dnes už len nostalgicky spomíname na časy, keď podnikavosť bola pozitívnym pojmom a keď ju vydavateľ dokázal spojiť s nezištnou službou slovenskému slovu na prospech slovenskej literatúry a spoločnosti. Možno by sa nám dnes podobní vydavatelia zišli. Ak sa raz budú písať dejiny vzniku a rozširovania slovenskej knihy, Horáčkove spomienky môžu poslúžiť ako jeden zo stavebných panelov.

Kým v Jariabkovej knihe sa o umení a tvorbe hovorilo len na okraji, v publikácii o košickom maliarovi Juliusovi Jakoby Košický pustovník, ktorú pripravil Albert Marenčin, je to centrálna téma. Marenčin "spovedá" Jakobyho najmä z jeho názorov na výtvarné umenie

a o biografické a životopisné fakty sa zaujíma takmer výlučne pod týmto zorným uhlom: životopis ako predpoklad, z ktorého vyrástla špecificky ladená poetika a tvorba. Mimoriadne koncentrovaný a dobre vedený rozhovor odhalil v hutnej skratke všetko, čo treba na hlbšie a autentickejšie poznanie Jakobyho diela a na jeho začlenenie do širšieho kontextu východoslovenského i slovenského výtvarného umenia. Ak sa pritom pertraktovali i problémy charakteru národnostného a sociálneho, vyznelo to prirodzene a organicky; odhalil sa nový súvis s tvorbou. Marenčinova kniha je vzorne pripravená aj po dokumentárnej stránke. Obsiahla všetky relevantné údaje týkajúce sa Jakobyho života i diela (zážitkov, učiteľov, štúdií, výstav, ocenení, vzťahov, výtvarných kontextov, hodnotení), čím presahuje horizont bežného laického čitateľa a má čo povedať aj odborníkovi.

Spomienky na domov, návraty do čarovného sveta detstva reprodukujú krehké texty dvoch žien z dvoch generácií. Maša Haľamová (Vzácnejšia nad zlato) chápe výpravy do krajiny detstva a zážitky z tých čias ako kamienky do stavby vlastného charakteru a impulzy pre básnickú tvorbu. Detstvo sa však k nej neobracalo iba slnečnou stranou. Na jeho odvrátenej strane sa taja i tragédie ľudských osudov, a to všetko sa premietlo i do jej poézie. Evokácie a výpravy Magdy Vašáryovej (Krátke listy jednému mestu) sa tiež ponárajú do čarovných zákutí detstva, ale sú zároveň i holdom rodnému mestu, otcovi a všetkým, ktorí jej zostali na sietnici pamäti. Za spornými vetami skrýva sa pozoruhodná poetická energia, ktorá dáva autorke šance aj na tomto poli.

Najucelenejšiu výpoveď o sebe podal v rámci sledovaného súboru Rudolf Sloboda v knihe Pokus o autoportrét.

Je to zároveň výpoveď literárne najdotvorenejšia. Slobodove knihy vždy upútavali rozprávačstvom a reflexívnymi zložkami. Rovnaké kvality má i prítomný text. A ak si ešte primyslíme, že sujety všetkých Slobodových kníh oscilujú okolo životných osudov samého autora a hrdinovia sa mu podobajú, zistíme, že žánrová bariéra medzi Pokusom o autoportrét a románmi nie je taká výrazná, ako sa zdá na prvý pohľad. Sloboda sa síce aj tu ohradzuje proti stotožňovaniu hrdinu a autora, ale zároveň nás upozorňuje, aby sme neverili všetkému, čo hovorí o sebe ako u autorovi práve v tejto knihe. Spontánne spomínanie (Sloboda zdôrazňuje, že spomína bez dodatočného overovania) môže mať dokumentárnu hodnotu, ale určite má hodnotu literárnu. Nesie ho rozprávačská vlna a na nej pláva autor ľahko, pretože je predovšetkým rozprávačom. Pravda, nerozpráva tu len o sebe. Zoznamuje nás s inšpiračnými zdrojmi svojej tvorby, vysvetľuje vznik jednotlivých diel, poopravuje kritiku, ak sa jej súdy nezhodujú so skutočnosťou, vysvetľuje svoj vzťah k autorom a dielam, z ktorých čerpal podnety, analyzuje proces tvorby, vysvetľuje svoje kontakty s filozofiou, atď. To všetko vytvára vrstvu vecného poznania, ktoré akceptujeme a je pre nás nové. Pri všetkom skepticizme aj ono nám pomáha prenikať bližšie k Slobodovmu nejednoznačnému prozaickému umeniu.

K akým záverom ponúka tento stručný prehľad? Literatúra faktu (v širokom poňatí) sa stáva závažným faktorom vo vydavateľských plánoch a vari aj v čitateľskom vedomí. To zaväzuje autorov. Len máločo z minuloročnej produkcie má nadpriemernú úroveň. Ak vynecháme Ferkovu či Slobodovu knihu a niektoré ďalšie, najväčší zážitok som mal pri čítaní publikácie sem nezaradenej

(hoci nepochybne patrí do tohto okruhu) Umenie politiky, politika umenia, ktorú z listov Laca Novomeského pripravil Štefan Drug. Je v nej nielen štátnicka múdrosť, ale aj vzrušujúca prítomnosť zápasu a mravného postoja. Literatúra faktu pracuje s faktami, a tie by mali byť spoľahlivé či interesantné, ale napriek tomu (alebo práve preto) tu neobyčajne vzrastá úloha autorského subjektu. Autor nemôže byť iba sprostredkovateľom čohosi, musí byť vyhranenou tvorivou osobnosťou, ktorá dokáže dielu vtlačiť pečať originality a autentickosti. V tom je záruka nespornej kvality a nádej na krajšiu budúcnosť slovenskej literatúry faktu.

Národná kultúrna pamiatka Devín – slovanské hradisko

Veronika Plachá – Jana Hlavicová

Národná kultúrna pamiatka "Devín - slovanské hradisko" patrí k najcennejším svedkom histórie na území Veľkej Bratislavy. Vo vedomí slovenského národa sa veľkomoravský Devín zakorenil oprávnene ako symbol nezávislosti a národnej slobody. Vypína sa nad sútokom Dunaja a Moravy. Z južnej strany ho chránili močiare, rieka Dunaj a neprístupné bralo, zo západu rieka Morava a zo severu masív Devínskej Kobyly, ktorá, spolu s Dunajom a Braunsbergom na rakúskej strane, tvorí vstupnú bránu do Karpatskej kotliny. Široký tok Dunaja udáva smer dôležitej kontinentálnej obchodnej ceste medzi západom a východom, ktorá sa tu križovala so známou Jantárovou cestou, vedúcou od Stredozemného mora k Baltu. Tieto danosti podmieňovali osídlenie v areáli hradu od 5. tisícročia pred n.l. až do 19. storočia.

V mladšej dobe kamennej, v piatom tisícročí pred n.l., ľudia začínajú žiť usadlým spôsobom a vyhľadávajú pre svoju existenciu miesta s výhodnými prírodnými podmienkami na úrodných svahoch a terasách pozdĺž Dunaja a Moravy. Dokladom najstaršieho osídlenia je osada

neolitických roľníkov, patriaca ku kultúre s lineárnou keramikou.

Z doby bronzovej (1800 - 700 pred n.l.) sa výskumom odkryla časť pohrebiska stredodunajskej mohylovej kultúry.

Početnejšie doklady o osídlení sa zachovali z doby železnej-halštatskej (700 - 400 pred n.l.). Jej názov vznikol podľa veľkého pohrebiska v Halstatte v Rakúsku. Koniec doby bronzovej a začiatok doby železnej patrí k veľkým historickým medzníkom. Pomaly sa prestával používať bronz a nastúpilo obdobie nového kovu - železa, ktorého výrobky sa postupne stávali predmetmi dennej potreby. Množstvo nálezov z tohto obdobia svedčí o existencii pomerne veľkej osady v areáli hradiska. Boli tu odkryté zvyšky viacerých obydlí obdĺžnikového pôdorysu s kolovou konštrukciou a objekty dokladajúce výrobu keramiky. V obydliach sa nachádzali i hlinené závažia a prasleny, ktoré sú dokladom textilnej výroby. Závažia sa totiž používali na zaťaženie osnovy vertikálneho tkáčskeho stavu. V obytných objektoch sa našlo množstvo typologicky rôznorodej keramiky a obilné jamy so zvyškami obilia. Obyvatelia osady pochovávali svojich mŕtvych pod mohylami. Dôkazom toho je spodná časť mohyly, v ktorej bola bronzová ihlica a zápinka, ako aj nález ďalšieho zvyšku mohyly s inventárom siedmich celých nádob v blízkosti hradiska.

Poloha osady na hradnej výšine dovoľuje predpokladať, že bola opevnená, napriek tomu, že priame doklady o tom sa doteraz nenašli. Nie je však vylúčené, že opevnenie bolo zničené mladším osídlením.

Prví obyvatelia strednej Európy, o ktorých sa nám zachovali písomné správy, boli Kelti. Po roku 400 pred n.l. zaplavili strednú Európu a ohrozovali i antický svet na juhu. Na naše územie prišli zo svojej pôvodnej vlasti, horného Porýnia, ako vojenská okupačná vrstva, ktorá si podrobila domorodé obyvateľstvo a v neskorších storočiach sa s ním pomaly zžívala. Kelti sa stali nositeľmi laténskej kultúry, ktorá dostala názov podľa náleziska La Thène vo Švajčiarsku.

Keltské osídlenie Devína trvalo približne 100 rokov. Obytné domy a dielne boli stavané na úrovni terénu, mali zrubovú, ale i stĺpovú konštrukciu. Ich steny boli vymazané ílom. Dlhoročné výskumy potvrdili aj bohatú remeselnú činnosť - spracovanie železa, odlievanie farebných kovov, zhotovovanie žarnovov a výrobu keramiky na rýchlorotujúcom hrnčiarskom kruhu.

Pamiatky z doby laténskej svedčia aj o spôsobe zamestnania obyvateľstva. Poľnohospodárska výroba sa zintenzívnila zavedením dokonalejšieho pluhu, ktorého základom bola železná radlica. Aj mnohé iné keltské nástroje svedčia o vyspelom kováčstve motyky, sekery, dláta, nože, vyhňová lopatka a iné . Tkáčstvo je doložené aj nálezmi hlinených závaží a praslenov.

Význam Devína ako komunikačného bodu jantárovej cesty dokladajú výrobky cudzieho pôvodu. Sú to najmä šperky (bronzové náramky, fragmenty sklených náramkov, korálky, bronzové prívesky), kovové súčasti odevu, helvétske a norické mince.

Množstvo nálezov potvrdzuje predpoklad, že tu bola veľká osada, ktorá sa kontinuálne vyvíjala aj v dobe okolo zlomu letopočtu. Zuhoľnatené zvyšky požiarom

zničených keltských obydlí a vzápätí sa vyskytujúce najstaršie germánske nálezy (spony, keramika a pod.) svedčia o tom, že v druhom a treťom desaťročí prvého storočia n.l. prvé germánske družiny obsadzujúce západné Slovensko, zničili devínske keltské sídlisko.

Na rozhraní nášho letopočtu prišli na naše územie Rimania. Obsadili celé Podunajsko a Devín sa zaradil do dômyselného opevneného dunajského systému, zvaného Limes Romanus, ako jedno zo strategických predhradí rímskeho tábora XIV. a XV. légie v Carnunte (Bad Deutsch Altenburg a Petronell v Rakúsku).

Zo správy Velleia Patercula sa dozvedáme, že syn cisára Augusta Tiberius sa v roku 6 vypravil z Carnunta bojovať proti markomanskému kráľovi Marobudovi. Hoci dnes presne nevieme, kde Tiberius vtedy prekročil Dunaj, je veľmi pravdepodobné, že to bolo niekde v devínskej oblasti. Významný historik Ammianus Marcellinus, svedok mnohých udalostí, ktoré sa odohrali v 4. storočí, hovorí o tom, že cisár Valentinián I (364 - 375) dal vybudovať v severnom Zadunajsku, "v samej zemi Kvádov", predsunuté tábory (praesidiaria castra). Túto správu, pochádzajúcu z roku 375, možno považovať za najstarší literárny doklad o prítomnosti Rimanov v oblasti Devína. V roku 375 sa Valentinián I. utáboril v Carnunte a tu sa tri mesiace pripravoval na rozhodný boj s Kvádmi. Podľa správy Ammiana Marcellina cisár počas svojho pobytu v Carnunte odrážal barbarské nájazdy zo stanice, ktorá bola situačne najbližšia a bola jeho predmostím. Z danej situácie vyplýva, že ide o stanicu devínsku, vrátane masívu Devínskej Kobyly. Na jej južnom svahu mali Rimania svoje vojenské pozície, ako neskôr naši slovanskí predkovia.

Z najstaršieho obdobia rímskeho osídlenia sa nám nezachovali žiadne zvyšky stavieb, iba početné nálezy keramiky (zlomky vínnych amfor), mince, šatové spony, zlomky ušľachtilej italskej keramiky (terry sigilláty) a kahance. Osídlenie sa sústredilo najmä v juhovýchodnej časti návršia. Vrcholné obdobie rímskej prítomnosti u nás (2. - 3. storočie) je zastúpené množstvom nálezov bronzových predmetov, keramiky, mincí, stavebného materiálu (najmä tehly s kolkami výrobcov), žiaľ, nálezy architektúry neboli zatiaľ bezpečne doložené.

Posledné pokusy upadajúcej rímskej ríše o upevnenie hranice na Dunaji proti narastajúcim útokom barbarov spadajú do obdobia vlády cisárov Constantia II. (337 - 361) a Valentiniána I. (364 - 375). Z tých čias boli na Devíne odkryté základy troch stavieb.

Najzaujímavejšia z nich má typický pôdorys antickej hrobky (cella memoriae). Výskum zistil, že to bola starokresťanská svätyňa z druhej polovice 4. storočia - prvý nález tohto druhu na sever od Dunaja.

Je isté, že najintenzívnejšia stavebná činnosť na Devíne bola v 4. stor. za vlády cisára Valentiniána I., keď sa opevnená osada z 3. stor. rozšírila na dobre opevnený kastel. Z tohto opevnenia sa zachoval zvyšok zemného valu, ktorý ho chránil zo severnej strany. Napriek tomu, že cisár Valentinián I. počas svojej vlády znovu opevňoval kvádske predpolie, ani tieto posledné pokusy nezadržali rozklad stredodunajskej opevnenej hranice Limes Romanus.

V povalentinianovskom období (po roku 375) lokalitu, vrátane kamenných stavieb, osídľujú skupiny domáceho, azda kvádskeho obyvateľstva, ale v nasledujú-

cich desaťročiach sa Devín stáva prechodným domovom i pre jednotlivé skupiny cudzích etník. Tie po definitívnom rozpade limitnej hranice prechádzajú dunajským brodom pri Devíne ďalej na juh.

Archeologickým dokladom tohto posledného osídlenia Devína pred príchodom Slovanov sú okrem ojedinelého hrobu len zvyšky sídliskových objektov a odpadové jamy s nálezmi typickej keramiky, ale i ďalšími predmetmi, ako sú hrebene, spony, pracky z opaskov a pod. Mimoriadne vzácnym a ojedinelým nálezom z tohto obdobia sťahovania národov (5. storočie) je zuhoľnatený bochník kvaseného chleba, ktorý sa našiel v predpecnej jame v hrubej vrstve spáleného obilia. Nález unikátny v našich i európskych podmienkach nám umožňuje urobiť si predstavu o vzhľade i spôsobe prípravy tejto najzákladnejšej ľudskej potraviny v období sťahovania národov.

V 6. storočí začínajú prichádzať na územie Slovenska prví Slovania. Ich prítomnosť v oblasti Devínskej brány je doložená v 7. a 8. storočí.

V areáli vlastného hradiska sa zistilo slovanské osídlenie z 8. a 9. storočia. Výskum odkryl zvyšky chát so zrubovou konštrukciou, ohniská, keramiku, železné predmety, ako nožíky, strelky, ocieľky, sekerky a pod. Situácia dovoľuje rekonštruovať pôvodné slovanské obydlia, ako objekty štvorcového pôdorysu s rozmermi približne 4 x 4 m s kamenným krbom v severovýchodnom alebo severozápadnom rohu. Dlážka bola z ubitej hliny. Pôvodné opevnenie hradiska bolo z väčšej časti zničené stredovekou zástavbou. Jeho zvyšky sa zachovali v severnej a západnej časti, a to v podobe prepálených drevených konštrukcií. V severnej časti Slovania využili pôvodný rímsky zemný val, ktorý spevnili palisádami.

Jedným z dôležitých historických prameňov pre poznanie obdobia Veľkej Moravy sú nesporne Fuldské letopisy (Annales regni Francorum orientalis), najmä však ich mohučské pokračovanie analistu Meginharda. Vo vzťahu k Devínu pokladáme za najdôležitejšiu správu z r. 864. V auguste toho roku uskutočnil franský kráľ Ľudovít Nemec starostlivo pripravovanú vojenskú výpravu proti Moravanom a obkľúčil veľkomoravské knieža Rastislava "v akomsi meste (hrade), ktoré sa v jazyku onoho ľudu nazýva Dowina, t.j. dievča" (in quadam civitate quae lingua gentis illius Dowina id est puella dicitur).

Túto správu spája s Devínom už v 18. storočí Matej Bel a poznamenáva k nej: "ďalej sa domnievame, že hrad a naše mestečko (t.j. Devín) slúžili Rasticovi za útočisko, totiž boli najvhodnejšie na takýto účel".

Veľkomoravská Dowina je úzko spätá s menom kniežaťa Rastislava, ktorý bol vynikajúci politik a stratég. Vedel, že centrálnu časť Veľkej Moravy musí chrániť proti východofranskej expanzii už v Devínskej bráne. Preto tu dal vybudovať obranný systém pozostávajúci zo súboru hradísk, z ktorých centrálne bolo situované nad sútokom Dunaja a Moravy. Práve tu bol postavený kostol, ktorý musel byť v tom čase veľkosťou i svojou výzdobou mimoriadne významný.

Táto stavba, orientovaná v smere východ - západ, bola na východnej strane ukončená s troma apsidami, na západe sa pripájala pozdĺžna loď, ktorú rozdeľujú tri priečky na štyri časti. Jej členitosť naznačuje, že okrem sakrálnej mala ešte aj inú funkciu. Pod severozápadným nárožím stavby výskum odkryl zvyšky chaty kolovanej konštrukcie s obilnicovou jamou, v ktorej sa

našlo množstvo prepáleného zrna. Na podlahe chaty boli dve nádoby. Objekt datujeme do 5. stor., do obdobia sťahovania národov. Na zvyškoch múrov kostola ležali hroby patriace k cintorínu z 11. - 13. storočia. Z tejto situácie vyplýva, že stavba mohla vzniknúť v 6. storočí a na konci 10. storočia už bola v ruinách. Situácia v našej oblasti však svedčí o tom, že kostol postavili až po príchode byzantskej misie v druhej polovici 9. stor. Túto skutočnosť potvrdzujú hroby ležiace na juh od kostola s bohatým inventárom, ktorý datujeme do druhej polovice 9. storočia. Všetky hroby boli v hĺbkach od 250 do 390 cm. Nachádzali sa pod vrstvou pochovávania z 11. - 13. storočia. Inventár mužských hrobov pozostával z ostrôh, nožíkov, ovčiarskych nožníc, kresadiel s ocieľkami, zatváracích nožíkov, v ženskom a detskom hrobe boli náušnice, náhrdelníky z korálok, gombíky, praslen, hrkálky. Mimoriadne cenným prínosom sú zachované zvyšky textilných tkanín na železných predmetoch, ktoré sa našli na hrkálkach, nožíkoch, ovčiarskych nožniciach a ocieľkach. Ostrohy v hroboch svedčia o tom, že tu boli pochovaní členovia jazdeckej vojenskej družiny, sídliacej na hradisku.

Pri výskume architektúry sa v zásype našli fragmenty polychrómovaných omietok. Sú dokladom toho, že interiér kostola bol vyzdobený maľbami s rastlinnými i figurálnymi motívmi.

Nález kostola s cintorínom je významným dokladom, ktorý potvrdzuje výnimočnosť centrálneho devínskeho hradiska, ako dôležitej Rastislavovej pohraničnej pevnosti v druhej polovici 9. storočia.

Po rozpade Veľkej Moravy slovanské osídlenie v Devínskej bráne naďalej pretrváva. V 10. stor. táto oblasť prechodne stratila svoj veľký strategický význam a mohutnú Rastislavovu obrannú pevnosť vystriedala neveľká osada, ktorej obyvatelia pravdepodobne využili zvyšky pôvodných veľkomoravských opevnení.

Osada bola ulicového typu a je datovaná najmä nálezmi mincí (denáre kráľov Šalamúna a Ladislava) do 11. a 13. storočia. K osade patril cintorín na juhovýchodnom návrší hradu. Celkový počet hrobov sa odhaduje na 700. Niektoré z hrobov boli prekryté kamennými platňami. Cintorín bol datovaný milodarmi v hroboch, najmä nálezmi mincí Belu I. kniežaťa (1048 - 1060), Ondreja I. (1046 - 1061), Belu I. kráľa (1061 - 1063), Šalamúna (1065 - 1074), Ladislava (1075 - 1095), Svätopluka, kniežaťa olomouckého (1095 - 1107), Kolomana (1095 - 1116) a Belu II. (1131 - 1141). Okrem nálezov mincí pozostávali milodary zo striebornych esovitých záušníc rôznych veľkostí, prsteňov, náhrdelníkov, železných praciek a pod. Hroby ležali vo vrstve sutiny, pochádzajúcej z kostola s trojapsidovým uzáverom. Niektoré hroby ležali priamo na jeho deštruovanom murive. Kostol s trojapsidovým uzáverom bol koncom 10. storočia už v ruinách. Charakter cintorína (hustota a etážovitosť pochovávania) naznačuje, že išlo o kostolný cintorín. Funkciu kostola tu po zaniknutí stavby s trojapsidovým uzáverom plnila architektúra kruhového pôdorysu.

V 13. storočí osada v areáli hradu zaniká a osídlenie v oblasti Devína sa rozvíja na území dnešnej obce, kde je už z tohto obdobia doložená existencia kos-

tola s cintorínom. Priestor hradu nadobudol opäť strategicko-obrannú funkciu, a preto bola vybudovaná šesťboká obranná veža na vrchole skalného brala.

Z historických správ sa dozvedáme, že v roku 1233 rakúsky vojvoda Fridrich II. bojovný dobyl Devínsky hrad a vypálil podhradskú osadu.

V tomto období bola na Devíne iba malá pohraničná kráľovská pevnosť, ktorá spolu s Pajštúnom, Stupavou, Petronellom, Rothensteinom a Pottenburgom tvorila pohraničné hliadky Devínskej brány.

Hrad pozostával v tomto období z veže s malým predvorím na vrcholku skalného brala nad sútokom Dunaja a Moravy. Veža mala v pôdoryse tvar nepravidelného šesťuholníka. Z juhu, západu a severu bol hrad neprístupný. Jediný možný prístup bol z východu, po šiji hradného kopca. Z tejto strany bol opevnený priekopou. Pomerne malú plochu na vrchole skalného brala stačila ubrániť malá posádka, ktorú tvorili kastelán a niekoľko vojakov.

Vnútorné členenie vlastnej veže sa doteraz podarilo zachytiť archeologickým výskumom iba v severnej časti. Tu bol zistený do skaly zahĺbený priestor s rozmermi asi 5 x 6 m so zvyškami tehlovej valenej klenby. Do priestoru sa vstupovalo z dláždeného nádvoria polkruhovo zaklenutým portálom. Na stene vedľa portálu sa zachovalo strieľňové okno. V zásype týchto priestorov sa nachádzali časti vzácnych gotických kamenných architektonických článkov (klenebné svorníky, rebrá, kružby a pod.). Niektoré z nich sú vybavené kamenárskymi značkami. Portál, okno a architektonické články možno datovať na koniec 14. a do 15. storočia. Ide teda o mladšie úpravy veže z 13. storočia.

Jedinú predstavu o pôvodnom vzhľade veže Devínskeho hradu si môžeme urobiť na základe olejomaľby Devína od Bernarda Belotta (zvaného Canaletto) z rokov 1759 - 1760. Ide totiž o najvernejšie zobrazenie Devínskeho hradu v období pred jeho zničením Napoleónovými vojakmi v roku 1809. Olejomaľba predstavuje hradnú výšinu zo severovýchodu. Na obraze zreteľne vidieť farebné odlíšenie pôvodného muriva veže od mladšej nadstavby, čo umožňuje rekonštruovať jej pôvodnú výšku. Zároveň je tu viditeľné členenie veže na dve časti - severnú a južnú.

Podobu, ktorú nadobudol hrad v 13. storočí, si zachováva i po celé 14. storočie.

Komplex nádvoria stredného hradu vznikol v prvej polovici 15. storočia, keď sa hrad dostal do rúk významného uhorského šľachtického rodu Garayovcov. V zachovanej listine bratislavskej kapituly z 26. mája 1419 čítame, že Mikuláš Garay dostal do zálohy Devínsky hrad pre seba a svojich potomkov mužského pohlavia. Rod Garayovcov pochádzal z Chorvátska a v 14. a 15. storočí zohral významnú úlohu v uhorských dejinách. Traja členovia rodu mali hodnosť uhorského palatína. Medzi najvýznamnejších členov rodu patril Mikuláš III. Jeho úmyslom bolo čo najviac rozšíriť územie devínskeho domínia.

K pôvodnej pohraničnej kráľovskej pevnosti pripojil nový majiteľ veľkú časť šije hradného kopca. V juhovýchodnej časti vybudoval nový palác, po stavebníkovi nazvaný Garayovský, ktorý mal prízemie a dve poschodia. Miestnosti mali ploché, trámové stropy a niektoré boli vykurované kozubom. Z východnej strany sa k palácu

pripájala polkruhová bašta. Celý nový priestor opevnili hradobným múrom. Vstup do nového hradného nádvoria dômyselne chránil mohutný štítový hradobný múr, ukončený v severnej časti polkruhovou, dovnútra otvorenou vežou, pred ktorou bolo predbránie s malou priekopou, preklenutou padacím mostom. Z východnej strany bolo opevnenie zosilnené šijovou priekopou.

V severozápadnej časti nádvoria dali Garayovci vykopať hradnú studňu hlbokú 55 m. Jej plášť je vybudovaný z pieskovcových kvádrov, vybavených nezvyčajným množstvom kamenárskych značiek. Po úplnom vyčistení a úprave plášťa studne sa podarilo zaznačiť 775 kamenárskych značiek v 22 rozličných typoch. Výskyt kamenárskych značiek v takom množstve na jednom objekte je unikátny.

V roku 1435 vydal kráľ Žigmund dekrét, ktorým nariadil opevniť všetky hrady od Bratislavy až po Skalicu. V súvislosti s týmto nariadením na Devíne vybudovali opevnenie západnej časti dolného hradu, obrátenej k rieke Morave, v miestach, kadiaľ viedla na hrad najdôležitejšia cesta. Opevnenie tvorila polygonálna bašta, hradobný múr so vstupnou bránou a predbráním.

Pri výskomoch v priestore stredného nádvoria sa našlo množstvo zaujímavých dokladov o živote na hrade v 15. storočí. Našli sa tu hrncovité nádoby rôznych tvarov, gotické poháre, kachlice a aj fragmenty z importovaných loštických pohárov. Z militárií treba vyzdvihnúť strelky, kovové delové gule rôznych kalibrov, dopot kamenných delových gulí opatrených značkami. Pozoruhodný je i hromadný nález strieborných fenigov z 13. storočia - denár Žigmunda I. (1387 - 1437),

grajciar Fridricha III. (1464 - 1493). K veľmi vzácnym exponátom patrí pieskovcový erb Garayovcov rozmerov 70/90 cm. Plocha kameňa je po obvode zdobená gotickou kružbou. Vlastný erb, umiestnený v strede kameňa, pozostáva zo štítu, na ktorom je sedemkrát esovite stočený korunovaný had, ktorý nesie v pysku zemské jablko.

V rokoch 1460 - 1512 patril Devínsky hrad grófom z Jura a Pezinka, ktorí ďalej budovali jeho opevnenie. Postavili severnú bránu, neďaleko ktorej umiestnili budovu strážnice s 9 m dlhou klenutou pivnicou, ktorá pravdepodobne slúžila ako muničný sklad. V juhovýchodnej časti dolného hradu pokračovali v budovaní hradobného múru, ku ktorému patrila východná brána, zvaná tiež Bratislavská. Túto bránu, ako prvú architektúru v areáli hradu, môžeme zaradiť do obdobia renesancie.

V rokoch 1527 - 1605 Devín vlastnil rod Báthoryovcov. Tí vybudovali na strednom hrade nové palácové krídlo a celý komplex hradných budov upravili v renesančnom štýle. Ďalej zdokonaľovali opevnenie, najmä v juhozápadnej a juhovýchodnej časti hradného brala, kde vybudovali niekoľko menších bášt s cimburím, ku ktorým patrila aj malá polygonálna bašta na vrchole skalného útesu nad sútokom Dunaja a Moravy, zvaná "Mníška", opradená mnohými povesťami.

K archeologickým nálezom viažúcim sa na toto obdobie patria rôzne keramické nádoby, ako hrnce, misy, taniere, trojnožky farebne glazované. Železné predmety sú zastúpené množstvom rozmanitých typov príborov, remeselníckych nástrojov (sekery, dláta), stavebné kovania (zámky, kľúče), súčasti odevov (gombíky, spony z opaskov). Našli sa i rôzne bronzové predmety - kru-

židlá, ihly, rozličné kovania z nábytku. Z mincí uvedieme aspoň grajciar Leopolda I. (1697 - 1705), mincu Františka I. (1792 - 1835). K najkrajším nálezom z tohto obdobia patria zelenoglazované kachlice. Ich výzdoba pozostávala z geometrických i rastlinných ornamentov. Figurálna výzdoba je prezentovaná motívom Sv. Juraja zabíjajúceho draka.

Z uvedeného palácového krídla, ktoré vybudovali Báthoryovci, sa zachovala jeho suterénna časť. Po jej vyčistení, konzervácii murív a doplnení pôvodnej klenby tu vznikol priestor, ktorý sa využíva na príležitostné výstavy.

Posledným majiteľmi Devínskeho domínia boli Pálffyovci, ktorí ho získali roku 1635. Na hrade nikdy nesídlili, panstvo spravovali prostredníctvom správcov. Preto i stavebné úpravy, ktoré tu uskutočňovali, mali iba úžitkový charakter, bez väčšej výtvarnej náročnosti. Ich stavebnú činnosť možno okrem iného identifikovať podľa tehál označených značkami pálffyovskej tehelne (napr. CNP - Comes Nicolaus Pálffy).

V roku 1809 Napoleónovi vojaci v súvislosti s obsadením Viedne vyhodili Devínský hrad do povetria. Pálffyovci už nevynaložili väčšie úsilie na jeho opravu. Hrad postupne chátral, hoci bol v ich majetku až do roku 1932. Potom sa stal majetkom československého štátu.

27. februára 1961 Predsedníctvo Slovenskej národnej rady vyhlásilo "Devín - slovanské hradisko" za národnú kultúrnu pamiatku, čím vznikli podmienky pre komplexnú realizáciu pamiatkových úprav a kultúrno-výchovného využitia.

V tridsiatych rokoch 19. storočia dochádza u nás k aktualizácii veľkomoravskej a cyrilometodovskej tradície. K tomuto odkazu sa hlásila štúrovská generácia, ktorá videla vo Veľkej Morave symbol slobody a štátnosti našich národov.

Devín a Nitra boli vtedy vyzdvihované ako najvýznamnejšie pamätníky zašlej slávy a stávali sa miestami vlasteneckých výletov mládeže.

Najvýznamnejší takýto výlet na Devín sa uskutočnil 24. apríla 1836. Zúčastnilo sa ho 16 členov Československej spoločnosti v Bratislave (Štúr, Hurban, Zoch, Grosmann, Škultéty, Čendekovič, Červenák, Borik, Frndák, Záborský, Košacký, Krnúch, Maróthy, Bysterský, Majer, Rafanides). Po výstupe na zrúcaninu devínskeho hradu účastníci najprv zaspievali pieseň "Devín, milý Devín", ktorú na túto príležitosť zložil Ľudovít Štúr na nápev historickej piesne Nitra, milá Nitra. Potom predniesol Štúr zápalistú slávnostnú reč. O jej obsahu a najmä dojme, akým pôsobila na poslucháčov, máme svedectvo v Hurbanovom "Životopise Ľudovíta Štúra".

Po skončení Štúrovho prejavu pokračoval program recitovaním básní. Schôdzka vyvrcholila vo chvíli, keď si jej účastníci pripojili k svojim menám mená slovanské ako výraz prijatého záväzku slúžiť národnej veci. Tým nadobudla devínska schôdza vlastenecko-mobilizačný charakter. Pri príležitosti stého výročia tejto udalosti v r. 1936 umiestnili na hrade Devín pamätnú tabuľu od akademického sochára Jozefa Pospíšila.

Na strednom nádvorí bola v roku 1985 upravená miestnosť v suteréne renesančného paláca, v ktorej sa pravidelne realizujú výstavy s tematikou viažúcou

sa k tejto Národnej kultúrnej pamiatke. Od roku 1986, kedy bolo stopäťdesiate výročie výletu štúrovcov, usporadúva Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave každoročne v tento deň na Devínskom hrade spomienkovú slávnosť za účasti študentov i širokej verejnosti!

Správcom tejto Národnej kultúrnej pamiatky je Mestské múzeum v Bratislave.

Pramene

Nález sakrálnej stavby na Devíne. In: Vlastivedný časopis, r. XXX, č. 2, s. 63 - 66, 1981.

Devín (monografia, spoluautorky). Bratislava 1984.

Výsledky výskumov v suterénoch Starej radnice v Bratislave. In: Archeologia historica 10/85, st. 117 - 123, 1985.

Devín (turistický sprievodca). Bratislava, s. 1 - 10, 1985.

Veľkomoravské hroby na Devíne. In: Vlastivedný časopis, r. XXXV., č. 4, s. 188 - 189, 1986.

Výsledky archeologického výskumu v suterénoch Starej radnice v Bratislave. In: Zborník SNM, LXXXI, Historia 27, s. 117 - 149, 1987.

Archeologické výskumy na hrade Devín. In: Ročenka Bratislava, Publikácia k 120. výročiu vzniku Mestského múzea v Bratislave, s. 28 - 37, 1987.

Slovanský Devín (spoluautori) v tlači.

Socialistický spôsob života a podmienky jeho formovania

Katarína Podoláková

V spoločenskovednom výskume v Československu sa problematike spôsobu života všeobecne a socialistického spôsobu života zvlášť venuje sústredená pozornosť viac než dve desaťročia. Výskumom sa zaoberajú predovšetkým etnografi a sociológovia, ale aj filozofi, psychológovia a ekonómi. Pochopiteľne, že v teoretickom rozpracovaní kategoriálneho aparátu, v metodologických a metodických prístupoch sa odrážajú špecifiká týchto vedných disciplín. Spoločným menovateľom takto orientovaných výskumov je nielen záujem o prehlbovanie vlastnej teórie a metodológie zmienených vied, ale najmä snaha podporiť úsilie riadiacich plánovacích a hospodárskych orgánov pri hľadaní najoptimálnejších ciest, foriem a prostriedkov usmerňovania procesu formovania socialistického spôsobu života.

Záujem decíznej sféry o vedecky fundované poznatky z oblasti výskumu spôsobu života a formovania osobnosti vyplývajú z naliehavosti potreby disponovať pri usmerňovaní a riadení celospoločenských procesov kvalitnými

objektívnymi informáciami, ktoré by umožnili rovnako kvalitné objektívne rozhodovanie.

Výstavba vyspelej socialistickej spoločnosti vyžaduje zefektívnenie riadenia objektívnych ekonomických a sociálnych procesov a posúva do popredia aj význam subjektívneho faktora, človeka, a tým i podmienok pre jeho všestranný rozvoj. V týchto súvislostiach vzrastá aj význam zdokonaľovania socialistického spôsobu života ako dôležitého faktoru dynamizácie rozvoja celej spoločnosti i každého jej člena.

Zdokonaľovať a skvalitniť proces tvorby soc.spôsobu života predpokladá dôkladne poznať nielen jeho súčasnú reálnu podobu, ale aj jeho genézu, faktory, ktoré vplývali na jeho vznik a formovanie, ako aj podmienky, ktoré determinujú paralelne prebiehajúce procesy jeho diferenciácie a homogenizácie.

Počiatky formovania socialistického spôsobu života u nás sú bezprostredne späté s víťazstvom socialistickej revolúcie, so vznikom socializmu, ako prvej fázy dejinne novej - komunistickej - spoločensko-ekonomickej formácie. Pochopiteľne, že socialistický spôsob života nevznikol zo dňa na deň a nevznikli zo dňa na deň ani podmienky, ktoré umožnili jeho tvorbu a ďalšie budovanie a prehlbovanie. Bol to dlhodobý protirečivý proces, v ktorom sa len postupne realizovali určité predstavy sformované v podobe vízií a ideálov v predsocialistickom období a konkrétnejšie sformulované v prostredí robotníckej triedy v období kapitalizmu, nadobúdali konkrétnu podobu a v procese budovania ekonomickej základne i nadstavby socialistickej spoločnosti sa obohacovali o nové črty a formy.

Východiskom pre vznik socialistických životných podmienok, ktoré vytvorili bázu pre vznik a formovanie socialistického spôsobu života, bolo zospoločenštenie výrobných prostriedkov, odstránenie vykorisťovania a nastolenie socialistických triednych vzťahov. Socializácia, postupná industrializácia Slovenska a socialistická kolektivizácia poľnohospodárskej výroby podmienili vznik socialistických triednych vzťahov, pre ktoré je typický nie antagonistický, ale naopak, rovnocenný a kooperujúci vzťah. Sociálna rovnoprávnosť členov spoločnosti sa zabezpečuje tak, že prostredníctvom ekonomickej, sociálnej a kultúrnej politiky sa vyrovnávajú rozdiely v životných podmienkach príslušníkov jednotlivých tried. Podstata takto ponímanej homogenizácie spôsobu života spočíva v tom, že socialistická spoločnosť už v terajšej vývinovej etape zrovnoprávnila svojich členov tým, že im zaisťuje uspokojovanie základných ľudských potrieb. Každý má rovnaké právo na prácu a rovnako každý má právo podieľať sa na rozdeľovaní spoločenského produktu. Všetci majú právo na vzdelanie, na ochranu zdravia, na starostlivosť v starobe. Právo na saturovanie týchto potrieb, ktoré sú uspokojované prevažne formou spoločenskej spotreby, bez ohľadu na triednu príslušnosť, zabezpečuje spolu s politickými právami, založenými na zásadách socialistického demokratizmu, principiálnu rovnosť všetkým členom spoločnosti.

Nesporné prednosti socialistického zriadenia, akými sú stabilita sociálnych istôt, ktoré socialistický štát svojim obyvateľom zabezpečuje, neustále skvalitňovanie životnej úrovne, vedúca úloha robotníckej triedy, riadiaca sila a pokrokový program komunistickej

strany, pocit spolupatričnosti, vyplývajúci z príslušnosti do tábora krajín socializmu - to všetko sú faktory, ktoré objektívne podmieňujú súčasnú podobu socialistického spôsobu života.

Socialistický spôsob života pritom nechápeme ako nemennú uzavretú štruktúru činností a prejavov sociálnych subjektov, ale naopak, ako štruktúru dynamicky sa rozvíjajúcu, meniacu svoju kvalitu adekvátne k zmenám objektívnych i subjektívnych faktorov, ktoré ju determinujú.

V doterajšom procese rozvoja socialistickej spoločnosti v Československu sa vykryštalizovali v spôsobe života väčšiny jej obyvateľov určité špecifiká - jednoznačne socialistické - črty a prejavy, ktoré odlišujú súčasný socialistický spôsob života od spôsobu života minulých, predsocialistických i súčasných nesocialistických spoločností.

Je to predovšetkým nový, pozitívny vzťah k práci s celou škálou prejavov pracovnej iniciatívy a aktivity, nová kvalita medziľudských vzťahov, ktoré sa oslobodili od závislosti na vlastníckych pomeroch jednotlivcov, zlaďovanie osobných cieľov s cieľmi kolektívu, celku, záujem o veci verejné a pozitívny postoj k riešeniu problémov v záujme celej spoločnosti, aktívna účasť na jej riadení a zveľaďovaní na všetkých stupňoch a úrovniach hospodárskej a štátnej administratívy - t.j. masovo-politická angažovanosť v práci i mimo nej, nový vzťah k vzdelaniu ako trvalej a nenahraditeľnej hodnote, trvalý rast ideovo-politickej uvedomelosti a kultúrnosti v najširšom slova zmysle, zdokonaľovanie podmienok pre realizáciu stále zložitejšej štruktúry

potrieb obyvateľov v záujme harmonického rozvoja osobnosti, uprednostňovanie záujmov celonárodných a internacionálnych pred úzko regionálnymi.

Rovnosť základných, podstatných životných podmienok pre všetkých príslušníkov spoločnosti však neznamená rovnakosť v spôsobe ich života a tvorba jednotného socialistického a postupne komunistického spôsobu života nemá nič spoločného s totálnou unifikáciou a neznamená likvidáciu individuálnych rozdielov. Tak ako dnes, aj v budúcnosti budú zrejme existovať diferencie vyplývajúce z odlišností prírodných podmienok, z rozdielov v charaktere práce a spôsobe vynakladania práce, čo povedie k diferencovaným spôsobom reprodukcie pracovnej sily, oddychu, rekreácie, využívania voľného času, vzťahu ku vzdelaniu, kvalifikácii a pod. Pokiaľ platí zásada o odmeňovaní každého podľa vykonanej práce, existuje i diferenciácia založená na rozdieloch vo výške príjmov jednotlivých skupín obyvateľstva a v ich ekonomickom postavení vôbec. Súčasný spôsob života je, pochopiteľne, diferencovaný aj špecifickými osobnostnými črtami jednotlivcov, ktoré odrážajú ich individuálnu psychiku a mentalitu, *rôznorodosť ich osobných záujmov, záľub*, návykov, poradie životných hodnôt, charakter svetonázorovej orientácie, silu a životnosť tradičných prejavov v spôsobe života dnešného prostredia a pod. Tieto diferencie však neznamenajú diametrálnu odlišnosť v spôsobe života jednotlivcov či sociálnych skupín, ale len určité modifikácie v rámci spôsobu života globálnej spoločnosti.

Existujúce diferencie v súčasnom spôsobe života hodnotíme z hľadiska celospoločenského ako žiadúce, alebo ako nežiadúce. K tým nežiadúcim patrí predovšet-

kým pôsobenie rezíduí životných podmienok, hmotných i duchovných, zdedených z predchádzajúcej buržoáznej spoločnosti a tej časti súčasných životných podmienok, ktorá odráža prechodne existujúce nedostatky v súčasnom stave rozvoja výrobných síl, deľby práce a spôsobe odmeňovania za prácu. Na druhej strane taká diferenciácia spôsobu života, ktorá je výsledkom kvalitatívne diferencovaných potrieb vyplývajúcich zo špecifík osobnostných činiteľov a individuálnych zvláštností jednotlivcov, prispieva - pokiaľ sa však neprieči celospoločenským záujmom a spoločnosťou uznaným normám - k mnohostrannosti a pestrosti životných foriem a javov, vedie k pocitu spokojnosti a plnosti života a spoločnosť má, pochopiteľne, záujem na jej realizácii.

Vzťah medzi kvalitou socialistického spôsobu života a faktormi, ktoré ju determinujú, chápeme komplexne ako dialektický vzťah medzi štruktúrou a obsahom životných činností, ktoré zabezpečujú reprodukciu a rozvoj ľudskej existencie a podmienkami - prírodnými a spoločenskými - v ktorých sa tieto činnosti realizujú.

Rozvoj životných podmienok - rovnako ako rozvoj socialistického spôsobu života - je teda bezprostredne spätý s mnohostrannými potrebami, ktoré sa formujú v konfrontácii človeka a prírody. Pritom nemožno abstrahovať od stupňa rozvoja spoločnosti, v ktorej je jednotlivec začlenený, ani od charakteru prírodných podmienok, ale ani od kvalít samotného človeka. Preto v najvšeobecnejšej teoretickej rovine, ktorá rešpektuje historický vývoj pôsobenia životných podmienok, považujeme za primárne ich základné rozdelenie na prírodné, spoločenské a individuálne.

Geograficko-klimatický charakter daného územia, spoločensko-ekonomická formácia konkrétnej spoločnosti a špecifiká osobnostnej štruktúry človeka, sú fenomény vzájomne späté mnohonásobnými väzbami. V ich rámci a pod ich vplyvom sa realizuje celý spôsob života jednotlivca, skupín či tried, a v ich sfére pôsobenia sa nachádzajú konkrétne činitele, ktoré vystupujú s rôznou mierou intenzity a sprostredkovanosti - ako podmienky determinujúce štruktúru a kvalitu životných aktivít. Príroda - spoločnosť a človek samotný prešli v procese historického vývoja mnohými zmenami; menilo sa ako ich vzájomné postavenie, tak aj mechanizmus ich pôsobenia na spôsob života. K najradikálnejším zmenám dochádza práve v krajinách so socialistickým zriadením, kde tvorba životných podmienok a samotný ich obsah a štruktúra nadobúdajú novú, socialistickú kvalitu, ktorá spočíva v ich humanizácii a zabezpečovaní takej podoby, ktorá je najoptimálnejšia pre harmonický všestranný rozvoj človeka.

Predovšetkým sa v procese spoločenského vývoja značne zrelativizovalo pôsobenie prírodných podmienok na spôsob života. Ich váha a význam klesá úmerne s rastom ľudských vedomostí, s vývojom vedy a techniky schopnej ovládať prírodu, vymaňovať sa spod jej vplyvu a plne využívať jej bohatstvo v prospech ľudstva. To však neznamená, že rôzne osobitosti spôsobu života, ktorý sa po stáročia formoval v jednotlivých prírodných oblastiach, zanikol rovnako rýchlo, ako rýchlo sa uplatňovali pri tvorbe životných podmienok výdobytky vedy a techniky. Práve tak si ani nemožno myslieť, že len samotné prírodné podmienky spôsobujú diferenciáciu v spôsobe života. Sprostredkujúcim článkom je tu vždy

spoločnosť, jej inštitúcie a predovšetkým jej ekonomická a sociálno-triedna štruktúra.

V socialistickej spoločnosti nepodlieha príroda a jej systémy neobmedzenému exploatovaniu motivovanému iba možnosťami zvyšovania zisku. Príroda so všetkými jej hodnotami sa chápe ako základná nenahraditeľná súčasť životných podmienok, ako všeľudové vlastníctvo, ktoré je všetkým v rovnakej miere k dispozícii. Akékoľvek zasahovanie do prírodných zložiek, konkrétne však zasahovanie spôsobené hospodárskou činnosťou, podlieha spoločensko-politickému rozhodovaciemu procesu, ktorý zohľadňuje všetky kritériá, teda i mimoekonomické, nekvantifikovateľné, vrátane hľadísk etických, estetických a politických. Základnou cieľovou hodnotou pri zveľaďovaní prírodných životných podmienok, ako aj pri ich ochrane, je utvorenie optimálnych podmienok na ďalšie rozvíjanie socialistického spôsobu života.

Popri ustupujúcom vplyve prírodných podmienok možno považovať spoločenské podmienky, t.j. podmienky vyplývajúce z charakteru spoločensko-ekonomickej formácie a celkového stupňa rozvoja danej spoločnosti, za základné determinujúce faktory spôsobu života.

Medzi primárne životné podmienky sa zaraďuje spoločnosť už tým, že iba v jej rámci sa človek stáva spoločenskou bytosťou, socializuje sa a v jej rámci sa uskutočňuje výmena látok medzi prírodou a človekom, a tým aj uspokojovanie diferencovaných ľudských potrieb. Charakter sociálno-ekonomickej formácie a z nej vyplývajúce triedne vzťahy sú podstatnou determinantou určujúcou celkový charakter spôsobu života. V podmienkach triedne antagonistických, kde každá trieda - ako to

vyplýva z jej vzťahu k výrobným prostriedkom - vyznáva inú štruktúru hodnôt, má iné záujmy a potreby a hlavne iné podmienky vytvorené pre realizáciu týchto potrieb, je triedna štruktúra faktorom diferenciácie spôsobu života. V spoločnosti socialistickej, ktorá odstránila súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov, zrovnoprávnila triedy na základe rovnocenných kooperujúcich vzťahov a vybudovala takú ekonomickú základňu a spoločenskú nadstavu, ktoré umožnili likvidáciu zásadných rozdielov v spôsobe života cestou vyrovnávania životných podmienok príslušníkov jednotlivých tried, sa triedne vzťahy stávajú faktorom homogenizácie spôsobu života.

Ekonomická vyspelosť socialistického Československa vyjadrená súhrnom výrobných prostriedkov a spotrebných predmetov, ktoré má spoločnosť vo forme rôznych fondov k dispozícii, výrazný podiel spoločenskej spotreby na uspokojovaní potrieb obyvateľstva, spravodlivá sociálna politika a štátom regulovaná bytová politika - to všetko sú faktory, ktoré prispeli k odstráneniu sociálnych diskriminácií v spôsobe života, ktoré vyplývali z odlišných materiálnych životných podmienok. Demokratizácia vzdelania a kultúry, široký prístup k riadeniu spoločnosti, založený na princípe demokratického centralizmu, otvorený systém štátnych a politických inštitúcií a organizácií, socialistické právne vzťahy a normy, spoločnosťou preferované nové morálne a etické hodnoty, vytvorili predpoklady pre vznik kvalitatívne nových životných podmienok i vo sfére duchovnej, čím urýchlili proces premeny spoločenského a individuálneho vedomia ako ďalšieho významného faktora determinujúceho socialistický spôsob života.

Záujmom robotníckej triedy ako predstaviteľky moci v socialistickom štáte a komunistickej strany, ktorá je vedúcou silou spoločnosti, je ďalšie zdokonaľovanie tých životných podmienok, ktoré umožnia odstrániť nežiadúcu diferenciáciu v spôsobe života (napríklad vyrovnávanie neoprávnených rozdielov medzi dedinou a mestom, medzi podmienkami práce fyzickej a duševnej, medzi podmienkami života ľudí v produktívnom a poproduktívnom veku a pod.), a zároveň prehlbovanie ich štruktúry tak, aby umožňovala uspokojovanie stále rastúcich potrieb občanov socialistickej spoločnosti.

Z typu spoločenského zriadenia a zo stupňa sociálno-ekonomického rozvoja danej spoločnosti vyplývajú i konkrétne podmienky pre realizáciu činností v jednotlivých sférach života. Premieta sa v nich ako sociálno-triedna štruktúra spoločnosti, tak aj ďalšie jej štruktúry (demografická, ekologická, sídelná, etnická a iné). Konkrétne životné podmienky obsiahnuté v týchto sférach sa, pochopiteľne, navzájom ovplyvňujú, determinujú a v konečných dôsledkoch vystupujú nie ako samostatné, izolované faktory, ale ako faktory vzájomne späté a komplexne pôsobiace na spôsob života.

Napokon špeciálnu súčasť životných podmienok, resp. faktorov determinujúcich spôsob života, tvoria osobnostné činitele, t.j. podmienky vyplývajúce z individuálnych špecifík osobnosti, zo štruktúry osobnosti.

Vzťah prírodného a sociálneho prostredia ako objektívnych daností a človeka ako subjektu chápeme ako dialektický vzťah, v ktorom podmienky sú vytvárané ľudmi rovnako ako ľudia sú vytváraní podmienkami. To znamená, že subjekt nie je voči vonkajším silám (prí-

rodným i spoločenským) pasívny, ale že vystupuje voči ním ako aktívny systém, ktorý na ne reaguje podľa svojich vlastných zákonitostí, prispôsobuje si ich a pretvára podľa vlastných predstáv a potrieb. Spôsob života jednotlivého indivídua teda nie je výlučne produktom existujúcich životných podmienok, ale je ovplyvnený i vlastnou neopakovateľnou osobnostnou štruktúrou.

Rešpektovanie skutočnosti, že z globálu objektívnych životných podmienok si jednotlivec nevyberá náhodne, ale cieľavedome, a že sám je pritom determinovaný určitými charakteristikami, resp. danosťami svojej osobnosti, ktoré pre neho - ako špecifický subjekt - majú charakter objektívny, umožňuje správne pochopiť človeka a jeho činnosti nie ako výsledok náhodného a na jednotlivcovi nezávislého konglomerátu prírodných a spoločenských vplyvov, ale ako výsledok aktívnej činnosti jedinca, ktorý sa svojou cieľavedomou činnosťou podieľa nielen na tvorbe svojho okolia (vonkajších životných podmienok), ale aj na projekcii seba samého. "Osobnostné činitele" preto zaraďujeme medzi životné podmienky ako ich špecifickú zložku, ktorá predestinuje osobitné individuálne črty spôsobu života jednotlivcov.

Zdôrazňovanie dôležitosti týchto osobnostných činiteľov, ktoré svojím pôsobením fungujú ako určitá "vnútorná" motivácia konkrétneho chovania, v žiadnom prípade neznamená negáciu váhy a významu "vonkajších", objektívne platných prírodných a sociálno-ekonomických podmienok. Domnievame sa však, že je nevyhnutná, ak nechceme pri hodnotení vplyvu životných podmienok na spôsob života skĺznuť na pozície plochého determinizmu.

K podmienkam vyplývajúcim z individuálnych charakteristík osobnosti, ako zvláštnej časti podmienok determinujúcich interindividuálnu diferenciáciu socialistického spôsobu života, možno zaradiť:

1. sociálno-ekonomické postavenie človeka, kde základnými ukazovateľmi sú jeho triedna príslušnosť, profesionálne zaradenie (podrobnejšie - obsah a charakter vykonávanej práce), dosiahnuté vzdelanie a kvalifikácia, individuálna životná úroveň (príjem, bývanie, vlastníctvo predmetov dlhodobej spotreby a pod.) a spoločensko-politická aktivita;

2. fázu (resp. fázy) životného cyklu, ktorá popisuje človeka prostredníctvom ukazovateľov typu - generačné zaradenie (resp. vek), rodinný stav, počet detí, resp. vek detí a pod., čím umožňuje vniesť do analýzy spôsobu života jednotlivca vývinový aspekt;

3. biologicko-psychologickú štruktúru osobnosti, ktorú možno rozčleniť na

- biologické znaky osobnosti (pohlavie, vek, zdravotný stav),

- základné psychologické charakteristiky osobnosti (úroveň adaptability, intelektová úroveň, citové kvality osobnosti, skúsenostná vyspelosť, svetonázorová orientácia);

- motivačné charakteristiky osobnosti (potreby, záujmy, ašpirácie, postoje, hodnotové orientácie).

Uvedené zložky osobnej charakteristiky jedinca sa navzájom podmieňujú, dopĺňajú a ich výsledným efektom je diferencovaný spôsob života, ktorý reflektuje

vonakjšie, vzhľadom k subjektu objektívne dané životné podmienky, vlastným, neopakovateľným spôsobom.

Vzhľadom na to, že systematické a plánovité vytváranie adekvátnych podmienok pre socialistický spôsob života a samotné jeho formovanie sa stáva stále viac kategorickým imperatívom spoločenských plánovacích procesov, je nevyhnutné zo zložitej osobnostnej štruktúry prioritne analyzovať tie zložky, o ktorých predpokladáme, že najviac vplývajú na konkrétnu zameranosť spôsobu života. Keďže spôsob života sa manifestuje činnosťami, ktoré smerujú k realizácii kvalitatívne i kvantitatívne diferencovanej sumy potrieb jednotlivých indivíduí, predpokladáme, že to bude predovšetkým hodnotová orientácia a svetonázorová orientácia, pod vplyvom ktorých sa utvárajú potreby a formujú postoje, záujmy a ašpirácie. Pôvod diferencovanej kvality, intenzity, dynamiky premien a najmä diferencovaného spôsobu realizácie potrieb, ktorý sa prezentuje istým správaním a vyúsťuje do konkrétnej činnosti, treba teda hľadať (okrem pôsobenia objektívnych vonkajších podmienok) v diferencovanej štruktúre uznávaných preferovaných hodnôt a v odlišnostiach svetonázorovej orientácie jednotlivca.

V každom prípade platí, že socialistický spôsob života je v prvom rade podmieňovaný a ovplyvňovaný objektívnymi prírodnými a sociálno-ekonomickými podmienkami. Človek so svojou mnohorozmernou štruktúrou osobnostných činiteľov však nie je iba pasívnym prijímateľom existujúcich podmienok života, a jeho spôsob života nie je bezprostredným odrazom týchto vonkajších podmienok. Každý jednotlivec podľa vlastných schopností svojou činnosťou v procese svojej existencie tieto pod-

mienky mení, a mení teda aj spôsob života determinovaný týmito podmienkami. Preto človek ako samotný činiteľ a aktér spôsobu života je súčasne aj "faktorom" ovplyvňujúcim vlastný spôsob života i spôsob života spoločnosti z hľadiska historického.

Literatúra

Filipcová, B. - Filipec, J.: Socialistický zůsob života - skutečnosti i program. Praha 1980.

Hronský, F. - Suchý, J.: Socialistický spôsob života. Otázky teorie a praxe. Bratislava 1979.

Podolák, J. - Podoláková, K.: Traditional Mode of Life in the Slovak Village and its Transformations in the Present Times. Ethnologia slavica XXI. 1989, Bratislava.

Podoláková, K.: Sociálne premeny Slovenska a ich odraz v životnom štýle obyvateľov. Zmeny sociálno-triednej štruktúry Slovenska. Bratislava 1973.

Podoláková, K.: Determinanty životného štýlu Slovenska. In: Premeny ľudových tradícií v súčasnosti. Bratislava 1977.

Podoláková, K.: Formovanie socialistického spôsobu života. In: Malá a kol.: Kultúra v každodennom živote. Bratislava 1982.

Podoláková, K.: Kritériá diferenciácie spôsobu života. In: Sociológia 6, 1976.

Podoláková, K.: Zbližovanie spôsobu života obyvateľov mesta a dediny. Nová mysl 7-8, 1979.

Podoláková, K.P. - Podolák, J.: Some Aspects of Cooperation between Ethnography and Sociology within the Research of the Way of Life in Contemporary Villages in Slovakia. In: Ethnologia slavica, 10-11, 1978-1979 (1980), Bratislava .

Vznik československej štátnosti a slovenská žurnalistika

Fraňo Ruttkay

Vznik Československej republiky a upevňovanie československej štátnosti na slovenskom území sú nerozlučne spojené s novinami a s novinárstvom. Svedčí o tom už aj prvomájové zhromaždenie slovenského proletariátu roku 1918 v Liptovskom Mikuláši, ktoré sa právom považuje za prvé verejné vystúpenie Slovákov za vytvorenie spoločného štátu s Čechmi. Veď práve tu "organizované slovenské robotníctvo spoločne s roľníctvom a s meštiactvom" žiadalo "bezpodmienečné uznanie práva na samourčenie všetkých národov nielen za hranicami našej monarchie, ale aj národov Rakúsko-Uhorska, teda aj uhorskej vetvy československého kmeňa."

V ďalších dvoch bodoch tejto rezolúcie sa žiadalo uzákonenie všeobecného volebného práva, osemhodinovej pracovného času, odstránenie vojnovej úžery a rešpektovanie "rovnosti vo všetkom, nielen na bojiskách."[1] Ďalej sa tu uvádzalo: "Žiadame úplnú slobodu tlače a slova a protestujeme proti tomu, aby verejná mienka občanov pomocou cenzúry bola umlčovaná nielen pri vydávaní, ale i pri rozširovaní slovenských časopisov,

ďalej proti zbytočnému tútorstvu našej vlády, ktorá tajnými nariadeniami hatí prístup časopisov nielen z ďalekého zahraničia, ale aj zo susedného Rakúska."[2]

Veľký podiel na prijatí tejto rezolúcie mal hlavný rečník liptovsko-mikulášskej robotníckej manifestácie - dr. Vavro Šrobár - liberálno-buržoázny politik, ktorého si sem slovenskí sociálni demokrati pozvali už aj preto, lebo poznali jeho pokrokové názory a kritický postoj k vojnovej reakčnej politike uhorskej vlády. Vavro Šrobár si dobre uvedomoval, že v podmienkach rozpadu starej monarchie a perspektívneho vytvorenia nových štátnych útvarov na jej území, je mimoriadne dôležitou požiadavka likvidovania bezohľadnej vojenskej cenzúry, "slobody tlače" - a teda aj slobodného toku informácií z domova a zo zahraničia. Teda už pri prvom zverejnení myšlienky o vytvorení spoločného štátu Čechov a Slovákov uvažoval o nevyhnutnosti posilniť vtedy ozaj slabú a málopočetnú slovenskú žurnalistiku a rozvinúť do šírky agitáciu a propagandu na podporu tejto snahy.

Až tri mesiace po tomto významom vystúpení uvedomelého slovenského proletariátu za československý štát sa podarilo prekonať opatrníctvo, bojazlivosť, ako aj dovtedajšiu politickú pasivitu vedenia Slovenskej národnej strany. 24. mája 1918 sa schádza v Martine jej výbor, ktorý na záver svojho rokovania prijal uznesenie poverujúce Matúša Dulu - predsedu strany "upovedomiť českého dejateľa v Prahe" o tom, že "Slovenská národná rada stojí na stanovisku bezpodmienečného sebaurčovacieho práva slovenského národa a na tomto základe vindikuje pre slovenský národ účasť na utvorení samostat-

ného štátu, pozostávajúceho zo Slovenska, Čiech, Moravy a Sliezska."[3]

Na tomto zasedaní Vavro Šrobár vyzýval vedenie strany, aby okamžite začalo veľkú agitačnú kampaň za vytvorenie spoločného štátu Čechov a Slovákov. Okrem iného tu vyhlásil: "S ľudom musíme byť v bezprostrednom styku a priviesť ho k národnému povedomiu. Jestli by sme to premeškali, dejepis by nás odsúdil. Ľud nemá pochopu o cieľoch vojny, tak ho treba informovať a v tomto smere pracovať pri každej príležitosti. Prostriedky sú k tomu časopisy a brožúry." Ďalej pokračoval: "Významné udalosti spolitizoval Slovenský týždenník. V nedostatku našich časopisov ľud siaha k Slovenským novinám. (Vtedajší jediný slovenský - pravda reakčný a odnárodňujúci denník vychádzajúci v Budapešti - pozn. F. R.). Treba oživotvoriť všetky dovojnové časopisy. Životný záujem národa požaduje stvorenie denníka..." Okrem toho žiadal vedenie strany, aby urýchlene začalo vydávať politické plagáty, letáky a brožúry, ktoré by myšlienky ukončenia vojny, sebaurčovacieho práva národov, nastoleného Veľkou októbrovou socialistickou revolúciou a vytvorenie spoločného štátu Čechov a Slovákov propagovali. Tieto úlohy mal plniť vtedy utvorený osobitný Tlačový odbor Slovenskej národnej strany. Jeho predsedom sa stal dr. Vavro Šrobár a členmi dr. Ján Slávik, dr. Ján Wagner, Pavel Bujnák, Anton Štefánek, Andrej Devečka, Fedor Ruppeldt, Štefan Mnohoľ a Juraj Janoška - teda hlasisti, národniari, ale aj ľudáci.[4]

Výbor Slovenskej národnej rady potom poveril slovenského budapeštianskeho právnika a publicistu dr. Emila Stodolu, aby zostavil a na Ministerstvo vnútra podal

žiadosť o vydávanie Slovenského denníka - čo sa aj stalo. Ministerstvo vnútra v júni t.r. však žiadosť zamietlo údajne "pre nedostatok papiera" - v skutočnosti však preto, lebo takýto denník maďarskej vládnúcej triede vôbec nevyhovoval.

28. októbra 1918 Národný výbor v Prahe - ako revolučný orgán najvyššej moci vyhlásil československý štát. Jeho prvý zákon prijatý Národným výborom sa takto začínal: "Samostatný štát československý vstúpil do života."[5] Členom tohto vedúceho orgánu sa stal ako jediný Slovák aj Vavro Šrobár, ktorý predchádzajúci deň pricestoval do tohto mesta z Ružomberka.

S požiadavkou československej štátnosti vystúpili aj zástupcovia slovenského národa - členovia novoustanovenej Slovenskej národnej rady v Martine sa svojom zhromaždení 30.októbra 1918. V Deklarácii slovenského národa sa medzi iným takto vyjadrili: "Zástupcovia všetkých politických strán...organizovaní v Národnú radu slovenskej vetvy československého národa trvajú na zásade samourčovacieho práva národov prijatej celým svetom. Národná rada vyhlasuje v mene československého národa bývajúceho v hraniciach Uhorska, že jedine ona je oprávnená hovoriť a konať...Pre tento československý národ žiadame i my neobmedzené samourčovacie právo na základe úplnej neodvislosti..." Text Martinskej deklarácie bol okamžite telegraficky oznámený Národnému výboru do Prahy - čo sa stretlo v českých krajinách s nadšeným ohlasom.[6]

Slovenská národná rada so sídlom v Martine, opierajúca sa o svoje okresné, či miestne Národné výbory a rady, však nemala dostatok síl a možností prevziať

na celom slovenskom území politickú a už tým menej vojenskú moc do vlastných rúk. Jej martinské vedenie sa síce usilovalo vybudovať nové orgány štátnej moci - no chýbala mu k tomu jednotná administratíva, financie, ozbrojená moc, ale aj dostatok oddaných spolupracovníkov. Preto sa musela uspokojiť iba s vydaním nezáväzných nariadení pre administratívu v oblasti severného Slovenska, pričom jej moc do okresov východného a južného Slovenska neprenikla.[7]

Predstavitelia Slovenskej národnej rady museli vtedy čeliť aj rozrastajúcemu sa odporu novej vlády grófa Károlyiho v Budapešti, ktorá mala na veľkej časti slovenského územia naďalej v rukách správny aparát, ozbrojenú moc a podporu maďarskej inteligencie, úradníctva a buržoázie, rozhodujúcom ešte stále o hospodárskom, spoločenskom a kultúrnom živote Slovenska. Preto sa aj na pokyn Károlyiho vlády vtedy na Slovensku zakladali Maďarské národné rady, ktorých hlavnou úlohou bolo zamedziť za každú cenu začlenenie Slovenska do Československej republiky a ponechať ho v maďarskom štáte. Realizáciu tohto plánu mali podporiť aj snahy peštianskej vlády o vytvorenie Východoslovenskej národnej rady a neskôr tzv. Dvorcsákovej republiky.

Pokusy Milana Hodžu vyjednávaním v Budapešti dosiahnuť od Károlyiho vlády dohodu o prevzatí výkonnej moci a administratívy na slovenskom území Slovenskou národnou radou stroskotali. Podobný osud stihol aj vyjednávanie Matúša Dulu - predsedu Slovenskej národnej rady v Budapešti. Toto vyjednávanie sa v Prahe označovalo za protičeské.[8] Bolo to pomýlené stanovisko, lebo jeho snahou bolo vyjednávaním dosiahnuť iba zamedzeniu vojenského obsadenia Slovenska maďarským vojskom.

Do Prahy vtedy dochádzalo čím ďalej tým viacej informácií, hlásení a telegramov "kuriérov" o tom, že na Slovensku vzbúrený pospolitý ľud rabuje veľkostatky a obchody, že si vyrovnáva účty s bývalými reprezentantmi uhorskej štátnej moci a hospodárstva, ako aj s inými vykorisťovateľmi pre ktorých cez vojnu strádal a hladoval. Hlavne na západnom a strednom Slovensku "opustenom od maďarskej správy, ponechanom semému na seba, bez organizácie, vypukol úplný štátny rozklad, chaos, hnutie boľševické a prelievanie krvi."[9]

Na základe týchto nepriaznivých informácií rozhodol sa Národný výbor v Prahe - ako vrcholný orgán štátnej moci - 4.novembra 1918 urýchlene vyslať na Slovensko svojich "emisárov" vedených Vavrom Šrobárom, ktorý bol vyhlásený za "najvernejšieho stúpenca štátneho unitarizmu". Na tejto ceste ho sprevádzali jeho dlhoroční spolupracovníci - predstavitelia liberálnej slovenskej buržoázie a predprevratoví stúpenci čechoslovakizmu - dr. Pavel Blaho, dr. Ivan Dérer a Anton Štefánek. Títo "poverenící Národného výboru" - ako sa sami nazývali - sa z Prahy dostali do Brna osobitným vlakom. Tu dostali sľúbenú ozbrojenú posilu s ktorou mali začať obsadzovanie Slovenska - len sedemdesiat četníkov so štyrmi strojnými puškami - čo bolo žalostne málo.

Z Brna títo "poverenící" odišli do Hodonína, kde mali svoju prvú oficiálnu poradu. Na nej vytvorili Dočasnú vládu pre Slovensko. Jej predsedom sa stal dr. Vavro Šrobár, ktorý mal súčasne na starosti spojenie s Národným výborom v Prahe a prípadné diplomatické vyjednávanie s Maďarskom, dr. Pavlovi Blahovi bola zverená administratíva a poľnohospodárstvo, dr. Ivanovi Dérerovi vojsko a četníctvo, železnice, pošta a tele-

grafická služba a Antonovi Štefánkovi školstvo a tlač. Aj toto rozhodnutie svedčí o tom, akú veľkú dôležitosť Dočasná vláda venovala otázkam tlače, agitácie a propagandy.

Na prvom zasedaní Dočasnej vlády, ktorá si za svoje sídlo vybrala Skalicu, vystúpili aj prítomní vojenskí velitelia Ripka a Bílek, ktorí okrem iného žiadali urýchlené vydávanie slovenského politického denníka, pretože len takéto noviny mohli pohotove informovať čitateľov o úlohách a cieľoch novej republiky, ale aj operatívne a bezprostredne reagovať na nepriateľskú propagandu a ju aj potierať. Aj na základe tejto požiadavky sa rozhodlo, že Dočasná vláda bude v Skalici vydávať svoj úradný tlačový orgán pod názvom Sloboda.

6.novembra 1918 "hneď po vyhlásení vlády slovenskej pred tisícovým zástupom v Skalici", dostal dr. Vavro Šrobár telegram Národného výboru, aby sa okamžite vrátil do Prahy. Pred odchodom vymenoval za svojho zástupcu dr. Pavla Blahu, ktorému, podľa vlastných slov, "oddal aj našu pokladnicu, aby mohol vydávať časopis a kryť bežné výdaje."[10]

Tento zvýšený záujem Dočasnej vlády a najmä Vavra Šrobára o noviny a novinárstvo už od prvých dní existencie československej štátnej moci na Slovensku vyplýval z toho, že si uvedomoval ich spoločenskú účinnosť. Veď sám bol pred rokom 1914 redaktorom Hlasu a usilovným dopisovateľom najmä slovenských politických novín a časopisov, takže si bol dobre vedomý toho, aký veľký význam má periodická tlač na formovanie verejnej mienky. Bohaté redaktorské a publicistické skúsenosti mali aj ostatní členovia Dočasnej vlády. Tak si aj možno vy-

svetliť to, že Šrobárov zástupca dr.Pavel Blaho v správe o činnosti Dočasnej vlády odoslanej zo Skalice do Prahy 24.novembra t.r. kládol osobitný dôraz na úspechy "novozaloženého listu Sloboda", ktorého redakcia "dobre poučila ľud, aké sú jeho povinnosti."[11]

7.decembra 1918 prestal účinkovať Národný výbor, pretože vtedy bola vymenovaná vláda Československej republiky a vytvorilo sa aj Dočasné národné zhromaždenie. Členom tejto vlády sa stal aj dr. Vavro Šrobár. Medzi jej prvé činy patrilo zrušenie Dočasnej vlády pre Slovensko s platnosťou od 11.decembra t.r. Namiesto nej vytvorila Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska pod Šrobárovým vedením. Vavro Šrobár toho istého dňa odcestoval z Prahy do Žiliny, zvolenej za prechodné sídlo tejto inštitúcie. Prišiel sem s jedenástimi vládnymi referentami a s ministerským tajomníkom a nasledujúci deň začal už úradovať.

Už na prvej porade Šrobárovej "ministerskej rady" sa rokovalo aj o možnostiach zamedzenia "zhubného vplyvu maďarských letákov" útočiacich proti Československu. Išlo o letáky a plagáty vydávané najmä Károlyiho vládou v Budapešti, ktoré boli vtedy v masovom meradle rozširované na slovenskom území. Ich obsah nielenže pospolitý ľud dezorientoval, ale sa snažil vyvolať aj jeho averziu proti československej štátnej moci. Ministerská rada rozhodla proti tejto "novinárskej a letákovej vojne", rozpútanej maďarskou vládou, rázne vystúpiť. Vtedy aj vymenovala osobitného referenta, ktorého úlohou bolo postarať sa o rozširovanie aktuálnych a objektívnych informácií, organizovať vydávanie slovenskej periodickej tlače a "rozvíjať propagandu" medzi širokými ľudovými vrstvami.[12]

Českej buržázii v danej situácii nemohli vyhovovať ani len zárodky dvojvládia, pretože sa s nikým nemienila deliť o moc. Na pokyn vlády republiky 8.januára 1919 minister s plnou mocou dr.Vavro Šrobár vydal rozhodnutie o zrušení činnosti Slovenskej národnej rady v Martine a o rozpustení Národných rád a výborov na celom slovenskom území - a to s platnosťou od 27.januára t.r. Závažnou príčinou ich rozpustenia bolo aj to, že mali charakter ľudových národnorevolučných orgánov a predstavovali "mocenské zárodky slovenskej revolúcie v národnej, ale aj v sociálnej oblasti". Ich urýchlená likvidácia a nastolenie moci byrokratického centralistického aparátu sa stali výsostnou politickou požiadavkou vládnúcej triedy nového štátu.[13]

Vznik Československej republiky si nemožno predstaviť bez vplyvu novín a novinárstva. Tak ako Dočasná vláda pre Slovensko aj Slovenská národná rada v Martine sa usilovali aj pomocou letákov a tlačových orgánov informovať verejnosť, ale aj organizovať a viesť okresné i miestne Národné rady a Národné výbory. Členovia týchto prvých orgánov štátnej moci, ktoré nahrádzali bývalé administratívne orgány starého Uhorska, boli od poskytovania direktív, ale aj aktuálnych politických informácií priamo závislé. Preto sa aj napr. Národný výbor na Brezovej začiatkom novembra 1918 písomne sťažoval Slovenskej národnej rade v Martine, že "nedostáva riadne Národné noviny" a je odkázaný iba "na tendenčné správy maďarských novín." Žiadal preto urýchlene o nápravu.[14]

Predstavitelia Okresnej Národnej rady v Trenčíne 22.novembra 1918 žiadali Vavra Šrobára, aby im posielal z Prahy nielen "potrebné správy a úpravy", ale aj praž-

ské denníky Národní listy a Venkov - keď už nemôžu dostávať pravidelne slovenskú politickú tlač. Národná rada vo Veľkej Bytči sa pre nedostatok informácií rozhodla 4.novembra 1918 vyslať do Prahy a do Martina vlastných kuriérov "so správami a pre správy."[15] Národný výbor v Ružomberku žiadal 17.novembra 1918 listom Vavra Šrobára, aby mu z Prahy posielal "kuriérov so správami", pretože "je od sveta úplne odrezaný a krem správ z maďarských novín nemá žiadne informácie."[16]

Oveľa horšia situácia ako na strednom a západnom Slovensku bola vtedy na jeho východe a juhu. Veď vo východoslovenských župách sa stará uhorská župná a okresná správa udržala takmer do samého príchodu československého vojska. Tu aj naďalej pôsobili staré žandárske stanice, vykonávajúce príkazy Károlyiho vlády, ktoré terorizovali obyvateľstvo hlásiace sa k Československej republike. Aj naďalej sa tu rozširovali noviny, časopisy a letáky z Budapešti, ako aj podobné tlačivá miestnych Maďarských národných rád, ktoré tvrdili, že Československo je len prechodným a krátkodobým štátnym útvarom.

Vydávanie letákov v slovenčine, vystríhajúcich Slovákov pred spojením sa s Čechmi v spoločnom štáte, sa vtedy ešte zintenzívnilo. V takých letákoch sa tvrdilo, že "tak zanikne slovenský svojráz, mravy, zvyky, ba aj slovenská reč." Agitátori prichádzajúci z Budapešti najmä na východné a južné Slovensko sa snažili podnecovať "opozičné nálady proti Československej republike." Jeden z letákov rozširovaných vtedy v Šariši sa takto začínal: "Vstávajte, Slováci, lebo nás Česi berú!"[17] Preto aj mnohí národovci tu žijúci naliehavo žiadali

Slovenskú národnú radu, aby im čo najskôr posielala slovenské letáky, noviny a časopisy.

O otázky spravodajstva, agitácie a propagendy sa živo zaujímala aj Dočasná vláda Slovenska, ktorá od svojho ustanovenia úzko spolupracovala s hlavným veliteľom československých vojsk na Slovensku, s generálom Štikom. Tento si pri svojhom hlavnom štábe, sídliacom v Uhorskom Hradišti, vytvoril aj "osobitnú organizáciu propagandy a spravodajstva". Jej úlohou bolo získavať informácie vojenského a politického charakteru, ale aj rozvíjať propagandu navonok. Veliteľ tejto "organizácie" stotník Zminger 23.novembra 1918 písomne žiadal dr.Vavra Šrobára a Slovenský klub poslancov Národného zhromaždenia v Prahe, aby mu dali "k dispozícii adresy spoľahlivých ľudí na Slovensku", ktorých by bolo "možné použiť na spravodajskú činnosť" - teda aj na rozširovanie plagátov a letákov medzi slovenským ľudom. Sám pritom ponúkol k dispozícii "naše aeroplány", z ktorých by sa mohli na slovenskom území ešte obsadenom maďarským vojskom rozhadzovať letáky a výzvy československej vlády i Klubu slovenských poslancov, adresované "bratom Slovákom" z 15. a 18.novembra t.r.[18]

Tieto a podobné letáky sa potom skutočne z lietadiel rozhadzovali nad Bratislavou a inými slovenskými mestami, aby sa tak aspoň čiastočne nahrádzal pálčivý nedostatok slovenských novín, ale sa aj paralyzoval vplyv nepriateľskej propagandy Károlyiho vlády. Spomínanú vojenskú "organizáciu propagandy a spravodajstva" posilnil aj Kornel Stodola - poslanec Národného zhromaždenia, ktorý bol z rozhodnutia vlády pridelený k hlavnému štábu generála Štiku. Jednou z jeho prvoradých úloh bolo "písať letáky pre Spiš."[19]

Podobne ako Dočasná vláda pre Slovensko muselo aj Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska od svojho vzniku venovať otázkam agitácie a propagandy veľkú pozornosť. Preto aj Vavro Šrobár už 11.decembra 1918 - teda ešte pred svojím príchodom z Prahy do Žiliny - vydal nariadenie o zákaze dovozu a rozširovania "tých maďarských denníkov peštianských, ktoré štvali slovenské obyvateľstvo proti nášmu štátu." Vtedy aj súčasne vyzval majiteľov "slovenských tlačiarní v župných a väčších mestách", aby urýchlene začali "vydávať slovenské denníky, ktoré by čelili tajnej a verejnej agitácii protištátnej pravdivou informáciou o stave vecí na Slovensku a v Prahe."

Tieto opatrenia boli potrebné, lebo tlak nepriateľskej propagandy naďalej hrozivo narastal. Podľa Slobody - úradných novín Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska, vtedy na Vrútkach chytili dvoch agentov peštianskej vlády s nákladom protištátnych letákov, ktoré mali rozširovať v Trenčianskej župe.[20] Takýchto a podobných udalostí bolo vtedy mnoho. Sám Vavro Šrobár sa sťažoval, že na pokyn Károlyiho vlády vtedy "poštou, železnicou i pašovaním cez hranice zaplavovali Slovensko letákmi slovenskými, maďarskými, ruskými a nemeckými."[21]

Za týchto sťažených okolností bolo preto veľmi potrebné urýchlené vydávanie slovenskej periodickej tlače. Preto aj na zasedaní rady Ministerstva s plnou mocou v Žiline 16.decembra 1918 jeho "povereník" dr.Milan Ivanka podal návrh na "vydávanie úradného časopisu v každej slovenskej župe." Časopis mal prinášať nielen úradné vyhlášky a nariadenia, ale aj články a state politického zamerania. Na ďalšom zasadaní mi-

nisterskej rady dr. Milan Ivanka informoval prítomných o úradnom zastavení košických novín "Kassai Napló" a "Kassai Ujság" na neurčitý čas, pretože "písali proti nášmu štátu."[22]

Preto bolo aj také dôležité to, že sa v krátkom čase na Slovensku podarilo zabezpečiť vydávanie troch denníkov. Prvým bol Slovenský denník - orgán Národnej rady v Ružomberku, ktorý začal vychádzať 8.novembra 1918 spočiatku na dvoch a od 1.12. t.r. na štyroch stranách. Vznikol z iniciatívy Andreja Hlinku - a to aj napriek tomu, že sa z neho vytvoril agrárnický tlačový orgán. Jeho finančnú základinu začali vytvárať liptovsko-mikulášski podnikatelia Ondrej Žuffa a Ján Pálka 250.000 korunami.[23]

Druhým boli Národné noviny - obdenník, ktorý sa stal denníkom 14.decembra 1918. Tretím bol Slovenský východ s podtitulom "nestranný orgán Slovenska a Karpatskej Rusi", ktorý začal vychádzať v Košiciach 1.januára 1919 za redakcie Edmunda Boreka a Jána Hrušovského. Neskoršie sa stal orgánom agrárnikov - teda ich Republikánskej zemedelskej strany. Od svojho vzniku vystupoval proti nepriateľom republiky - hlavne proti maďarským iredentistom.

Slovenská ľudová strana získala svoj denník - pod názvom Slovák - až 22.marca 1922. Mal od svojho vzniku autonomistické, nacionalistické a separatistické zameranie. Sústavne útočil najmä na komunistickú a sociálnodemokratickú stranu. Slovenskí sociálni demokrati svoje Robotnícke noviny premenili na denník 6.marca 1920 - a to zásluhou Edmunda Boreka - prvého slovenského robotníckeho novinára z povolania.

Veľký význam mali vtedy nielen ústredné, ale aj regionálne noviny administratívnych orgánov československej štátnej moci. Dočasná vláda pre Slovensko sa opierala o svoju Slobodu - "úradný vestník"-vychádzajúci ako obdenník v Skalici od 1.januára 1919 za redakcie českého novinára Jána Kouteckého. 10.novembra 1919 začala v Žiline tak isto - pravda iba nepravidelne - vychádzať Sloboda - ako "úradný časopis" miestneho výboru Slovenskej národnej rady. Do jeho zániku 25.decembra t.r. vyšlo iba päť čísel. Národná rada v Novom Meste nad Váhom začala 28.novembra dvakrát do týždňa vydávať Považské hlasy (1918 - 1919) s podtitulom "politicko-hospodársky časopis."

S priaznivým ohlasom pre svoju dobrú úroveň boli vtedy prijaté noviny okresnej Národnej rady v Dolnom Kubíne nazvané Naša Orava (1918 - 1922), ktorá nadväzovala na predvojnové regionálne noviny toho istého názvu (1905-1907) stojace v službách liberálnej buržoázie a na Liptovsko-oravské noviny (1902-1904). V poslednom ročníku ich redigoval spisovateľ Ladislav Nádaši - Jégé. Hlavný význam tohto tlačového orgánu bol v tom, že polemicky vystupoval proti stúpencom pripojenia severooravských obcí k poľskému štátu a bránil spoločnú republiku Čechov a Slovákov.

Významné poslanie pri kladení základov slovenskej žurnalistike v novej republike mali noviny okresných, ale aj miestnych Národných rád. Patril medzi ne Tatranský Slovák, ktorý začal "z času na čas" vychádzať od 15.novembra 1918 v Liptovskom Mikuláši za redakcie Juraja Janošku. Výbor Slovenskej národnej rady v Krupine začal ten istý deň vydávať týždenník Hontiansky Slovák. Týkalo sa to aj iných tlačových orgánov.

Medzi novinami Národných rád, Dočasnej vlády pre Slovensko a Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska i medzi prvými novinami slovenských žúp neboli veľké rozdiely a nevznikali medzi ich redakciami nijaké nedorozumenia a kontraverzie, pretože slúžili spoločnej veci. Slovenská národná rada v Martine a jej okresné a miestne rady si postupne samy uvedomovali, že nemajú dostatok síl a možností prevziať politickú moc na Slovensku do vlastných rúk. Preto sa aj bez odporu podriadili príkazom ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, ktorý rozhodol o ich rozpustení. Redakcia Národnych novín toto Šrobárove rozhodnutie nielenže schválila, ale ho aj ospravedlňovala tým, že "už celé Slovensko je zaujaté naším vojskom a ustanovené sú všetky politické a súdobé úrady."[24]

Po vzniku Československej republiky bolo potrebné slovenské novinárstvo postaviť na nové základy. Veď išlo o žurnalistiku dovtedy dvojnásobne národne i sociálne utláčaného národa, ktorá bola navyše cez prvú svetovú vojnu postihnutá surovou cenzúrou, konfiškáciami a vládnym terorom. Vidieť to aj z nasledujúcich údajov. Kým pred vojnou v polovici roku 1914 vychádzalo 70 slovenských novín a časopisov, po jej vypuknutí v druhej polovici toho istého roku ich zostalo len 33 a roku 1918 pred skončením vojny iba 24. Z týchto však len 10 slúžilo slovenskému národnému hnutiu, pretože zostávajúcich 14 malo maďarizátorské - odnárodňujúce zameranie. Celkový náklad slovenskej národnej tlače pred vznikom republiky bol asi 14.000 exemplárov, kým odnárodňujúce noviny a časopisy mali niekoľkonásobne vyšší náklad (Krajan, Vlasť a svet). Napr. maďarónske budapeštianske Slovenské noviny mali náklad postupne